

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU**

**Dahi Azərbaycan şairi, Xaqani Şirvaninin anadan olmasının 900 illiyinə
həsr edilmiş**

**“XAQANI ŞİRVANI 900 – SƏLƏFLƏR VƏ XƏLƏFLƏR: ORTA ƏSR
ƏLYAZMALARI VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN TARİXİ
PROBLEMLƏRİ”**

**mövzusunda
Respublika elmi-nəzəri konfransının**

M A T E R İ A L L A R I

**Bakı şəhəri
8 iyun 2026-cı il**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının 19 may 2026-cı il,
04 sayılı iclasının qərarı ilə nəşr edilib.*

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Sədr:

akademik Teymur Kərimli

Üzvlər:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əkrəm Bağirov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynur Hacıqədirli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xatirə Yusifova

Məsul katib:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynur Hacıqədirli

Nəşrə hazırlayan:

Ülkər Hacıyeva

Kordinator:

Xanım Şahquliyeva

Xaqani Şirvani 900 - “Sələflər və xələflər: Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 8 iyun 2026-cı il. – Bakı: Elm və Təhsil, 2026, - 00 s.

KLASSİK İRSİN ƏBƏDİLİYİ VƏ XAQANİ ŞİRVANİNİN 900 İLLİYİNƏ ELMİ BAXIŞ

Azərbaycan xalqının minilliklər boyu formalaşdırdığı zəngin yazılı mədəni irs dünya sivilizasiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu irsin əsas daşıyıcılarından olan əlyazmalar xalqımızın tarixi yaddaşını, elmi və bədii təfəkkürünü, dini-fəlsəfi görüşlərini, dövlətçilik ənənələrini və milli-mənəvi dəyərlərini özündə yaşadan əvəzsiz xəzinədir. Əsrlərin sınağından keçərək günümüzədək gəlib çatan bu nadir abidələr yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də gələcəyin elmi araşdırmaları üçün möhkəm təməl rolunu oynayır. Məhz buna görə də "Əlyazmalar yanmır" ifadəsi təkcə bədii-fəlsəfi mənə daşımır; o, yazılı irsin əbədiyaşarlığını, milli yaddaşın məhv edilməzliyini və mənəvi sərvətlərimizin zamanın sərt sınaqlarına qalib gəlmək gücünü ifadə edən simvolik bir ideyadır.

Tarix boyu müharibələr, işğallar, təbii fəlakətlər və müxtəlif siyasi proseslər nəticəsində saysız-hesabsız kitabxanalar, elm ocaqları və əlyazma xəzinələri məhv edilmişdir. Lakin insan düşüncəsinin məhsulu olan elmi və bədii irs heç zaman tamamilə yox olmamış, müxtəlif nüsxələr, tərcümələr, köçürmələr və yeni tədqiqatlar vasitəsilə yaşamağa davam etmişdir. Azərbaycan xalqının yaratdığı klassik irs də məhz bu mənəvi davamlılığın parlaq nümunələrindəndir. Əlyazmalar yalnız mətn deyil, bütöv bir dövrün dünyagörüşünü, elmi səviyyəsini, estetik zövqünü və mədəni kimliyini gələcək nəsillərə ötürən canlı tarixi sənədlərdir.

Azərbaycan Respublikasında son illər milli-mədəni irsin qorunması, tədqiqi və beynəlxalq elmi ictimaiyyətə tanıtılması istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl dövlət siyasəti klassik irsə göstərilən diqqətin bariz nümunəsidir. Bu siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri də Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin yubileylərinin yüksək səviyyədə qeyd olunması, onların irsinin müasir elmi yanaşmalar əsasında yenidən araşdırılması və geniş təbliğ edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 28 yanvar 2026-cı il tarixli Sərəncamı ilə böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Əfzələddin Xaqani Şirvaninin anadan olmasının 900 illiyinin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi məhz bu siyasətin davamı olmaqla yanaşı, klassik irsimizə verilən yüksək dəyərin növbəti təzahürüdür. Bu Sərəncam Xaqani irsinin daha dərinlən öyrənilməsi, əlyazmalarının araşdırılması, mətnşünaslıq problemlərinin yenidən qiymətləndirilməsi, poetik və fəlsəfi dünyasının müasir elmi metodologiyalar əsasında tədqiqi üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Bu mühüm yubiley münasibətilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu və Xəzər Universitetinin Mövlana Ədəbi-Fəlsəfi Araşdırmalar İnstitutunun birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən **"Xaqani Şirvani - 900: Sələflər və xələflər: Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri"** mövzusunda Respublika Elmi Konfransı klassik irsin araşdırılması istiqamətində mühüm elmi hadisəyə çevrilmişdir. Konfrans müxtəlif elmi istiqamətlərdə çalışan tədqiqatçıları bir araya gətirməklə Xaqani irsinin çoxşaxəli şəkildə öyrənilməsinə, yeni elmi yanaşmaların formalaşmasına və müasir xaqanişünaslığın inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermişdir.

Oxuculara təqdim olunan **"Əlyazmalar yanmır"** adlı elmi məqalələr toplusu həmin konfrans çərçivəsində təqdim edilmiş və nəşr üçün qəbul olunmuş elmi araşdırmaları özündə birləşdirir. Topluda Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı, onun zəngin poetik irsi, fəlsəfi dünyagörüşü, mətnşünaslıq problemləri, əlyazmalarının öyrənilməsi, klassik mətnlərin müqayisəli təhlili, mənbəşünaslıq məsələləri, Şirvanşahlar dövrünün ictimai-siyasi və mədəni mühiti, həmçinin orta əsr Azərbaycan yazılı irsinin müxtəlif istiqamətləri üzrə aparılmış müasir tədqiqatlar yer almışdır.

Konfransın elmi proqramı mətnşünaslıq, mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq, türkologiya, fəlsəfə və teologiya, mədəniyyətşünaslıq kimi humanitar elmlərin müxtəlif sahələrini əhatə etmişdir. Bu isə Xaqani irsinin yalnız filoloji baxımdan deyil, eyni zamanda tarixi, fəlsəfi, dini, mədəni və sivilizasiya kontekstində öyrənilməsinin vacibliyini bir daha göstərmişdir.

Əfzələddin Xaqani Şirvani XII əsr Azərbaycan intibahının ən böyük simalarından biridir. Onun yaradıcılığı klassik Şərq poeziyasının poetik zirvələrindən hesab olunur. Şairin qəsidələri, qəzəlləri, həbsiyyələri və xüsusilə "Töhfətül-İraqeyn" poeması yüksək bədii sənətkarlıq, zəngin fəlsəfi düşüncə, dərin humanizm və mürəkkəb poetik obrazlar sistemi ilə seçilir. O, klassik poetikanın imkanlarını daha da genişləndirərək Azərbaycan və ümumşərq ədəbiyyatında yeni bədii-estetik istiqamətin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Xaqaninin həyatı özü də böyük bir mübarizə salnaməsidir. Saray mühitində qazandığı şöhrətə baxmayaraq, həqiqətə sədaqəti, azad düşüncəsi və ədalət ideallarına bağlılığı onu zaman-zaman təzyiqlərlə, sürgünlə və həbs həyatı ilə üz-üzə qoymuşdur. Məhz bu həyat təcrübəsi onun poeziyasına yüksək mənəvi dərinlik qazandırmış, insan azadlığı, ədalət, vicdan və mənəvi kamillik kimi ideyaların daha qüvvətli şəkildə ifadəsinə şərait yaratmışdır. Onun "Həbsiyyə"ləri təkcə müəllifin şəxsi faciəsinin deyil, bütövlükdə insan azadlığının poetik manifesti kimi dünya ədəbiyyatında xüsusi yer tutur.

Şairin "Mədain xərəbələri" qəsidəsi zamanın faniliyi, hakimiyyətin keçiciliyi və ədalətin əbədililiyi haqqında dərin fəlsəfi düşüncələrin bədii ifadəsi olmaqla bu gün də öz aktuallığını qoruyur. "Töhfətül-İraqeyn" isə Azərbaycan ədəbiyyatında ilk böyük poema nümunələrindən biri kimi müəllifin həyat müşahidələrini, mənəvi axtarışlarını və ictimai baxışlarını özündə əks etdirən qiymətli tarixi-mədəni qaynaqdır.

Xaqani yaradıcılığı əsrlər boyu Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq ədəbi mühitinə güclü təsir göstərmiş, Nizami Gəncəvi başda olmaqla sonrakı nəsillər sənətkarların formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun poetik dili, zəngin simvolikası, mürəkkəb metaforik sistemi və elmi-fəlsəfi terminologiyadan ustalıqla istifadə etməsi klassik Şərq poeziyasında xüsusi məktəb yaratmışdır. Bu baxımdan Xaqani irsinin öyrənilməsi yalnız bir şairin yaradıcılığının araşdırılması deyil, bütövlükdə orta əsr Azərbaycan elmi və mədəni düşüncəsinin öyrənilməsi deməkdir.

Bu topluda yer alan məqalələr Xaqani irsinə müxtəlif metodoloji baxışları əks etdirir, yeni əlyazma materiallarını elmi dövriyyəyə gətirir, klassik mətnlərin yeni oxunuşlarını təqdim edir və orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin bir sıra mühüm problemlərinə işıq salır. Eyni zamanda, burada klassik irsin müasir humanitar elmlərin nailiyyətləri fonunda yenidən dəyərləndirilməsi, rəqəmsallaşdırılması, beynəlxalq elmi mühitdə tanıtılması və gələcək tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Bu gün qloballaşan dünyada milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, klassik irsin gələcək nəsillərə çatdırılması və onun müasir elmi metodlarla öyrənilməsi hər zamankından daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xaqani Şirvani kimi dahilərin irsi insanlığı sülhə, ədalətə, mənəvi kamilliyə və elmin işığında inkişaf etməyə səsləyən ümumbəşəri ideyalar daşıyır. Buna görə də onların əsrlərinin tədqiqi yalnız filoloji deyil, həm də mədəni, fəlsəfi və sivilizasiya baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ümid edirik ki, **"Əlyazmalar yanmır"** adlı bu elmi məqalələr toplusu Xaqanişünaslığın inkişafına, orta əsr Azərbaycan əlyazmalarının daha dərinlən öyrənilməsinə, yeni elmi istiqamətlərin formalaşmasına və gənc tədqiqatçıların klassik irsə marağının artmasına mühüm töhfə verəcəkdir. Eyni zamanda, nəşr Azərbaycan humanitar elminin beynəlxalq elmi məkanla integrasiyasına, milli-mədəni irsimizin dünya miqyasında tanıtılmasına xidmət edən dəyərli elmi mənbələrdən biri olacaqdır.

Əminik ki, bu topluda əksini tapan elmi araşdırmalar yalnız Xaqani Şirvaninin zəngin irsinin deyil, bütövlükdə Azərbaycan əlyazma mədəniyyətinin və klassik yazılı irsinin gələcək nəsillərə çatdırılması işinə mühüm töhfə verəcəkdir. Çünki əsl mənəvi sərvətlər zamanın sınağından keçir, nəsilləri bir-birinə bağlayır və bir daha sübut edir ki, **əlyazmalar yanmır**.

Xatirə Yusifova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞƏRQ İNTİBAHININ NÜMAYƏNDƏSİ XAQANI ŞİRVANININ “TÖHFƏTÜL - İRAQEYN” ƏSƏRİNİN JANR VƏ PROBLEMATİKA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Salidə Şərifova

*Filologiya elmləri doktoru
Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
e-mail: s.sharifova@lit.science.az*

Salida Sharifova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi ANAS

GENRE AND THEMATIC FEATURES OF THE WORK “TOFETUL-IRAQAYN” BY THE EASTERN RENAISSANCE FIGURE KHAGANI SHIRVANI

Summary

The work of the Azerbaijani thinker Afzaladdin Ibrahim Khagani Shirvani, a representative of the literature of the Eastern Renaissance, is rich both in terms of genre and in terms of the gallery of themes and images.

In literary criticism, disputes around the genre affiliation of Afzaladdin Khagani's work “Tohfatul-Iraqayn” have not subsided in our time. Researchers who touch on the genre affiliation of the work evaluate the work as a “lyric poem”, “travelogue genre”, “the first artistic poetic travelogue”, “the first epistolary masnavi in “Azerbaijani literature”, “poem-travelogue”, etc.

Afzaladdin Khagani's “Tohfatul-Iraqayn” is a poem-travelogue in terms of its structure and form. The genre specificity of Afzaladdin Khagani's poem-travelogue “Tohfatul-Iraqayn” had a special impact on its subject matter. On the one hand, the poem-travelogue “Tohfatul-Iraqayn” touches on topics inherent in traditional lyrical examples, and on the other hand, it also touches on specific social problems revealed in the travel genre.

The work “Tohfatul-Iraqayn”, which stands out in terms of genre affiliation, composition, and poetic features in Afzaladdin Khagani's artistic work, is a valuable artistic example not only of Azerbaijani literature, but also of the Eastern Renaissance.

Keywords: *Eastern Renaissance, classical Eastern poetry, Afzaladdin Khagani, Tohfatul-Iraqayn, Azerbaijani literature, lyric genre, poetic travelogue, poem-travelogue*

Şərq İntibah ədəbiyyatının ilk nümayəndələrindən olan Azərbaycan mütəfəkkiri Əfzələddin İbrahim Xaqani Şirvani yaradıcılığı zənginliyi ilə daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olaraq geniş tədqiqata cəlb edilmiş və edilməkdədir. Qələmə alınarkən “Töhfətül-xəvatir və Zübdətül-zəmayir” adlandırılan əsər sonralar məhz müəllif tərəfindən “Töhfətül-İraqeyn” adlandırılır. “Xaqani əsərini, Yəhya Qərib nəşrindəki dibaçədən də aydın olur ki, “Töhfətül-xəvatir və zibdətül-zəməir” adlandırmışdır. Seyyid Hüseyn Amuzqar isə onu “Töhfətül-xəvatir və zibdətül-nəvazir” adı ilə çap etdirmişdir” (Yusifli, 2004: 11).

Ədəbiyyatşünaslıqda Əfzələddin Xaqani yaradıcılığında “Töhfətül-İraqeyn” əsərinin janr mənsubiyyəti məsələsi mübahisə doğuran məsələlərdən olmuşdur. Əsərin janr mənsubiyyətinə toxunmuş tədqiqatçılar onu sadəcə “lirik poema” nümunəsi kimi qiymətləndirərək qeyd etmişlər ki, “Töhfətül-İraqeyn” səfərnəmə deyildir, dərin humanist məzmunlu yüksək sənətkarlıqla yazılmış ictimai, siyasi, fəlsəfi, əxlaqi düşüncələrlə zəngin olan orijinal, oxşarsız lirik poemadır” (Səfərlı, Yusifov, 1982: 74). Digər tədqiqatçılar isə əsərin həm poema janrına, həm də səyahətnəmə janrına

aid olması fikri ilə razılaşaraq vurğulayırlar ki, “XII əsrdə Əfzələddin Xaqaninin (1120-1199) “Töhfətül-İraqeyn” məsnəvisi ilə ədəbiyyatımız tarixində poema janrının əsası qoyulmuşdur.

Digər qrup tədqiqatçılar isə, Əfzələddin Xaqaninin Mosul vəziri Cəmaləddinə ithaf etdiyi, həcmcə iri, məzmun baxımından ən dolğun əsəri olan 3200 beytlik “Töhfətül-İraqeyn” (İki İraqın töhfəsi) əsərini Yaxın Şərqdə ilk bədii mənzum səyahətnamə nümunəsi hesab edirlər. Bu əsər təkcə Xaqani yaradıcılığında deyil, eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində orijinal bədii səyahətnamə kimi diqqətəlayiqdir” (Piriyev, 1988: 13). “İki mənzum səyahətnamə” hesab edilən “Töhfətül-İraqeyn” səyahətnamə janrının tələblərinə cavab verə bilən səyahətnamə nümunəsidir.

Ədibin “Töhfətül-İraqeyn” əsərini “xarakteri etibarilə ictimai, fəlsəfi məzmunlu lirik poema” kimi dəyərləndirən prof. Xəlil Yusifli əsəri bəzən mənzum səfərnəmə olmamasını, bəzn isə mənzum səfərnəmə hesab etməsinin də şahidi oluruq: “Xaqaninin ən iri həcmli əsəri “Töhfətül-İraqeyn” poemasıdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk poema olan bu əsəri, bəziləri yanlış olaraq mənzum səfərnəmə hesab edir, onun iki İraqa - Əcəm və Ərəb İraqına səyahətdən alınan təəssürat əsasında yazıldığını düşünürlər” (Yusifli, 2004: 11). Prof. X.Yusifli əsəri lirik poema kimi dəyərləndirsə də, əsərin janrının səfərnəmə olmasını belə vurğulayır: “Daha çox Şirvan şərinə nifrətin yüksək poetik ifadəsi olan “Töhfətül-İraqeyn” təkcə səfərnəmə deyil, dərin humanist məzmunlu və yüksək sənətkarlıqla yazılmış ictimai, siyasi, fəlsəfi, əxlaqi düşüncələrlə zəngin orijinal, oxşarsız lirik poemadır” (Yusifli, 2004: 14). Tədqiqatçıların bəzən özlərinin təzadlı fikirlərinə baxmayaraq, səfərnəmə, səyahətnamə nümunəsi kimi təqdimini müşahidə edirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əfzələddin Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsəri “Azərbaycan ədəbiyyatında ilk epistolyar məsnəvi” kimi də təqdim edilməkdədir: “Azərbaycan ədəbiyyatında ilk epistolyar məsnəvi sayılan “Töhfətül-İraqeyn”də Xaqani Şirvani bir sıra simvol və eyhamların köməyi ilə özü ilə mühiti arasında olan dərin ziddiyyətləri açıb göstərməyə nail olub” (Qaraoğlu, 2017: 15).

Əsərin süjet xəttinə toxunmuş tədqiqatçılar isə qeyd edirlər ki, “bu əsərin (“Töhfətül-İraqeyn”-S.Ş.) aydın və xronoloji cəhətdən müəyyən bir süjet xətti yoxdur. Əsər şairin hər iki İraqa (İraqi-Ərəb və İraqi-Əcəm) səfəri zamanı təsadüf etdiyi şəxsiyyətlərin tərif, şahidi olduğu hadisələrdən aldığı təəssüratın tərənnümündən ibarətdir” (Xaqani, 1959: 7).

Əfzələddin Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsərinin janr mənsubiyyətinə aydınlıq gətirməyə çalışaraq, onu qeyd etməliyik ki, əsər özünün struktur və formasına görə poema-səyahətnamədir. Bununla belə, Əfzələddin Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsərində süjet xəttinin müxtəlif və arasıkəsilmiş hadisələri əhatə etməsi, bu poetik nümunənin poetik dillə yazılmış lakin janr xüsusiyyətlərinə görə nəsr nümunələrinə yaxın əsər kimi qiymətləndirməsinə imkan vermir. Məsələn, bir sıra tədqiqatçılar Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil edilən əsərləri məzmun və struktur xüsusiyyətlərinə görə roman janrına aid etmişlər (Məmmədov, 1990: 11). Lakin, Əfzələddin Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsəri öz mahiyyətinə görə lirik janrlara yaxındır və özündə səyahətnamənin elementlərini cəmləşdirir. Əsəri mütaliə edərkən bəlli olur ki, Əfzələddin Xaqani əsasən səyahət zamanı həyatda gördüyü və özünün şahidi olduğu hadisələri poetik süzgəcdən keçirərək qələmə almışdır. Bu əsərdə səyahətnamədən bir bədii forma kimi istifadə olunması ilk növbədə diqqəti cəlb edir. Müəllifin İraqa səyahət etməsi və bu səyahət zamanı olmuş hadisələri lirik dillə qələmə alaraq oxucuya çatdırması dediklərimizin əyani sübutudur. Akademik Bəkir Nəbiyev “öz dövrünün poetik ensiklopediyası adlandırmaq mümkündür” deyə dəyərləndirdiyi əsərdə səfərlərin olması məqamına toxunur: “Həqiqətən də “Töhfətül-İraqeyn” əsəri Xaqaninin Kufə, Nəcəf, Məkkə, Mədinə, Şam, Mosul və digər Yaxın Şərq şəhərlərinə səfərlərini, həmin səfərlər çərçivəsindəki görüşlərindən canlı təəssüratlarını əks etdirən çox qiymətli, real tarixi-bədii təsvirlərlə zəngindir” (Nəbiyev, 2010: 1-2). Bu səyahətin “Töhfətül-İraqeyn” əsərinin strukturuna, mövzu çeşidinə və obrazların təsvirinə önəmli təsir göstərdiyini görürük. Dediklərimizi cəmləşdirərək, Əfzələddin Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsərini poema-səyahətnamə adlandırmaq olar. Akademik Həmid Araslı ədibə həsr etdiyi “Xaqani Şirvani” adlı kitabında əsəri “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk mənzum səyahətnamə olan” (Araslı, 1982: 51) əsər kimi dəyərləndirir.

Qeyd etdiyim kimi, Əfzələddin Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” poema-səyahətnaməsinin janr özəlliyi onun mövzu çeşidinə xüsusi təsir göstərmişdir. “Töhfətül-İraqeyn” poema-səyahətnamədə bir tərəfdən ənənəvi lirik nümunələrə xas olan mövzulara, digər tərəfdən isə səyahət janrında açıqlanan konkret sosial problemlərə də toxunulmuşdur. Belə dualizmin təsiri nəticəsində, şairin dövründə qələmə alınmış bu əsər özündə əhatə etdiyi mövzu baxımı ilə bu gün də aktuallığını itirməmişdir.

Cəmiyyətimizdə bəzi naqis insanların insanlıqdan uzaqlaşaraq məram və istəklərini qızıla bağlamalarını daim müşahidə etmək olar. Bu kimi problemin Əfzələddin Xaqani dövründə də aktualıq kəsb etdiyi onun poema-səyahətnaməsində çılpalığı ilə açıqlanır. Qızıl arxasınca sürünənlərə heç də yaxşı baxmayan Əfzələddin Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsərində qələmə aldığı misraya fikir verək:

*Uşağa xoş gələr qırmızı, sarı.
Kişi getməz lələ, qızıla sarı.*

Qızıla aludə olanlara qızılın insan həyatında başlıca amal olmadığını düzgün olaraq vurğulayan ədib öz fikirlərini poetik dillə verməyə nail olur.

*Hər kim qızıl yığıb töksə kisəyə
Kisə tək boğazı keçər ilməyə.
Kimin qızıldadır gücü, yəqin bil,
Qızılın quludur, sahibi deyil.*

Qızılla günəşin rənglərinin eyni olmasına baxmayaraq, onların insan həyatında müxtəlif təsirlərini Əfzələddin Xaqaninin poetik dillə açıqlaması poema-səyahətnamədə diqqətdən kənarda qala bilmir. Günəşin tərfi əsərdə öz real əksini tapmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslinin vurğulayır ki, “Töhfətül-İraqeyn”də Xaqaninin yaratdığı Günəş obrazı əsərin müəlliflə daim mənəvi təmasda olan əsas iştirakçısı, onun yeganə müsahibi olmaqla fərqlənir” (Araslı, 2020: 53). Günəşin tərfi yalnız Əfzələddin Xaqani irsində deyil, bir çox öz sözünü demiş qələm sahiblərinin yaradıcılığında rast gəlirik. Məsələn, dahi Firdovsinin dünya ədəbiyyatının ən gözəl incilərindən biri olan “Şahnamə” əsərində günəşin tərfi diqqəti xüsusi cəlb edir:

*Qızılı rəngli yaquta bənzər fələk,
Nə tozdur, nə tüstü, nə su, nə külək.*

*Çıxar şərqdən qərbə doğru gedər,
Günəş bu yolu gündə təkrar edər*

- deyərək şairin günəşi böyük məhəbbətlə mədh etməsini müşahidə edirik. Əfzələddin Xaqani yaradıcılığında da klassik Şərq ədəbiyyatının fəxri olan Firdovsi kimi günəşin böyük sevgi və məhəbbətlə tərif edildiyini müşahidə edirik:

*Günəş! Sən hər şeyə nüfuz edirsən,
Çox böyük, çox uca olsan da, bəzən-
Enirsən üstünə qara torpağın,
Ayağı altına hər bir alçağın.*

Və ya

*Günəşdir rəng verən torpağa, daşa,
O, suyu qaldırır göyə birbaşa.*

*Günəş qızıl əlli nəqqaşa bənzər,
Torpağı durmadan min rənglə bəzər.*

Onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Əfzələddin Xaqaninin Əbülqasim Firdovsi yaradıcılığına yaxından bələd olması və ondan bəhrələnməsi, öz poemasında istifadə etməsi buna əyani sübutdur. Əfsanəvi İran-Turan müharibələrindən bəhs edən “Şahnamə” əsərində rast gəldiyimiz Sam oğlu Zal, Zalı xilas edən Simurq quşu, çiyinlərində ilan olan Zöhhakın anılması fikirlərimizə əyani sübutdur. Məsələn,

*Atam dözməyərək dərdə cahanda,
Sam Zalı atan tək, məni atanda.
Əmim simürğ kimi uçub gələrək,
Qanadı altına alaraq, Zal tək,
Qaldırdı biliyin Qafina həməni,
Onun yuvasında bəslənmişəm mən.*

- və ya İraqa səfər edərkən yolkəsən quldurları Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki Zöhhakla müqayisəsi bizlərin fikirlərini təsdiqləyir:

*Üzdən gülsələr də, dişləri qanlı,
Zöhhak ağızlıdır, əjdaha kamlı.*

Əfzələddin Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” poema-səyahətnaməsində dost haqqında irəli sürdüyü fikirlər də maraq doğurur. Dostluq - bu sözün böyük məna daşdığını anlayan Əfzələddin Xaqaninin dostdan inciməyin, ondan üz çevirməyin qüsür sayması və bu qüsurun yalnız düşməinə aid ola biləcəyini poema-səyahətnamədə açıqlaması şairin mənəvi aləmini gözümüzə açıqlayır. Şairin qələmə aldığı

*Dostdan üz çevirmək dostu nə layiq?
Bu sifət görünmüş düşməni layiq*

- kimi misralar fikrimizi təsdiqləyir.

Əfzələddin Xaqani insanın kamilliyini onun elmiliyində görməsini qələmə aldığı poema-səyahətnaməsində müşahidə edirik. Hələ müasir dövrümüzdən neçə əsr əvvəllər də elmlili olmağın böyük nemət olduğunu müşahidə edirik. Ədibin insanın daxili zənginliyini elmlili olması ilə ölçməsi özünü onun yaradıcılığında qabarıq şəkildə göstərir:

*Balıq tək pulludur ancaq o insan
Elmin dəryasında olmuş hər zaman.*

Əfzələddin Xaqani özünün də bu yüksək nemətə sahib olduğunu vurğulaması poema-səyahətnamədə əksini tapmış və bu ilk növbədə diqqəti cəlb edir:

*Ağlını qaldırısam göylərə əgər
Yüz tayfa qarşısında xidmət eyləyər.*

*Hikmət xəzinəsi öz məskənimdir.
Onunçün məclisdə baş yer mənimdir.*

Elmliyi yüksək qiymətləndirən ədibin halal həyat tərzini yüksək qiymətləndirdiyini də poema-səyahətnamədə şahidi oluruq. Özünün də bu yüksək keyfiyyətə malik olduğunu, yəni halal həyat tərzini sürdüyünü qeyd edən müəllif qələmə almışdır:

*Barama qurduyam, hörümçək deyil,
Mən halal bir həyat keçirirəm, bil!*

Əfzələddin Xaqaninin onda cəmləşmiş müsbət xüsusiyyətlərin ətrafında olan insanlar tərəfindən qiymətləndirilməməsini ürək ağrısı ilə qələmə almasını da müşahidə edirik:

*Bəzi məclislərdə çox utanmışam,
Qızıl tək torpaqda tapdalanmışam...*

İnsanın buraxdığı səhvləri və etdiyi xətalara boynuna alması böyük cürət və güc tələb edən amillərdən biridir. Əfzələddin Xaqaninin də həyatda buraxdığı nöqsanları boynuna alması ilə rəğbət doğurur:

*Lakin möhtac qalıb çörəyə bəzən,
Öydüm hər alçağın süfrəsini mən.*

*Namərdlər bəzmində oldum piyalə,
Dolandım əzabla hey əldən-ələ.*

Poema-səyahətnamədə Əfzələddin Xaqaninin bu kimi əməllərinə Xızırın dedikləri onu doğru yola çağırış kimi səslənməlidir:

*Bəlkə ruzi tapdım, deyə, bir qarın,
Sən nə vaxta qədər bu alçaqların,
Bərəkətsiz olan süfrələrindən–
Çörək qırıntısı döşürəcəksən?*

Poema-səyahətnamədə Əfzələddin Xaqaninin mənəvi aləminin açıqlanması üçün Xızırın surəti böyük rol oynayır. Xızırın obrazı ilə biz müəlliflə yaxından tanış oluruq. Xızırın bir obraz kimi poema-səyahətnamədə qələmə alınması özlüyündə maraq kəsb edir: İraq səfəri zamanı şairə bağışlanmış qiymətli üzüyün Xızıra hədiyyə etmək istəyi və bunun müqabilində Xızırın şairin öz üzüyündən başqa bir üzüyü hədiyyə etməsi epizodu diqqəti cəlb edir. Xızırın Xaqaniyə verdiyi nəsihətlər və nəhayət

*Qaç, bu dinsizlərin qulluğundan, qaç,
Haqqın qapısını ehtiramla aç!
Şər dolu qapıdan uzaqlaş daha,
Xaqani, get sığın vahid allaha!*

- deməsi Əfzələddin Xaqanini haqq yola çağırış kimi səslənir. Akademik Həmid Araslinin də vurğuladığı kimi ədibin əsərdə təqdim etdiyi “Xızır haqqındakı mülahizələri şairin dünyagörüşündəki dəyişiklik və saraya olan yeni münasibətin simvolik ifadəsidir” (Araslı, 1982: 52).

*Haqqım var fəxr edəm, qoy bilsin əyyam,
Mən söz dünyasının padişahıyam!*

- deyən Əfzələddin Xaqaninin öz yaradıcılığını yüksək qiymətləndirməsi faktı əhəmiyyət kəsb edir. Əfzələddin Xaqaninin dahi şair olmasının Xızırın dili ilə verilməsi də diqqəti cəlb edir:

*Dedim: “Şirvanlıdır, adı-Xaqani,
Yayılib şöhrəti tutub hər yanı.
Sözün sərrafıdır, bir dahidir o,
Biliyin, atəşin məddahıdır o”.*

Xaqani Şirvani yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan ədəbiyyatşünas M.Sultanov Xızır obrazının əsərdə işlənilmə məqamına toxunaraq qeyd edirdi ki, “ağıllı nəsihətlər verən müdrik bir sima kimi təsvir edilir” (Sultanov, 1954: 54).

İnsanın müsbət keyfiyyətlərini əsərində əks etdirən müəllifin atası, anası, əmisi haqqında qələmə aldığı fikirlər poema-səyahətnamədə böyük maraq kəsb edir. “Təhfətül-İraqeyn”in səyahətnaməliyi Əfzələddin Xaqaninin yaxın insanları əsərə daxil edilməsində də özünü büruzə verir. Şairin atası Nəccar Əlinin bir ata kimi xüsusiyyətini poetik dillə açıqlaması poema-səyahətnamədə yadda qalan amillərdən birinə çevrilir:

*Girərək qəlbimə o şafqət ilə,
Könlümü oxşayar məhəbbət ilə
Səhv edib, dadsaydım dünyada əgər
Canları məhv edən acı bir zəhər.
Satardı ən əziz hər nəyi vardı,
O zəhri məhv edən dərman alardı.
O, can sərf edərdi hər istəyimə,
Əgər quş südü də istəsəm, yenə.
Hansı yolla olsa tapardı inan;
O mənə canını edərdi qurban.*

Atası kimi anaya olan saf və səmimi sevgisini qələmə almış Əfzələddin Xaqaninin fikirləri poema-səyahətnamədə diqqəti cəlb edən amillərdəndir. Nəsturi qızı olan, atəşpərəst, oda sitayiş etmiş və sonra islamı qəbul etmiş anası Rabiəni vəsf edən Əfzələddin Xaqani onun əməyini yüksək qiymətləndirərək böyük məhəbbətlə qələmə alır:

*Əgər olmasaydı ana zəhməti,
Qazana bilməzdim heç bu şöhrəti.*

*Onun ruzisilə xoş olar halım,
Onun duasilə gülər iqbalım.*

Anası Rabiənin yolunda öz istək və arzularını, bir sözlə həyatının gözəl anlarını qurban vermiş oğulun bu cür fədakar əməli övlad borcu kimi dəyərləndirilməlidir:

*Onunla fəxr edir şirvanlı olan;
Odur bu torpağa məni bağlayan.*

*Üveys tək onunçün burada qaldım,
Özümü min dərdə, bəlaya saldım.*

Dahi şairin əmisi Kafiyyəddin Ömər İbn-Osmanı poema-səyahətnamədə tərif etməsi də yaddaqalan epizodlardandır. Əmisinin fədakarlığı nəticəsində bilik qazanması və onun üçün doğma olan bu insanın əməyini yüksək qiymətləndirməsi şairin mənəvi aləminin zənginliyindən xəbər verir:

*Əmim sayəsində başım oldu dik;
O, tək ədədimi etmişdir minlik.*

*Mən kiçik “dəqiqə” mislində ikən
Böyük “dərəcəyə” çatdırdı həməni.*

*O məni öyrətdi hər elmə, fənnə,
Oxutdu o, “Ələm yəciddə” mənə.*

*O bir müəllimdi, hikmətdi sözü,
Dərsdə xəlifəm də olmuşdu özü.*

Əsərdə Əfzələddin Xaqaninin zamanəsində rüşvətxorluğun, özbaşnalıqların baş alıb getdiyini vurğulaması maraqlıdır. İraqa səfərə çıxdığı zamanı Kuhistanda gördüklərini bədii dillə qələmə alması buna əyani sübutdur:

*Orda oğrularla dostdur dağalar,
Hərənin yüz dili, min peşəsi var.*

*Dövlət adamları canidir tamam,
Rüşvətlə dolanır hakimlər müdam*

Əfzələddin Xaqanin İraq səyahəti zamanı Kəmaləddin Musili ilə görüşü və onunla etdiyi söhbət ibratəmizdir. Bu söhbətdə şairin ictimai mühitə münasibəti tam çılpalığı ilə açıqlanır. Şairin dediklərinə nəzər salaq:

*Füsunkar olsa da təbiəti çox,
Lakin ağır keçir vəziyyəti çox.
Orada lal axır sərin bulaqlar,
Yanır, od püskürür hər yana dağlar.
Gərmişin əlilə o gözəl yerlər-
Cəhənnəmə dönmüş indi sərbəsər.
Şəhərin üstündə ucalır vulkan,
Orada neyləsin aqıl bir insan*

Və ya

*Nədir o ağ titə? Dövrün dərdləri.
Nədir o çopurluq? Şirvanın şəri.*

Şirvanda baş verən ədalətsizliyə dözməyib oranı tərk etməsini qələmə alan Əfzələddin Xaqani yazmışdır ki,

*Oradan ki, məni nəzər didirdi,
İqbalım İraqa çəkib gətirdi.*

Geri Şirvana qayıtmasını və buradakı haqsızlığı açıqlaması da diqqətdən yayınmır:

*Keçdim Kuhistanın sərhədlərinin,
Yenə də Şirvanın gördüm şərini.*

Əfzələddin Xaqani yaradıcılığının özündən sonrakı ədəbiyyat nümunələrinə müsbət təsirinin şahidiyik. Məsələn, Əfzələddin Xaqaninin sözügedən əsərinin ədəbiyyatda bu janrda yeni nümunələrin yaranmasına təsiri inkar olunmazdır. “XIX əsrin ikinci yarısında yetişən görkəmli şairlərdən Mirzə Nəsrulla Bahar Şirvaninin (1831-1882) farsca yazdığı “Təhfətül-İhəbbə” (“Sevgilərə hədiyyə”) adlı məsnəvisi Xaqani Şirvaninin “Təhfətül-İraqeyn” poemasına nəziredir. Bu əsərdə Bahar Şirvani özünün İraqa səyahətindən bəhs edir” (Piriyev, 1988: 23). İntibah ədəbiyyatımızın şah əsəri sayılan Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında səyahətnamə ünsürlərindən istifadə olunmuş, İsgəndərin ilk hərbi yürüşləri, Misir, İran, Bərdə, Hindistan, Çin kimi ölkələrə, zülmət aləminə səyahətləri klassik şərq səyahətnamələrini yada salır.

Bütün qeyd edilənləri nəzərə alaraq, qətiyyətlə deməliyik ki, klassik Şərq poeziyasının janrlarında yüksək bədii nümunələr yaratmış Əfzələddin Xaqani yaradıcılığında əksini tapmış mövzular özlərinin aktuallığını daim saxlayacaqdır. Əminliklə vurğulamalıyıq ki, nə qədər bəşəriyyət olacaq, o qədər ilk məsnəvi yaradıcısı Xaqani Şirvani yaradıcılığı ölməzliyini qoruyub saxlayacaq, ədəbiyyatın inkişafına təsir etdiyi kimi davam edəcəkdir.

Əfzələddin Xaqaninin bədii yaradıcılığında janr mənsubiyyəti, kompozisiya və poetik xüsusiyyətləri baxımından fərqlənən “Təhfətül-İraqeyn” əsəri yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, Şərq İntibahının dəyərli bədii nümunəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Araslı H. Xaqani Şirvani. Bakı, 1982.
2. Araslı N. Xaqani poeziyasında günəş obrazı. Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı №2 (19). Bakı, 2020.
3. Cəfər İ. Azərbaycan ədəbiyyatında səyahətnamə. Bakı, 2001.
4. Cəfərov İ. Azərbaycan ədəbiyyatında səyahətnamə: filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1999.
5. Əfəndiyev H. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı, 1963.
6. Həmidov İ. Əbdünnuəym Məhəmməd Həsəneynin Xaqani Şirvani haqqında mülahizələri. Elmi araşdırmalar №1 - 2. VI buraxılış. Bakı, 2004.
7. Məmmədov A. Nəsrin poetikası (XIX əsrin II yarısı). Bakı, 1990.
8. Məmmədov Ə. Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 1983.
9. Nəbiyev B. Poetik istedadla həyat həqiqətinin nadir vəhdəti. Ədəbiyyat qəzeti. 2010. 8 yanvar.
10. Nəbiyev B. Poetik istedadla həyat həqiqətinin nadir vəhdəti. <https://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2010/yanvar/102256.htm>
11. Piriyev Y. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı. Bakı, 1988.
12. Qaraoğlu F. Tarixdə iz buraxanlar: Xaqani Şirvani. Bakı xəbər. 2017. 11 oktyabr. s.15.
13. Səfərli Ə., Yusifov Ə. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982.
14. Şərifova S. Azərbaycan nəsr janrlarının təşəkkül və formalaşma prosesi (XX əsrin əvvəllərinə qədər). Bakı, 2005.
15. Sultanov M. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı, 1954.
16. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004.
17. Xaqani Şirvani. Təhfətül - İraqeyn. Bakı, 1959.
18. Xaqani Şirvani: həyatı və yaradıcılığı: kollektiv monoqrafiya. Bakı, 2020.
19. Xəlilov Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, 1973.
20. Yusifli X. Xaqani Şirvani və ədəbi irsi // Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004.

XAQANI ŞİRVANİ POEZİYASINDA ŞAİRİN FƏRDİ KİMLİYİNİN EMOSİONAL ƏKSİ

Xuraman Hümətova

Filologiya elmləri doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

e-mail: hummatovax@mail.ru

Khuraman Hummatova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi ANAS

EMOTIONAL REFLECTION OF THE POET'S INDIVIDUAL IDENTITY IN KHAGANI SHIRVANI'S POETRY

Summary

A poet's works are a mirror reflecting his life. From this perspective, we will analyze the factors that reflect the poet's personal qualities in Khagani's work, as well as the source of this characteristic-the divine-aesthetic harmony of his personal qualities-using examples from his works. Pride plays a crucial role in a poet's self-confidence. It is precisely this high pride that is the primary indicator of his personal qualities. A poet who is unable to sustain court life with such pride for a long time faces injustice. However, neither high position nor valuable gifts can break his pride.

Keywords: *Khagani, creativity, personality, moral values, divine-aesthetic harmony, pride, self-confidence, dignity, court life, free spirit.*

XII əsr İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairi Əfzələddin Xaqani (1126- 1199) Şərq dünya mədəniyyətində özünəməxsus yeri olan sənətkarlardandır. O, ədəbiyyatımızda “Töhfətül-İraqeyin” məsnəvisi ilə poema janrının əsasını qoymaqla yanaşı, yazdığı məktublarla ilk nəsr nümunələrini də ədəbiyyata gətirmişdir. Şairin yazdığı fəlsəfi yüklü şeirlərdə bəzən həyat həqiqətləri gizli, bəzən də açıq şəkildə əks olunur. Onun yaradıcılığı özündən sonra yazıb-yaradan sənətkarlar üçün bir həyat məktəbi olmuşdur.

İstər klassik dövr olsun, istərsə də orta əsr şairləri olsun, Xaqani Şirvani qədər ailəsi, ailə üzvləri, qohumları, tanıdığı insanlar haqqında ətraflı məlumat verən ikinci bir sənətkarı görmək mümkün deyil. Onun əsərlərindən keçirdiyi uşaqlıq illəri, atasının ağır təbiəti, tündməcaz bir insan olduğu, anası haqqındakı fikirləri, anasının doğulduğu yer, özünün ailə həyatı, həyat yoldaşları, övladları, əmisi, əmisi oğlu, əmisinin ölümü, bibisi, ətrafında olan dostları və s. ilə tanış oluruq.

Şairin əsərləri onun həyatını əks etdirən aynadır. Bu baxımdan Xaqani yaradıcılığında şairin fərdi keyfiyyətlərini əks etdirən amillər, şairdəki bu xüsusiyyətin mənbəyinin, yəni fərdi keyfiyyətinin ilahi-estetik harmoniyasının nədən qaynaqlandığını əsərlərindən gətirdiyimiz nümunələrlə təhlilə cəlb edəcəyik.

Şairin özünə olan güvəninə əsasında onun qürur amili aparıcı yer tutur. Onun belə yüksək qürur sahibi olması, şairin fərdi keyfiyyətinin əsas göstəricisidir. Bu məğrurluqla uzun müddət saray həyatında davam gətirə bilməyən şair haqsızlıqlarla üzləşir. Lakin onun qürurunu nə yüksək mənsəb, nə qiymətli hədiyyələr sındıra bilmir.

“Xaqaninin mənəvi atası Kafiəddin ona sadəcə dərs deməklə kifayətlənməmiş, o, gənc İbrahimin əlindən tutaraq Qaf dağının ən yüksək zirvəsinə qaldırmışdır. Onun sənət və mərifət dünyasının əngin səmalarına uçmasına yardım etmişdir. Ədibin dili ilə desək: “Günəş dənizdən suyu göylərə çəkdiyi kimi, Kafiəddində öz işıqlı fikirləri və əməlləri ilə atalı yetim İbrahimin əlindən tutaraq elm və sənət aləminin kəhkəşanına çəkib çıxarmışdır.” (Qafar Kəndli-Herisçi, 1988, s.133)

Xaqani kiçik yaşlarından şeir yazmağa başlamış, bu dövrdə ona müxtəlif təxəllüslər vermişlər. Belə təxəllüslərdən birini də əmüsi Kafiəddinin Ömər in ona verdiyi “Həqayıqi” təxəllüsü olmuşdur, lakin şair bu adla yox, müəllimi Əbül-Ülanın ona verdiyi “Xaqani” təxəllüsü ilə tanınmışdır.

Xaqani ailəsi haqqında verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, onun atası sadə zəhmətkeş, halal zəhmətlə dolanan insan olmuşdur. Ailəsini halal zəhmətlə dolandıran atası şairin yaddaşında qürurlu bir insan kimi qalmışdır. Odur ki, şair şeirlərinin birində özünün təvazökarlığını tərənnüm etdirərək, babasının toxucu olmasından məhəbbətlə söz açaraq deyir:

*Sənətcə toxucu olmuşdur babam,
Mən də yavaş - yavaş söz toxuyuram. (Xaqani Şirvani, 1985, s.13)*

Şair sanki toxucu olan babası ilə söz mülkünün “Xaqani” olan oğul arasında əlaqə yaradır. O da babası kimi sənətkar olduğunu, ancaq onları fərqləndirən amil isə birinin söz toxuyan, digərinin isə ip toxuyan olmasıdır. Özünün söz toxuduğunu deyən şair, baba ilə arasında qırılmaz bağların olduğunu göstərir. Başqa bir şeirində şair “Cəmaləddin Musuli ilə görüş və onunla söhbət”ində xarrat olan atası ilə fəxr edərək deyir:

*Dedim: tələbəyəm, həm də sözbilən,
Şərvan şəhərində doğulmuşam mən.*

*Xəlilullah olmuş dövründə atam,
Deməli, əslində xarrat oğluyam. (Xaqani Şirvani, 1985, s.74)*

Xaqani həbsdə olarkən ölkəsinin vəzirinə yazdığı məktubda özünün xarrat oğlu olması ilə bir daha öyündüyünü görürük. Atasını bütperəstlik dövründə büt düzəldib satan İbrahim peyğəmbərin atası Azərlə müqayisə edir. Azər zamanında insanları bütlərə sitayiş etməyə çağırırmış, bütün bu bütlərin heç nəyə qadir olmadığını bilən İbrahim (ə.s) onları sındırır və insanları tək Allaha inanmağa, ona səcdə etməyə çağırır. Şair atasının da bir sənətkar olduğunu, özünün də ilahi istedadla sahib olmasını bu əhvalatla müqayisə edərək deyir:

*Baxma sadə bir xarratın oğluyam mən, bil, Azər,
Xarrat idi, lakin oğlu Xəlil oldu peyğəmbər. (Xaqani Şirvani, 1985, s.108)*

Yaşadığı haqsızlıqların, haqqında olan şayələrin onu bezdirdiyini, sarayda onu gözdən salanları, haqqında dedi-qodu yaradanları, istedadsız insanları tənqid edərək, onları bar verməyən söyüd ağacı ilə müqayisə edir. Şair məcaz yolundan istifadə edərək onları bəhrəverməz olduqlarını, meyvəsi olmayan, heç bir kimsəyə xeyri dəyməyən ağaca, özünü isə insanların gərəyi olan, bol bəhrəverən, meyvəsi aşib-daşan, daim insanların gərəyi olan dadlı ləzzətli, xurmaya bənzədir. Xaqani heç nəyə fikir vermədən, zamanın, dövrün ona qarşı haqsızlıqlarla dolu olduğu bir vaxtda heç nədən çəkinməyərək onun sənətinə dəyər verməyənləri “yaramaz” adlandırır, “başlarının boş olduğunu” deyir.

*Sən təbimin bağçasından istə təzə xurmalar,
Gedib hər bir yaramazın söyüdündən umma bar!*

*Hər an xurma ağacından bollu xurma dərərsən,
Yel əsərsə, kəpənlər uçar fəqət söyüddən. (Xaqani Şirvani, 1985, s.108)*

Bu beytlər şairin məğur bir insan olduğunu, sözünü mərid-mərdanə deməsi, onu heç bir hədə-qorxu, həbs, təhdidin qorxutmadığını görürük. Şair fəxriyyələrinin birində özü ilə müqayisə edəcək bir sənətkarın olmadığını dilə gətirərək özünü söz mülkünün sultanı adlandırır:

*Beş yüz ildir doğulmamış mənim kimi sənətkar,
Yalan yoxdur sözümdə mənim min şahidim var. (Xaqani Şirvani, 985, s.100)*

İlahi varlıqdan güc alan sənətkar fitrətinin gücü həmin dövrdə hamını heyran etməkdə idi. O, təkcə şairlik istedadına malik deyildi, onun poeziyası qaranlıqları işıqlandıran ilahi gücə malik bir sehr dünyası idi. Xaqani Şərqin sirli və müəmmalı görünən daxili aləmini rəssam dühası ilə sözlərlə çəkməyə qadir olmuşdur. Şair demək olar ki, yaradıcılığı boyunca bütün elm sahələrinə olan biliklərini nümayiş etdirə bilmiş, öz istedadının gücünü bütün dünyaya yaymışdır. Odur ki, oxucular şairin əsərlərində onun istedadının fəvqəlgüçə malik olduğunu görürlər.

Şairin özü haqqında belə fikir yürütməsinin səbəblərindən ən ümduəsi o idi ki, o saray həyatına yaxından bələd idi, oradakı şairlərin istedadsız olduğunu görür, yalan və hiylə ilə özlərinə ad-san qazanmaqlarını bilirdi. Şairə həm də yaxın Şərq ölkələrinə səyahəti zamanı qarşılaşdığı insanların onun kimi istedad sahibi olmadıqları da məlum idi. Onları “kor xəbislər deyərək” vəsf edən şair, “şöhrət papağına yoxdur etibar” deyir, “şər dolu qapıdan uzaqlaş daha, Xaqani get sığın vahid Allaha”. Şairlərinin birində özü haqqında olan söhbət əsnasında deyir:

*Bu sənətdə hər kəs məndən öyrəndi bir fəsaht,
Sonra gedib hazırladı mənə min cür fəlakət. (Xaqani, 1978, s.108)*

X.Yusuflı yazır: “Xaqani dedikdə həmişə güclü, coşqun bir inkar yada düşür. Şairin əsərlərində, hər şeydən əvvəl, bu inkar diqqəti cəlb edir. Xaqaniyə XII əsrin ən böyük inkarçısı desək, səhv etmərik. Bu inkar nəyə qarşı yönəlmişdir? Şair nəyin xatirinə inkar edir? Bu iki suala cavab vermək, onun Azərbaycan intibah mədəniyyətindəki yerini müəyyənləşdirmək, şairin hansı cəbhədə durduğunu, hansı ideallarla yaşadığını aydınlaşdırmaq deməkdir. Xaqaninin inkarı ayrı-ayrı fərdlərin, tək-tək hadisələrin təsadüfi eybəcərliklərin yox, əsrin, zamanın inkarıdır. Yüzillərlə hökm sürən, insanı, onun bütün istək və düşüncələrini vaxtı keçmiş, qocalıb qartımış baxışlar mənəngənəsində sıxan, çürüdən, incidən baxışların, görüşlərin inkarıdır. Bu inkar orta əsrlərin mürgüsündən oyanmış insan zəkasının orta əsr şərini inkardır, intibah təlatümünün orta əsr mürgüsünü inkardır. Zahirən bu inkar bütün həyata, bütün insanlara qarşı yönəlmişdir. Ancaq belə düşünmək böyük sadələşmələr olardı. Xaqani inkarın obyektini aydındır, məlumdur” (Xəlil Yusifli, Xaqani Şirvani, 2004, s.16)

Həyatının ilk dövrlərini saraylarda yaşayan şair oradakı haqsızlıqları gördükdən sonra saraydan uzaqlaşmış, yenidən oraya qayıtmamaq üçün müxtəlif bəhanələr gətirməyə müvəffəq olmuşdur. “Xaqaninin şairlik istedadının həsədini çəkənlər və ona paxıllıq edənlər bütün bu cəhətdən şairi sarayda nüfuzdan salmaq üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Mövcud vəziyyətdən narazı və düşüncələrinə görə sarayda və ətrafda özünə qarşı olan münasibətdən incik şair səfərə çıxmaqla sakitlik tapmaq qərarına gəlir.” (İmamverdi Həmidov, 2020. s.21)

Şairin saray həyatı ilə əlaqəsi və bağlılığı uzun müddətli olmuşdur. Buna görə də həbslərə məruz qalan şair həbs həyatını əks etdirən “Həbsiyyə”-sini qələmə almış, saray intiriqları, həbs həyatının ağırlığı şairin qürurunu sındıra bilməmiş, əksinə, onun yaradıcılıq istedadının daha da çoxşaxəli olmasına təkan vermişdir.

*Şahım, mənim əlimdədir bu söz mülkü, söz diyarı,
Bu dünyada tək mənimdir, söz mülkünün ixtiyarı.*

*Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstə dəbistanı,
O şagirdəm ki, öyrəndim sükut ilə əlifbanı.*

Şair zindan həyatını boynuna çoxbaşı ilan kimi dolanan şər qüvvələrlə müqayisə edərək, onları “boynuna Zöhhak ilanı saldı ahəngər bu gün”, “bu Ləhəblər döyüşməkdən nə qorxum dəhərdə” deyirsə, onları qorxudan şairin istedadı, dərin zəkası və mükəmməl əqlə sahib olması idi. Şair onların arasında özünü “çün Firidun xəzinəsidir əqli urfanı mənəm” və ya özünü bəndə vurulmuş əjdaha ilə müqayisə edərək deyir, “bax, necə gör halqalanmış damənində əjdaha”, “ətrimlə doldu dünya xoş gülüstanım mənəm” deməklə, özünü ətri bütün ələmə yayılan bağla müqayisə edir. Gülüstan bağının ətrini xəzan soldura bilər, amma Xaqani sözünün ətri isə həmişə yaşar, solmazdır.

*Kəbəyəm cümlə mələklər səcdə eylərlər mənə,
Çünki İsa tirməsindən oldu xüftanım mənəm,*

*Məskənim çirkin də olsa, xatirimlə kövsəram,
Cənnətə merac üçün vardır hər imkanım mənəm. (Xaqani, 1978, s. 97)*

Deyərək, Kəbədə mələklərin belə ona səcdə etdiyini, böyük ilahi istedadla sahibi olduğunu, cənnətdə merac etməyə belə imkan sahibi olmasını, şöhrətinin sədası artıq hər tərəfə yayılması ilə fəxr edir.

Şairə xəbis hislərini gizlədə bilməyən insanlar istedadından qorxaraq ona min fəsadlar qururlar. Xaqani onların şeirlərini “əvdən çölə çıxmaz, yazdıqları şeirlər”, “dadsız bir mey hasil olar sözlərinin suyundan, “doğmaz quru təblərindən tərəvətli şeirlər”, “ belə eşşək adamların cahilliyi az deyil” və s. kimi ifadələrdə şair belə adamlara “hirsinizdən ölün” deyər cavab verir.

Xaqaninin fitri qabiliyyət sahibi olduğunu qəbul etmək istəmirdilər. Onları “şüşəboğaz” bu axmaqlar adlandırmaqdan çəkinir.

*Paxıllıqdan qızdırmaya, titrəməyə düşüblər,
Onlar mənəm paltarımı geyinsələr yox zərər. (Xaqani, 1978, s.131)*

Şair belə insanların üzünü “sürtülməkdən xarab olub getmiş tamam üzləri” deməklə, ona qarşı pis niyyətlərini gizlədə bilmədikləri, onu hər vəchlə gözdən salmalarını nəzərdə tutaraq deyir:

*Bəd niyyətli adamları yaxşılığı olar bəd,
Yamanlarla fəxr etməyi onlar etmişlər adət.*

*Doğruluqla yox işləri, ataları bilinmir,
Nə Adəmdən törəmişlər, nə İsadən budur sirr.*

Şərlənərək böhtanlara tuş gələn sənətkar, ona verilən həbs cəzası ilə barışa bilmir, onu gözdən salan insanların Allah tərəfindən cəzalanmasını onlara arzulayır. Çünki nəhaq yerə həbs olunan şair haqsız çıxarılan bu qərarla razılaşa bilmir və ümidini uca Allaha bağlayır.

*Zəmanənin pislərindən həqqə aparram pənah,
Allahsızlıq haqq yoluna özü gətirsin Allah. (Xaqani, 1978, s.100)*

Özünün fərdi kimliyini sübuta yetirmək üçün şair deyir:

*Nitq gənci sahibi, söz mülkünün xaqaniyəm,
Vardır hər kəlmədə yüz gənc-xaqanım mənəm*

Və ya

*Yeddi ölkədə iki beytim yazarsa kimsə bil,
Kafəram, Darül-Qəməmə-darül-imkanım mənim. (Xaqani , 1978, s. 98)*

Beytin birinci misrasında Qəməmə adlı bir qadının Yerusəlimdə böyük bir kilsə tikdirməsinə işarə edir. Şeirinin ikinci misrasında Xaqani deyir ki, dünyada mənim kimi şeir yazan olsa, onda qoy mənim iman gətirdiyim kilsə (zibilxana) olsun. Buradan şairin özü haqqında yaranan yüksək fikrin, sənətkarlığının fitri istedadının çox böyük miqyasları əhatə etdiyini görürük. Çünki şair yeddi ölkə deməklə, Yaxın Şərq ölkələrinin nəzərdə tutur və artıq bu ölkələrin də şairin varlığından xəbərdar olduğu məlum olur.

*Kütbeyin düşmən mağara axtarır gizlənməyə,
Hər biri olmuş, odur, quli-biyabanım mənim.*

*Əql məndə, feyz məndə, qəlbü can da məndəmidir
Aləmin həqqi nədir ki, verə fərmanım mənim.*

*Ülviyəm, ruhaniyəm, qeybi doğuldum qüdsdən
Qoy bunu inkar qılsın xəms-nadanım mənim. (Xaqani, 1978, s. 97)*

Bu beytdə sanki üsyankar şairin həyata verdiyi mesaj sonrakı dövrlərdə elə bil onun yaşam tərzini kodlaşdırmışdır. Xaqani həbsdə olduğu müddətdə belə onun heç bir şeydən qorxusu olmadığını, onun üçün həyatda qərarın verəcəyinin kimsə ola bilməyəcəyini ərz edir. Şair onu sevməyən insanların üzdən parıltılı görünsələr də daxillərində qaranlığın hökm sürdüyünü belə bəyan edir; “güzgü tək zahirdə parlaqsan, içindir qapqara” deyir. Başqa bir şeirində şair deyir:

*Bax Məryəmin sapı kimi ikiqatdır bədənim,
İsadakı iynə kimi təkcədir qəlbim mənim.*

*Möhkəm iplə əl-qolumu bağlamışlar burada,
Necə İsa iynəylə bağlı qalmış orada. (Xaqani, 1978, s. 99)*

Şair həsrətdən, zalımların zülmündən həbsdə əziyyət çəkdiyindən Rum Qeysərindən azadlığa buraxılması üçün xahiş edir. Bu şeirində şair poetik bənzətmələr yaratmaqla öz vəziyyətini daha obrazlı şəkildə bəyan edir. Şeirdə şair dini rəvayətə aydınlıq gətirərək, Məryəm İsanı doğurandan sonra onu götürüb yun əyirməklə məşğul olmasına, bədənini incəlib sapa dönməsinə bənzədiyini deyir. Daha sonra şair həz. İsa Allah dərgahına merac edərkən mələklər ona dördüncü göydən o tərəfə keçməsinə yol vermirlər, çünki onun üstündə bir iynə tapırlar. Şair də bu beytdə şair əyilib, incəlmiş vücudunu Məryəmin ayrılmış sapına, özünün qaranlıqlarda tənha qalmasını İsa peyğəmbərin iynəsinə bənzədir. Bütün bunlara baxmayaraq, Xaqani heç vaxt nəfsinin qurbanı olmamış, acgözlüyə boyun əyməmişdir. “Xaqaniyəm, deyən şair sərvət eşqinin onun ağlını başından ala bilməyəcəyini, sərvətin bir kölgə olub, sonradan yoxa çıxacağını, əbədi olmayacağını bildirir. Sərvət eşqinin əvvəlcə şölə saçdığını, sonra külə dönüb getdiyini deyir:

*Xaqaniyəm, çörək üçün mən abırımı atım niyə?
Hərslikdən göz yaşına ürək qanım qatım niyə?*

*Haram buğda ucbatından nələr çəkdi, Adəm nələr,
Haram çörək axtarma ki, başına min bəla gələr. (Xaqani, 1978, s. 225)*

Özünü dünya şöhrətli insanlarla müqayisə edən Xaqani bu müqayisəsində haqlı idi, bu müqayisənin arxasında şairin özünəgüvəni, istedadının sonsuz olması idi. Şair cənnətdə meyvə yeyən Adəmin meyvəsinin tumunun ona qismət olmasını, onun müqabilində bu istedadının olduğunu deyir və bu təbin də ona Allahın bəxş etdiyini dilə gətirir:

*Mən təbib əmindən almışam ilham,
Odur, söz mülkünün bir Bokratıyam.*

*Ağlım pay almışdır min bir dənizdən,
Tanışam hər otlə Qaf dağında mən.*

*Bil Avə dağının Musası mənəm,
İndü bu aləmin Musası mənəm.*

*Odur ki, məskənim olmuş asıman,
Dördüncü göyümdür mənim bu Şirvan. (Xaqani, 1978, s. 63)*

Xaqani Şirvani özünün kimliyini, emosional mənliyini sübut edən şeirlərlə yanaşı, onun incə təbini əks etdirən lirik şeirləri də könülləri fəth edir. Şairin qəzəllərində onun incə bir qəlbə sahib olduğunu görürük. Bu qəzəllərində şairin lirik “mən” onun poetik imkanlarının dərinliyini özündə əks etdirir. Lirik qəhrəman sevən aşiq şairin özüdür.

*Pərvanəsiyəm eşqin şəmində pərim yanmış,
Çırpınmadayam, cana rəhm et, mənə pər ver sən. (Xaqani, 1978, s. 206)*

Bu lirik beytdə şair eşqi yolunda şamın atəşində qol-qanadının yanmasından şikayətlənir. Atəş alovunda çırpınan aşiq şamdan imdad diləyir. Təsəvvüf baxımından burada əzab çəkən, sevən aşiq həqiqətə yaxınlaşır, aşiqin əziyyət çəkməsi təsadüfi deyil. Əzab birliyə, təmizlənməyə aparan yoldur. Şam həm sevgilidir, həm şairin lirik “mən”i, həm də ilahi işıqdır. Bütün bunlar hamısı bir obrazda birləşir. Bu poetik beyt Pərvanə ilə Şam arasında olan alleqorik sevgi dramını ortaya qoyur. Burada pərvanə sevən aşiq, insan, işığa can atan varlıqdır; şam sevgi obyektı, ilahi işıq, ideal, gözəllikdir. Ancaq həqiqətə çatmaq əzabsız olmur. Pərvanə işığa can atdığı üçün yanır. Bundan şam da əzab çəkir, çünki o həm özünü, həm də sevgilisinin qol-qanadını yandırır. Bu, əsl sevgi, birlik, əzabdır.

Xaqani Şirvani yaradıcılığı uzun əsrlərin sınağına mərdanəliklə sinə gərmiş, zamanın imtahanından üzü ağ çıxmışdır. Onun poeziyası özündən sonra yazıb-yaradan sənətkarlar üçün bir məktəb olmuşdur. Şerqin böyük dühaları olan Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Məhəmməd Füzuli, Seyid Əzim Şirvani və s. kimi sənətkarlar Xaqani dühası qarşısında baş əymiş, onun yaradıcılığından bəhrələnmiş, bu ölməz sənətkarın əsərlərinə nəzirələr yazılmış, ondan iqtibaslar etmişlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kəndli - Herişçi, Q. (1988) Xaqani Şirvani həyatı, dövrü və mühiti. Bakı. Elm.
2. Xaqani Şirvani. (1985) Seçilmiş əsərləri, Bakı.Yazıcı.
3. Xaqani Şirvani. (2004) Seçilmiş əsərləri. Xəlil Yusifli, Ön söz. Xaqani Şirvani və ədəbi irsi. Bakı, Lider nəşriyyatı.
4. Həmidov, İ. (2020) Xaqani Şirvani. Həyat və yaradıcılığı. (məqalələr toplusu) Xaqani Şirvaninin dövrü, mühiti və həyatı. Bakı. Elm və təhsil
5. Xaqani. Seçilmiş əsərləri. (1978). Bakı.Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

XAQANI "AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ"NDƏ

Kəmalə Nəcəfova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: necefova1974@mail.ru

Kamala Najafova

Baku State University

KHAGANI IN "AZERBAIJAN YURD BILGISI"

Summary

Regular space was devoted to articles on classical literature in "Azerbaijan Yurd Bilgisi", an emigre periodical published in Istanbul. Mammad Amin Rasulzadeh was among those who contributed to this publication. His valuable research is prominently featured in the pages of the journal. The article examines M. A. Rasulzadeh's piece titled "Khagani of Shirvan". Rasulzadeh notes that he will limit himself to introducing Khagani to the readers of "Azerbaijan Yurd Bilgisi" based on contemporary translations into the Azerbaijani Turkic language. He brings to light truths that researchers could not articulate during the Soviet era and offers a fitting assessment of Khagani's body of work through a valuable article that addresses the pressing questions and demands of the time.

Keywords: "Azerbaijan Yurd Bilgisi", Khagani, translation, Russian, Akhsitan

Azərbaycan barədə tarixi həqiqətlərin təbliği mühacirlərin başlıca vəzifəsi idi. Əhməd Cəfərovun rəhbərlik etdiyi "Azərbaycan yurd bilgisi" kimi milli məfkurəvi bir dərgi də belə təbliğat məqsədilə yaranan vasitələrdən biri oldu. İstanbulda nəşr olunan bu dərgidə (1932-1934) klassik ədəbiyyatımızın təhlilinə də geniş yer verilir. Qətran Təbrizinin türkcə şeirləri barədə etibarlı məlumatın üzə çıxarılmasından başlamış Xaqani, Nizami, Məhsəti, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərə dair həm bioqrafik, həm də tədqiqat xarakterli yazılar həsr olunmuşdur. Ədəbiyyatımızın görkəmli xadimləri qayğı və məhəbbətlə yad edilmiş, milli iftixar qüruru ilə təqdim və təqdir olunmuşdur.

"Şivanlı Xaqani" başlıqlı məqalənin müəllifi M.Ə.Rəsulzadədir. Məqaləyə şairin bu beytini epigraf seçmişdir:

*Əgər şair deyil, Peyğəmbər olsaydı mənim adım,
Mənə beyət edib aləm, deyərdi Kəbə Şirvandır.*

M.Ə.Rəsulzadə misal gətirdiyi epigrafı "öyünmə", yəni fəxriyyə adlandırır. "Azərbaycan yurd bilgisi" oxucularına Xaqanini Azərbaycan türkcəsinə edilmiş çağdaş tərcümələr əsasında tanıtməqlə kifayətlənəcəyini qeyd edir. Müəllif obyektiv mövqə tutaraq istər Avropa, istərsə Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrdən bəzilərinin orijinala sədaqətli, bəzilərinin sədaqətsiz işləndiyini nəzərə çatdırır. Bununla yanaşı, şairin əsərlərinə gündəlik siyasi oyunlar faydasına edilən bayağı təhrifləri də vurğulayır.

Əvvəlcə şairin tərcümeyi-halı haqqında məlumat verən tədqiqatçı onun öz dövründə yaxşı təhsil aldığını, ədəbi şəxsiyyəti formalaşana qədər Azərbaycandan kənara çıxmayan Xaqaninin bütün bilgi və kultürünə görə öz yurduna və mühitinə borclu olduğunu qeyd edir. Şairin məhz o zamankı Azərbaycan mühitinin yetirməsi olduğunu xüsusi vurğulayır. Şirvanşahların parlaq dövrləri olan Mənuçöhr ilə oğlu Axsitanın zamanlarında yaşayan Xaqaninin gah sarayda nüfuz sahibi olaraq rəsmi

mövqe qazanması, gah da gözdən düşərək həbsə atılmasını qeyd edir. XII yüzil Şirvan tarixini ədalətli Mənuçöhr dövrü ilə zalım Axsitan dövrünə ayıran M. Mübarizin təhlil metoduna irad tutur. Xaqaninin tərcüməçilərindən biri olan M.Mübarizi (Məmməd Mübariz Əlizadə nəzərdə tutulur - K.Nəcəfova) tarixi hadisələri dövrünün siyasi görüşlərinə uyğun olaraq təhrif etməkdə günahlandırır. Xaqaninin “adil” Mənuçöhrə xitab edən qəsidəsindən bir tərcüməsini çatdırır. Örnək kimi verilmiş yeddi beytdən bir beyti təqdim edirik:

*Sən cahan içrə bu gün naibi-İsgəndərsən,
Töbə, attöbə rikabündə yüz İsgəndər var.*

Bizim təəssüratımıza görə, M.Mübarizin tərcüməsi uğurludur. Amma burada M.Ə.Rəsulzadənin ona münasibəti müsbət deyil. O, M.Mübarizin bəzi kəlmələrini dırnaq arasında verir və yazır ki, “...M.Mübarizin şairin Mənuçöhrdən sonra taxta çıxan oğlu Axsitana qarşı “atasının təqib etdiyi təqib yolundan yayındığı” üçün müxalifət etdiyini söyləyir”. Xaqani “zalım” şaha bu beyti ithaf etmiş imiş:

*Dəhr dun cəlladı başlar kəsməyə amadıdır,
Etibarı dəhrin ancaq qan içən cəlladədir.*

*Xalq qanıdır şərabi, xalq ətindəndir kabab,
Divmidir bunlar Xudaya, ya ki adəməzadədir? [2, s.6]*

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, “adil Mənuçöhr”ün zamanında Xaqaninin həbs olunmasının üzərindən sükutla keçən M.Mübariz, şairin “zalım” Axsitan tərəfindən atıldığı zindanda yazdığı “istibdad və zülmə qarşı” kin dolu beytləri nəzərə çatdırır:

*Arxa çevir onlara, mərdin başı əyilməz,
Kamal əhli cahilə “mürşidim” deyə bilməz.*

*Tikə alma, amandır, namərdlərin əlindən,
Sənə halva versələr, yeyib zəhərlənərsən.*

Və ya:

*Sən həqiqət aşiqi, sən haqq sözün qurbanısan,
Haqq sözünlə təşnə qıldın qanuvə Sultanı sən! [2, s.7]*

Daha sonra etiraf edir ki, “Xaqaninin Axsitandan şikayət edən misraları gerçəkdən yox deyildir. Bu şikayəti ilə o, hətta Axsitanın atası Mənuçöhrə yazdığı bir parçada da ifadə etmişdir. Fəqət bununla bərabər şairin “Əbülüzəffər” deyə Axsitanı öydüyü qəsidəsini M.Mübariz qəsdən unutmuşdur. Çünki bu qəsidəsində vətənsəvər şair yurdunu basan rus dəniz quldurlarını, Bakı limanında şanlı qəza nəticəsində suya tökdüyünü öymüşdür [2, s.7].

Əslində M.Mübariz bunu unutmamışdı və unuda bilməzdi. Sovetlər məkanında rus işğalından danışmaq, bunu nümayişkaranə gözə soxmaq başdan-başa təhlükəli bir iş idi. M.Ə.Rəsulzadə özü də bunu çox yaxşı bilirdi və “qəsdən unutmuşdur” deyəndə də bunu nəzərdə tuturdu. Rus istilasını müsibətlərini yalnız azərbaycanlı mühacirlərimiz cəsarət edib yaya bilirdilər. O, səmimiyyətlə etiraf edir ki, “bu günkü sovet şərtləri altında çalışmaq bədbəxtliyində olanlar nə işlər, nə də tərcümə edə bilirlər. Bunu biz edək” [2, s.8]. Bu etiraf, etiraf olaraq qalmamışdı. M.Ə.Rəsulzadə yazmışdır: “Təbii, bu parçanı Xaqanini andıran bir üslubla, şeirlə tərcümə etməyi şairlərimizin zövq və xidmətlərindən gözləyirik; farsca bilməyənlər aşağıda verəcəyimiz mənsur tərcümədən faydalana bilirlər:

“Zəfər atası böyük xaqan müzəffərlərin komandanı idi. Xəzranlı igidlərin boynuna sürücü kəməndlər atdı. Dəniz onun ovucundan tökülən gövhərlərlə boğuldu. O isə taclardakı gövhərlər kimiydi. Dənizin duzlu suyu onun əmri ilə vuruşanların tərlərinə bənzəyirdi. Bakı bu gün Xavərdəki Bəstama bənzər. Bakı kəndi bəqisinin təmini üçün Xəzrandan, Reydən və Zirehgərəndən vergi istər. Dərbənd ilə Şabranın fəthi üçün onun qılınıcı asimandan zəfər tapdı. Ruslarla Xəzranlılar xəstədirlər; bunlar tac daşıyanları inkar edirlər. Sənin qılınıcın da müzəvvirlərə nə yaxşı bir müzəvvir oldu?! Rus ordusu ilə etdiyin savaşdakı zəfərinə asiman bir tarix oldu. Meydana atılaraq göstərdiyin qorxunc həmlə rusa, fırtınanın zeymiran ağacına etdiyini etdi. Su rəngini daşıyan süngülər divləşgərlilərin canlarını yaxdı..” [1, s.8]. Məlum olduğu üzrə, o dövrdə şah Axsitanın zamanında şirvanlılar rus basqınçıları ilə şiddətlə döyüşmüş və onları məhv etmişdilər. Xaqani də bu zəfərə həsr etdiyi tarixi qəsidəsində Şirvanşah Axsitanı milli qəhrəman kimi öyür.

Bu hadisə ilə bağlı və “divə bənzəyər ruslar” haqda M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində də məlumat verir: “Məlum olduğu üzrə, o dövrdə şah Axsitanın zamanında şirvanlılar rus basqınçıları ilə şiddətlə döyüşmüş, Dərbənd və Şabranı onların qəsbindən qurtardıqları kimi, rusları Bakı limanı ilə Lənkəran altındakı Sarı limanında 73 gəmidən ibarət bir rus donanmasını məhv etmişdilər. Şirvan sarayının rəsmi şairi Xaqani tərəfindən tarixi bir qəsidədə təsvir olunan bu döyüş, şübhəsiz, qədim rus vəhşilikləri barədə qanlı xatirələrin yaddaşlarda yenidən canlanmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda bu amillərin təsirilə təcavüzə məruz qalan və bundan daim səksəkədə olan xalqın təxəyyülündə rus iyrənc və qorxunc bir şəkildə təsəvvür olunmuşdur. Xalq ədəbiyyatı (folklor) ilə tanış olanlar “div” adlanan insana bənzəməyən qorxunc məxluqların ən qədim çağlarda babalarımıza üstün gəlmiş düşmənlərin nəsil-dən-nəslə verilmiş kabuslarından başqa bir şey olmadığını bilirlər. Orta əsr Şərq ədəbiyyatında qanlı izlər buraxan rus basqınçıları, bir obraz olaraq, necə təsvir edildiklərini görmək, bizə, o zamankı “rus divi” haqqında bir təsəvvür verə bilər [1, s.160-161].

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığına görə, Bakı zəfərinə görə şah Axsitanı təbrik üçün yazdığı və klassik ədəbiyyatla məşğul olanların əksəriyyətinə məlum olan bu qəsidəsindən başqa, Xaqaninin rus təcavüzünə qarşı yazdığı ayrıca şeirləri də vardır. Şairin Axsitana yazdığı digər bir qəsidəsinin farsca beytinin nəslrlə tərcüməsində deyilir: “Şah Alp Arslan Rum böyüklərini necə əzdisə, o da rus kafirlərinin qafalarını partlatdı” [1, s.9]. Tədqiqatçı yazır: “Xaqaninin milli qəhrəman olaraq göstərdiyi bir hökmdarı bir zülm simvolu olaraq təsvir edəcəyinə ağıl yetməz. M.Mübarizin bu xüsusdakı yorumları tamamilə yersiz və əsassızdır. Sovetlər Birliyindəki millətlərin “ağabəyisi” ruslar üçün böyük Şamil kimi böyük Axsitan da mənfi bir tip ola bilər. “Mübariz”lər də bu görüşə uya bilirlər. Tarixi həqiqət isə başqadır. Xaqani, atası Mənuçöhr kimi, oğlu Axsitanı da öyən qəsidələr ithaf etmişdir və bu qəsidələrində Axsitanın ədalətindən, elmindən və digər müsbət sifətlərindən təkrar bəhs etmişdir. Görülür ki, Xaqani yaradıcılığını “adil” Mənuçöhr dövrü ilə “zalım” Axsitan dövrünə ayıraraq vəsfləndirmək ən səthi bir təhlilə belə dayanmır. Tarixdəki ədəbi şəxsiyyətləri, yaşadığımız zamanın ehtiyacına və diləklərinə görə anlamaq və mənalandırmağa çalışmaq şübhəsiz yaxşı bir diləkdir. Fəqət bu dilək naminə tarixi həqiqət və olayları... təhrif milli dəyərlərin zərərinə və istila qüvvələrinin işinə yararsa, o zaman bu, tarixə qarşı işlənmiş əfv edilməz bir günah olur “ [2, s.9-10].

Mühacirətdə olan M.Ə.Rəsulzadə də Türkiyənin verdiyi əlverişli şəraitdən istifadə etmişdir. Ədəbiyyatşünas və tərcüməçi M. Mübarizlə polemikaya girmək bəhanəsilə həqiqəti söyləmək firsəti tapmışdı. Daha doğrusu, XII əsr Azərbaycan klassik şairinin dili ilə deyilən həqiqəti təzədən söyləmək firsəti qazanmışdı. Məmməd Əmin Rəsulzadə ustad publisist kimi Xaqani Şirvaninin dəyərli ədəbi nümunələri ilə “Azərbaycan yurd bilgisi”ni zənginləşdirmiş, onun toxunduğu azadlıq uğrunda mübarizə mövzusunı genişləndirmiş, bu mövzu dairəsində dərginin ideyasına uyğun bir nümunə yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərnəşr, 1991, 232s.
2. Resulzade M.E. Şirvanlı Hakani. "Azerbaycan yurt bilgisi", İstanbul, 1954, sayı 37, s.2-10

XAQANI ŞİRVANİ ƏSƏRLƏRİNDƏ PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİN POETİK DİLDƏ FUNKSİONALLAŞMASI

Mehriban Əsədullayev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naxçıvan Dövlət Universiteti
e-mail: quliyeva.mehriban@list.ru

Mehriban Asadullayev
Nakhchivan State University

THE FUNCTIONING OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN THE POETIC LANGUAGE OF KHAGANI SHIRVANI'S WORKS

Summary

The work of Khagani Shirvani, a prominent representative of Azerbaijani literature of the 12th century, provides rich material from a linguopoetic and paremiological perspective. Khagani Shirvani, one of the most prominent representatives of Azerbaijani classical literature, highly valued the importance of words and language. The poet's work has rich features worthy of study not only from a poetic-aesthetic point of view, but also from a linguistic perspective.

Khagani Shirvani's poetic language, in addition to representing a high stage of aesthetic functionalization of linguistic elements in classical Eastern poetry, plays an important role in the formation of a conceptual-poetic structure in the history of the Azerbaijani literary language. The poet's artistic language features are not limited only to poetic form, but also widely demonstrate the semantic possibilities of language.

Proverbs and other paremiological units used in the poet's works not only reflect folk wisdom but also play a special role in the structural and semantic organization of the poetic text. The purpose of the presented study is to determine the functional and semantic features of paremiological units in Khagani Shirvani's poetics, as well as their transformation mechanisms in - poetic language.

During the research, linguopoetic analysis, paremiological and contextual-semantic interpretation methods were used. It was determined that Khagani Shirvani used proverbs either as direct quotations or in a modified form in the poetic text. This transformation was carried out through lexical substitution, syntactic expansion, and metaphorical change. Therefore, the stable paremiological model acquired a new semantic shade in the author's context and created an aphoristic intensity in the poet's poetry.

Paremiological units played an intertextual role in the poet's poetic text, enriched the text, and created a cultural connection with the reader. Combined with syntactic and rhythmic elements, they enhanced the meaning and aesthetic effect of poetic speech. These features, in addition to individualizing Khagani Shirvani's poetic style, also paved the way for demonstrating the functional-aesthetic potential of paremiological units in classical Eastern poetry.

Thus, the analysis shows that paremiological units in Khagani Shirvani's works are not only a folklore element but also an important means of enriching the structural and semantic model of poetic language, individualizing the author's style and poetics. The results of this study open new perspectives for the study of Azerbaijani classical poetry from a linguistic point of view.

Keywords: *Khagani Shirvani, paremiological units, poetic language, language of the bayat, speech*

Xaqani Şirvani Azərbaycan poeziyasının ən parlaq nümayəndələrindən biridir. Onun yaradıcılığı dilçilik baxımından zəngin material təqdim edir. Xüsusilə bayatılarında sözün poetik funksiyası və mənəvi hikmətlərlə zəngin ifadələr diqqət çəkir. Bu məqalədə təqdim olunan bayatı nümunə götürülərək linqvopoetik və paremioloji təhlil aparılmışdır.

Xaqani Şirvaninin bayatıları dil quruluşu baxımından son dərəcə zəngin və çoxqatlıdır. Bu janrda fikir həm bütöv, həm də maksimum yığcamlıqla ifadə olunur; eyni zamanda müxtəlif və maraqlı sintaktik modellər müşahidə edilir. Cəmi dörd misradan ibarət kiçik həcmli poetik mətn daxilində xalqın qədim dövrlərdə formalaşdırdığı cümlə tipləri, onların struktur xüsusiyyətləri və həmin dövrün dil elementlərinin müasir Azərbaycan dili ilə səsleşməsi aydın şəkildə görünür.

Nəzərdən keçirilən dörd misralıq lirik parçalar vasitəsilə şair xalqın deyimlərini, çoxəsrlik tarixi və həyat təcrübəsini, ruh halını, psixoloji vəziyyətini, sevincini və kədərini poetik sintaktik quruluşlarla məharətlə ifadə etmişdir. Bu baxımdan, əsərdə müşahidə olunan paremioloji vahidlər, o cümlədən atalar sözləri və deyimlər, yalnız üslubi vasitə kimi deyil, həm də milli təfəkkürün, kollektiv yaddaşın və mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Misralardaxili qafiyələrin dinamikliyi, ritmin harmonik quruluşu və elementlərin yerində istifadəsi şairin bədii dilinin olduqca güclü və sərrast olduğunu göstərir. Şairin bayatılarında sintaktik formaların düzgün seçilməsi və qafiyə ilə ritmin vəhdəti xalqın düşüncə tərzinin bədii təzahürüdür, eyni zamanda XII əsrin dil xüsusiyyətlərinin poetik imkanlarının hədsiz zənginliyini göstərir.

“Şifahi xalq ədəbi nümunələrinin ən qədim növlərindən biri olan bayatılar bədii nümunələrin asanlıqla yadda qalması və yayılmasına, başlıcası isə Azərbaycan dilinin gözəlliyinin təqdim olunmasında mühüm rol oynayır” (Əsədullayev, 2022, s.96). Fərqli quruluşlu sintaktik vahidləri özündə birləşdirən bayatılarda xalq danışığı dilinin tarixi inkişaf mərhələlərini izləmək mümkündür. Bu nümunələr göstərir ki, nəzəri qrammatik terminologiyadan uzaq olan xalq yaradıcılığı belə kiçik lirik formalar daxilində sadə cümlənin müxtəlif növlərindən başlayaraq daha mürəkkəb sintaktik konstruksiyalara qədər geniş struktur imkanlarını reallaşdırmışdır. Bayatılar bu baxımdan həm dil tarixinin, həm də müasir dilçilik tədqiqatlarının dəyərli qaynağı kimi çıxış edir.

*“Xaqani olmuşdur sözün Xaqanı,
Doludur ləl ilə sözünün canı.
Sözə bu gün elə rəvnəq verdi ki,
Fəth edib onunla bütün dünyanı” (Şirvani, 2004, s.532).*

Xaqani Şirvaninin bayatılarında sözün poetik strukturu xüsusi diqqətə layiqdir. Şairin yaradıcılığında metaforik ifadə vasitələri mühüm yer tutur, sözə yüksək estetik dəyər və mənəvi zənginlik qazandırır. “Xaqani olmuşdur sözün Xaqanı”, “Doludur ləl ilə sözünün canı” kimi misralar sözün qiymətini və onun bədii gücünü obrazlı şəkildə ifadə edir. Bundan əlavə, “Sözə bu gün elə rəvnəq verdi ki” ifadəsində sözə canlılıq və ifadəlilik xüsusiyyəti verilmiş, “Fəth edib onunla bütün dünyanı” misrasında isə hiperbola vasitəsi ilə sözün təsir gücü ümumiləşdirilərək universal səviyyədə təqdim olunmuşdur. Xaqani Şirvaninin bayatılarında sözün təsir gücü və bədii-estetik imkanları müxtəlif poetik vasitələrin - xüsusilə metafora və hiperbolanın köməyi ilə sistemli şəkildə ifadə edilmişdir. “Bir qayda olaraq Xaqani şeirinin bədii vüsəti əhatəli, məzmunu isə tutumlu olur. Bəzən şair bircə beytdə başqa bir qələm sahibinin bütöv bir qəzəldə verə biləcəyindən də artıq informasiya yükünü əhatə edə bilir (Nəbiyev, 2012, s.23).

Xaqani Şirvaninin bayatılarında fonetik və ritmik xüsusiyyətlər mühüm bədii elementlər kimi çıxış edir. Şairin istifadə etdiyi qafiyə sistemi poetik mətnin ahəngdarlığını və ritmik bütövlüyünü təmin edir. Xüsusilə “xaqanı”, “canı”, “düyanı” kimi sözlərdə müşahidə olunan son səslərin təkrarı (eyni qafiyə) misralar arasında fonetik uyğunluq yaradır və mətnin musiqililiyini artırır. “Cümlə sabitliyi, qısalığı və sadəliyi bayatı mətnində ümumi melodikanın və intonativ ritmin rolunu artırır. Nəticədə, mətnin sintaktik əlvanlığı cümləyə əlavə material, konstruksiyalar daxil etməklə yaranmır

- mövcud, məhdud saylı vasitələrin mətn daxilində fərqli ton və ardıcılıqla işlənməsindən, yəni intonasiya və sintaktik fiqurlardan doğur” (Hacı, 2000, s.46).

Xaqani Şirvaninin bayatıları dilçilik aspektindən də kompleks şəkildə təhlil oluna bilər. Morfoloji baxımdan mətdə feil və isimlərin funksional qarşılıqlı əlaqəsi diqqəti cəlb edir. Feillər “olmuşdur”, “doludur”, “verdi”, “fəth edib” predikativlik yaradaraq cümlənin əsas məna yükünü daşıyır, isimlər “söz”, “can”, “rövnəq”, “dünyanı” isə leksik-semantik sahəni formalaşdırır və obrazlılığı təmin edir. Sintaktik baxımdan bayatılarda əsasən sadə cümlə modellərinə üstünlük verilərsə də, bu cümlələr semantik cəhətdən çoxqatlıdır və metaforik strukturlar vasitəsilə geniş məna çalarları qazanmışdır. Fonetik səviyyədə qafiyə və səs təkrarları mətnin ahəngdarlığını artıraraq onun intonativ-ritmik quruluşunu formalaşdırır. Leksik-semantik baxımdan isə sözün dəyəri metafora və simvolik ifadələr vasitəsilə təqdim olunur. Misralarda yer alan “sözün xaqanı” birləşməsi sözün dominant, tənzimləyici rolunu ifadə edən metaforik konstruksiya kimi çıxış edir, “ləl ilə dolu can” obrazı isə sözün yüksək mənəvi və sosial qiymətini simvolizə edir. Bu bayatılar fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik-semantik səviyyələrin qarşılıqlı vəhdəti əsasında qurulmuş, yüksək bədii və funksional dəyərə malik poetik mətn nümunəsi kimi səciyyələndirilə bilər.

“Dedim: “Nə gücün var, ey böyük soltan?”

Dedi: “Nə istəsən edərəm ehsan!”

Dedim: “Şah olsan da, qüdrətin çatmaz,

Keçən bir günümü sən qaytarasan” (Şirvani, 2004, s.536).

Bayatının ümumi semantikasından aydın olur ki, burada işlənən suallar informasiya əldə etmək məqsədi daşımır; onlar adi sual konstruksiyaları deyil, dərin ümumbəşəri kədərini ifadəsi kimi formalaşan ritorik suallardır. Bu suallar lirik subyektin daxili dünyasına, öz “mən”inə, ilahi qüvvəyə yönəlmiş müraciət xarakteri daşıyır və cavab axtarışı deyil, emosional yaşantının poetik ifadəsi kimi meydana çıxır. Burada sualların cavablandırılması əsas məqsəd deyil; əsas diqqət ana həsrəti, övladsızlığın doğurduğu tənhalıq və insan taleyinin labüdlüyü qarşısında yaranan acizliyin poetik şəkildə ifadəsinə yönəlmişdir.

“Durma kölgəsində ikirənglinin,

Olma heç fələyin felinə əmin,

Baxma nə rənginə, nə də iyinə,

Axşamın, səhərin gözəlliyinə” (Şirvani, 2004, s.47).

Xaqani Şirvaninin bu misralarında insan həyatına və taleyə dair ümumi hikmətlər poetik şəkildə ifadə olunmuşdur. Şairin yuxarıdakı misralarda əks etdirdiyi “fələyin felinə əmin olma”, “axşamın, səhərin gözəlliyinə baxma” kimi ifadələr paremioloji məzmun daşıyır, lakin şair onları metaforik və ritmik quruluş vasitəsilə təqdim edir. Bu misralar həm tövsiyəedici xarakter daşıyır, həm də oxucuda emosional və estetik təsir yaradır. Bu nümunələr paremioloji vahidlərin poetik dilə çevrilməsinin uğurlu göstəricisi kimi çıxış edir. Göründüyü kimi, Xaqani Şirvaninin əsərləri nəsihət və bədii ifadənin vəhdətini olduqca qüvvətli şəkildə özündə əks etdirir.

Yazılı ədəbi dil formalaşmazdan əvvəl meydana gələn şifahi söz sənəti nümunələri xalqın estetik dünyagörüşünü və təbii dilin bədii ifadə imkanlarını parlaq şəkildə əks etdirir. Bu prosesdə sözün poetik səviyyəyə yüksəlməsi və bədii məna yükü qazanması ədəbi dilin mühüm keyfiyyətlərindən biri kimi çıxış edir. “Şair sözün böyüklüyünü, qüdrət və kəsərini onun incəliyində görür və incəliklə böyüklük təzadının qanunauyğunluğunu göstərmək üçün belə bir tutuşdurma aparır: dirilik suyunun yeri qaranlıq (zülmət) olduğu kimi, sözün dolğunluğu da onun incəliyindədir” (Seyidov, Əlizadə, 1977, s.30).

Obrazlı ifadə gerçəkliyin bədii transformasiyasıdır; yəni həyat faktları poetik formaya salınaraq estetik məna qazanır. Bu baxımdan poetik söz estetik təfəkkürün incə və obrazlı təzahürüdür. Bayatı

dilinin zənginliyi və rəngarəngliyi bir daha təsdiqləyir ki, poetik sintaksis və poetik nitq qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və hər ikisi poetik düşüncənin məhsulu kimi meydana çıxır.

Bayatıda dialoq və nitq funksiyası olduqca maraqlı şəkildə ifadə edilmişdir. Bildiyimiz kimi, bayatı iki şəxsin nitqindən ibarətdir ki, bu da “Dedim” və “Dedi” vasitəsilə həyata keçirilir. Nəzərdən keçirilən bu nümunədə hakimiyyət sahibi olan sultanın keçmiş zamanı geri qaytara bilməməsi xüsusi vurğulanır. “Qüdrət güclüdür, amma vaxtı geri gətirmək mümkün deyil” beytində dərin sosial və mənəvi məna ifadə olunaraq göstərilir ki, ən böyük hakimiyyət belə insan həyatının ötən anlarına təsir etmək gücündə deyil.

Dialoqların qısa və aydın qurulması bayatının ritmini danışiq üslubuna yaxınlaşdırır, təkrarlanan “Dedim - dedi” konstruksiyaları isə nitqin axıcılığını təmin edərək oxucu qarşısında canlı səhnə effekti yaradır. Bu yanaşma eyni zamanda sosial müqayisə və tənqid elementini gücləndirir, hakimiyyət ilə insan taleyi arasındakı ziddiyyəti ön plana çıxarır. Beləliklə, Xaqani Şirvani bayatı dilini yalnız metafor, qafiyə ilə deyil, həm də dialoji quruluş və dramatik üslub vasitəsilə zənginləşdirmişdir. “Dildə məcazlar olmasa, dil ifadəlilik, yığcamlıq kimi gözəl keyfiyyətlərə malik ola bilməzdi” (Qurbanov, 2019, s.304). Bayatının dilində həm həyat hikməti, həm də sosial məna əks olunur, dil və üslub birləşərək olduqca güclü bədii təsir yaradır.

*“Alçaq adamların tənəsi hər an,
Ağırdır fələyin zülmündən, inan.
Yar hicri onlardan ağırdır, lakin,
Yüngüldür yenə də möhtac olmaqdan”* (Şirvani, 2004, s.538).

Müqayisə və antitezis üzərində qurulan bu bayatıda “ağır-yüngül” metaforası ilə mənəvi yük ifadə olunmuş, paremioloji baxımdan insan ləyaqəti ali dəyər kimi təqdim edilmişdir.

*“Xaqani, nəfsdə təmizsən əgər,
İnanma boynuna bir sillə dəyər.
Xəncərlə kəsilsə boynun, yaxşıdır,
Sillə vurmaqdansa sənə bir nəfər”* (Şirvani, 2004, s.547).

Verilmiş bayatının dili didaktik məzmun daşıyır və əxlaqi-etik ideyanı poetik ifadə vasitələri ilə təqdim edir. Xaqani Şirvaniyə aid bu bayatı “Xaqani” müraciət sözü ilə başlayır ki, bu da vokativ funksiyanı ifadə edərək mətnə birbaşa xitab xarakteri qazandırır. Birinci misrada işlədilən şərt mənalı “əgər” konstruksiyası fikrin məntiqi ardıcılığını, səbəb-nəticə əlaqəsini təmin edir. İkinci misrada isə əsas fikir nəsihət xarakteri daşıyır; burada yer alan “inanma” feili əmr şəklində işlənərək oxucuya xəbərdarlıq və tövsiyə məzmunu ötürür, beləliklə nitqin didaktik cəhəti güclənir.

“Boynuna” sözü yönlük halda işlənərək hərəkətin istiqamətini bildirir və sintaktik baxımdan tamamlıq funksiyası daşıyır, “bir sillə dəyər” ifadəsi isə xəbər funksiyasında mümkün nəticəni ifadə edir. Burada “sillə” isim, “dəyər” isə feil kimi çıxış edərək hadisənin ehtimal xarakterini göstərir. Ümumilikdə, bayatının məzmunu insanı aldanmamağa və ehtiyatlı davranmağa çağırır. Dil baxımından əmr formasının və sintaktik quruluşların işlədilməsi mətni didaktik və nəsihət yönümlü edir. Beləliklə, dil və üslub elementlərinin vəhdəti poetik mətnin emosional-ekspressiv təsirini gücləndirir.

*“Xaqani, sən adi piyadasan, bil,
Yeddi ev keçməyin çox asan deyil.
Keçsən də, çox çətin vəzir olasan,
Ki, yolu kəsmişdir bir qoşun qatil”* (Şirvani, 2004, s.551).

Şairin bütövlükdə şahmat terminologiyası üzərində qurulmuş bu bayatısı metaforik modelə əsaslanır. Burada sosial-fəlsəfi məna şahmat fiqurlarının simvolik dili vasitəsilə ifadə olunur: “piyada” aşağı sosial mövqeni, “vəzir” isə yüksək statusu bildirən obrazlar kimi təqdim edilir. Bayatının ilk misrasında bədii xitab işlənmişdir ki, bu da poetik sintaksisdə ekspressivlik yaradır. Müraciət vasitəsilə nitq konkret ünvana yönəlir və dramatik təsir güclənir; “bil” feili əmr formasında işlənərək fikri qəti hökm səviyyəsinə yüksəlir.

İkinci və üçüncü misralar arasında semantik-sintaktik paralellik müşahidə olunur: hər iki misrada hərəkət bildirən “keçmək” feili əsas semantik mərkəz kimi çıxış edir, “çox” gücləndirici zərfi paralel şəkildə işlədilir. Bu paralellik tam eyni sintaktik model üzərində qurulmasa da, məna və struktur səviyyəsində oxşarlıq yaradır və mətnin daxili ritmini formalaşdırır. Bayatıda “keçmək” feili təkrar olunaraq leksik təkrar hadisəsi yaradır ki, bu da mətnin semantik vurğusunu gücləndirir və ideyanın yadda qalmasını təmin edir.

*“Qoşulsa cahilə aqıl, əsər qalmaz kamalından,
Bir oğru olsa, karvanda çalar eşşəklə palanı” (Şirvani, 2004, s.104).*

Xaqani Şirvaniyə aid olan bu misralarda həyat təcrübəsi və insan davranışına dair ümumi hikmət bədii formada ifadə olunmuş, paremioloji məzmun daşıyaraq metaforik obrazlarla zənginləşdirilmiş və ritmik quruluş hesabına emosional təsir gücü artırılmışdır. Bu nümunələr Xaqani yaradıcılığında paremioloji vahidlərin poetik dildə funksionallaşmasının uğurlu göstəricisi kimi çıxış edir. “Şair doğma şifahi xalq ədəbiyyatından alınan aforistik ifadələrin, atalar sözlərinin farscaya tərcüməsi ilə də öz fəlsəfi, həyatı təsvirlərini zənginləşdirirdi” (Araslı, 1982, s.56).

Xaqani Şirvani poeziyasında dil və nitq bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onun poeziyasında fonetik ritm, metaforik ifadələr və sintaktik sadəlik bir araya gələrək sözün gücünü və əhəmiyyətini poetik şəkildə ifadə edir. Linqvopoetik və paremioloji analiz göstərir ki, Xaqani Şirvani söz sənətini həm estetik, həm də mənəvi dəyər baxımından yüksək səviyyədə təqdim etmişdir.

Görkəmli şairin əsərlərində paremioloji vahidlərin poetik dildə funksionallaşması göstərir ki, şair xalqın həyat təcrübəsini və müdrikliyini yalnız nəsihət xarakterində deyil, həm də bədii-estetik vasitələrlə çatdırmışdır. Onun poeziyasında sözün mənəvi və sosial dəyəri poetik obrazlar, metafora və ritmik quruluş vasitəsilə vurğulanmış, bu isə həm emosional, həm də fəlsəfi təsir yaratmışdır.

Lirik subyektin müraciətləri, daxili düşüncələri və həyat dərsləri yalnız izah və xəbərdarlıq məqsədi daşmır, eyni zamanda hisslərin poetik şəkildə ifadəsini də təmin edir. Qafiyə, ritm və söz seçimi paremioloji vahidin poetik effektini gücləndirir.

Beləliklə, Xaqani Şirvaninin əsərlərində paremioloji vahidlər yalnız hikmətli fikirlərin ifadəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ana dilinin zəngin poetik imkanlarını və şairin yüksək bədii ustalığını nümayiş etdirir. Bu nümunələrdə paremioloji və poetik funksiyaların qarşılıqlı vəhdəti aydın şəkildə müşahidə olunur. Belə vahidlər həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq baxımından mühüm tədqiqat materialı kimi çıxış edir, çünki onlar dilin semantik, üslubi və funksional xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə əks etdirir.

Xaqani Şirvani əsərlərində sözün gücü, insan təcrübəsi və ümumiləşdirilmiş hikmətli fikirlər dolğun və təsirli poetik ifadə vasitələri ilə təqdim olunur. Eyni zamanda, paremioloji vahidlər vasitəsilə şeirdə həm didaktik, həm də emosional-ekspressiv təsir formalaşır ki, bu da əsərlərin həm ideya-məzmun, həm də bədii-estetik dəyərini artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Araslı, H. (1982). Xaqani Şirvani. Bakı: Yazıçı
2. Əsədullasoy, M. (2022). Salik Ordubadinin “Gülşəni-vəhdət” divanının dil və üslub xüsusiyyətləri // Bakı: Əlyazmalar yanmır, №1 (14), s.91-101.
3. Hacılı, A. (2000). Bayatı poetikası. Bakı: Elm

4. Qurbanov, A. (2019). Ümumi dilçilik. III cild (3 cilddə). Bakı: AMEA
5. Nəbiyev, B. (2012). Şamaxı torpağının yetirdiyi böyük Azərbaycan şairləri. Bakı: Ozan
6. Seyidov, Y., Əlizadə S. (1977). Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında (XI–XVIII əsrlər). Bakı: Gənclik
7. Şirvani, X. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider

XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN ƏKSI

Elnurə Babayeva

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail. elnure1430@gmail.com*

Elnura Babayeva

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

REFLECTION OF MEDIEVAL AZERBAIJANI SOCIETY IN THE WORKS OF KHAGANI SHIRVANI

Summary

The article analyzes the social, political and spiritual features of medieval Azerbaijani society based on the work of a prominent representative of Azerbaijani literature of the 12th century, Khagani Shirvani. The poet's poetry was valued as an important source not only for its artistic and aesthetic characteristics, but also for reflecting the social realities of that time. His attitude to the court environment, his critical approach to power structures, his reflections on social stratification, his religious and philosophical views, and his ideas of human freedom were explored. In particular, in such works as "The Ruins of Madain" and "Habsiyya", the poet's position against feudal relations, injustice and hypocrisy is revealed, and the reflection of ideas of patriotism, humanism and interreligious tolerance in Khagani's work is analyzed. As a result of the research, it was established that the works of Khagani Shirvani are an important literary and historical source for studying the multifaceted structure of medieval Azerbaijani society.

Keywords: *Khagani Shirvani, medieval Azerbaijani literature, Palace environment, feudal relations, religious-philosophical thought, public criticism*

Xaqani Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yalnız böyük şair kimi deyil, həm də öz dövrünün ictimai-siyasi və mədəni həyatını dərinlən əks etdirən mütəfəkkir kimi mühüm yer tutur. XII əsrdə yaşamış bu sənətkarın yaradıcılığı orta əsr Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturu, hakimiyyət münasibətləri və mənəvi dəyərləri haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Onun poeziyası dövrün reallıqlarını bədii ümumilləşdirmə yolu ilə təqdim etməklə yanaşı, həm də tənqidi baxışın ifadəsinə çevrilir.

Xaqani Şirvaninin poeziyasında saray mühiti və hakimiyyət sistemi xüsusi yer tutur. Şair, Şirvanşahlar sarayında fəaliyyət göstərmiş və saray mühitinin həm müsbət, həm də mənfi tərəflərini yaxından müşahidə etmişdir. Bu isə onun əsərlərində siyasi hakimiyyətin mahiyyətinə dair həm tərif, həm də tənqidi yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Onun qəsidələrində hökmdarların tərifi ilə yanaşı, ədalətsizlik, rüşvətxorluq və saray intriqaları kimi problemlərə də işarələr mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər orta əsr Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan sosial ziddiyyətləri və idarəetmə problemlərini üzə çıxarır.

Xaqani ömrünün müəyyən hissəsini şah sarayında keçirib, şahları və saray xadimlərini mədh edən təmtəraqlı qəsidələr yazmışsa da, əslində o sarayın məddah şairi olaraq qalmamışdır. O, şah saraylarının riya, fitnə və ikiüzlülüklə dolu olduğunu öz gözü ilə gördüyü üçün sonralar saraylardan nifrət etmiş, onun zəhmətkeş ailədə tərbiyə almış geniş qəlbi sarayın dar çərçivələrinə sığmamışdır.

Ayrı-ayrı şahlara kor-koranə mədh yazmaq dövrü Xaqani yaradıcılığında çox az davam etmişdir. Artıq 23 yaşına qədəm qoyanda şairin mənəvi aləmində bir oyanma baş vermiş və 1157-58-ci illərdə yazdığı "Töhfətül-İraqeyn" poemasında bunu çox açıq şəkildə qiymətləndirərək yazmışdır:

*Əvvəllər şahları mədh etdiyimçün,
Dilim bulanmışdı çirkaba bütün.*

Məddahlığa bu ayıq münasibət şairi ömrü boyu izləmişdir. Şair vaxtilə mədh etdiyi adamları divlər adlandırmış, peşman olduğunu, mədhiyyəçiliyi rədd etdiyini bildirmişdir:

*Həyatım bir müddət divlərlə soldu.
İyirmi iki il ömrüm puç oldu.*

*Elə ki, özümü qapına saldım,
O ötən ömrümü geriye aldım.*

*Anladım səhvimi, oldum peşiman,
Rədd etdim o keçən mənliyi, inan.*

[Xaqani Şirvani, 2004:6]

Xaqani şaha və saraya olan bu nifrətini öz əsərlərində, xüsusilə bəzi qəsidə və qitələrində açıq surətdə ifadə etmişdir. Onun yüksək fəlsəfi mənə daşıyan məşhur "Mədain xərabələri" adlı qəsidəsi bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malik olub, eyni zamanda şah sarayına münasibətinin bədii ifadəsidir [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960 : 91].

Xaqani bu məşhur qəsidəsində vaxtı ilə bütün dünyaya meydan oxuyan Sasani şahlarının, Ənuşirəvan və Xosrov Pərviz sarayı olan Mədainin acınacaqlı aqibətini təsvir edərək müasiri olduğu şahlara ibrət dərsi vermişdir.

*İbrətlə bax, ey könlüm, bu aləmə gəl bir an,
Eyvani Mədaini ayineyi-ibrət can!*

*Dəcləylə güzər eylə bir dəfə Mədainə,
Bir Dəclə də sən gözdən torpağına tök nalan.*

*Bax, Dəclə tökər gözdən yüz Dəclə qədər qan, yaş,
Göz yaşı deyil, atəş süzməkdə yanağından.....*

*Başlar öyüdə hər an diş-diş divarı qəsrin,
Sanki dil açıb söylər tarixini hər dəndən....*

*Biz ədl sarayıykən, zülm ilə xarab olduq,
Zalimlər olan qəsrə gör neyləyəcək dövrən...*

*Söylər: ayağın bərk bas, göz yaşını tök rahat,
Biz torpaq olub getdik, sən də diri torpaqsan....*

*Xaqani, bu dərgahdan sən daima ibrət al,
Ta almaq üçün ibrət gəlsin qapına xaqan*

[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960:92; Xaqani Şirvani, 1985: 239-241]

Şairin nəzərində Mədainin xərəbələri ibrət aynasıdır. Bu ayna qarşısında həyəcanlanmamaq, sarsılmamaq, gözyaşı tökməmək mümkün deyil. Təkcə keçmiş üçün, xarabaya çevrilmiş Mədain üçün yox, bəlkə daha çox bu gün üçün, bu günün şahlarından tutmuş adi insanlarına qədər hamı üçün. Bu mənzərə təbiəti sarsıdır. Dəcləni ağrıdan ilan kimi qıvrılmağa məcbur edirsə, insan bu mənzərəyə sakit-sakit necə baxa bilər? Çox vaxt gözə görünməyən, dəbdəbə və hay-küy içində itən insan münasibətləri, həyatın və cəmiyyətin amansız qanunları burda bir sükutla haray qoparır, uçuq tağlardakı daşların hər naxışı bir tarix danışır. İndi yerlə-yeksan bu dilsiz xərəbələr bir vaxt dünyaya meydan oxumuş, bir çox şahlar bu astanaya baş əymişlər:

*Bir vaxt bu eyvanın astanasını üzlər,
Saldıqları nəqş ilə etmişdi nigaristan.
Burda nökar olmuşdur Babil şahı illərlə
Bu qəsrə qulam olmuş bir vaxt şahı-Türküstan.
Etmiş buradan bir gün şiri-fələkə həmlə
Cürətlə o aslan ki, yonmuşlar onu daşdan.
Zənn eylə o əyyamdır, fikr ilə nəzər sal, gör,
Dərgah haman dərgah, meydan haman meydan.*

Bu əzəmət və qüdrətin sarsılmasını, heçliyə varmasını Xaqani ancaq özünəməxsus əzəmi bir şəriyyətlə ifadə etmişdir. Fəli aciz edən şahların şahmatda mat qalması, Nüşirəvanın qanını Hörmüzün qafa tasında şərab kimi torpağın içməsi, Kəsrənin narıncının, Pərvizin tərşununun torpağa çevrilib unudulmasını Xaqani hərarətlə xatırlamışdır. Pərvizin bədənindən küp düzəldilir, Şirinin ürək qanı meyə çevrilir. Təbiətin bu amansız qanunu şairi həm kədərləndirmiş, həm sevindirmişdir. Ona görə ki, Mədaini bu günə qoyan amansız qanunlar zalım şahları, onların zülm ərşə dayanan saraylarını da amansızlıqla məhv edəcək, heçə çevirəcəkdir. Xaqani Mədainin məhv olması səbəbini araşdırmış və öz-özünə sual vermişdir:

*Sarsıtdı kim əflakə qalxan belə eyvani,
Göylərdəki qüvvətmi, etdi ya fələk viran?*

Qəsidə bütünlüklə bu sualın dərin poetik cavabından ibarətdir. Şairin böyüklüyü ondadır ki, o, Mədainin məhvində bir qanuna uyğunluq görür:

*Hər bülbülü bir bayquş, hər nəğməni bir növhə
İzlər bu cahən içrə, olma buna gəl heyran
Sordun hara getmişdir indi o böyük şahlar,
Bir hamilədir torpaq, çox udmuş o, şah, xaqan.
Udmuş nə qədər bilsən zalımları bu torpaq,
Lakin yenə doymaz bu acgöz adam udmaqdan.*

[Xaqani Şirvani, 2004:7-8]

Şair bu qəsidəsində zəhmətkeşlərin cəsədləri üzərində qurulan bütün şah saraylarının bir gün Mədain kimi viran olacağından bəhs etmişdir.

Şah sarayında riyakarlıq, ikiüzlülük, paxıllıq kimi rəzalətləri şəxsən hiss etmiş Xaqani deyir:

*Şahların sarayı bir dənizdir ki,
Orada sədəf yox, yüz min nəhəng var.*

*Arzı gəmisini salmaz heç zaman,
Bu coşğun dəryaya ağı olanlar.*

*Bir inci verməz də, can almaq üçün
Hər dəqiqə sənə min oyun tutar.*

*Könül, gəl sən ağlın pənahında ol
Ki, ağıl tamahın boynunu vurur.*

*Bir tikə çörəyə, suya qane ol,
Nə sərvət, nə mənsəb, nə ağa axtar!*

[Xaqani Şirvani, 1985: 400]

Şair ağıl və fərasətlə öz daxmasında yaşamağı, bir tikə çörəyə və suya qənaət etməyi dəryasında yüz min nəhəng olan, lakin bir sədəf belə tapılmayan şah sarayının “dəbdəbəsinə” qarşı qoymuş və ondan qat-qat üstün tutmuşdur. O, hər gün min cür rəngə düşən, hərc-mərcliklə gündə min cür qərar çıxaran bu saray aləmini nifrətlə yad etmiş və dinc həyat keçirmək üçün şah sarayından uzaq yaşamağı lazım bilmişdir:

*Ey Xaqani, sən şahların xidmətindən uzaqlaş,
Ta siyasət dənizində boğmasın səni tufan.*

*Şərab dolu qədəh kimi gəzmə şahlar əlində,
Kirli su tək tullanarsan, qan çanağı olarsan!*

[Xaqani Şirvani, 1985: 400]

Xaqani sarayları və məddahlığı rədd etdikdən sonra başqa bir aləmə can atmışdır. Onu səyahətlər, dövrün ziyalıları ilə görüşmək, elmi söhbətlər aparmaq, insan və zaman haqqında düşüncələrini bölüşmək maraqlandırmış, o, gah İraqa, gah Xorasana getmişdir. Öz şeirlərində şahlara rəğbəti olmadığını, alimlərlə görüşmək istədiyini döənə-döənə xatırlatmışdır [Xaqani Şirvani, 2004: 7].

Orta əsrin xüsusiyyətçi qanunlarına qarşı şair gözütoxluq, ağıllılıq tələb etmişdir. Xaqaniyə görə o adam ki, zahirini bəzəyir, əlvən paltarlarla öyünmək istəyir, o, ilandan da əksikdir. Qoy belə adamlar heç olmasa əfi ilandan ibrət alsınlar, çanaqlı bağaya bənzəməsinlər:

*Nolardı bircə bilsəydim bu dünyada nəyin artar
Yeyib-içsən gecə-gündüz, şərabı, noğlu, reyhanı?
Əmirə söylə bilsin ta ki, nəfs - it, cifə sərvətdir,
İtə həmkasə olmaqla gedər badə şəraf, şanı.
Ölər bağa çanağında, çıxar əfi qılafından,
İlandan kəm deyilsənsə, soyun bu rəxti-əlvanı.
Süleymanam demə, əvvəl yanından divləri rədd et,
Və ya zəncirlə, ya öldür, ya qov quli-biyaban*

[Xaqani Şirvani, 2004:10]

Şairin yaradıcılığında sosial təbəqələşmə də aydın şəkildə əks olunur. Xaqani yalnız saray həyatını deyil, həm də sadə insanların həyatını, onların çəkdiyi əzabları və sosial ədalətsizliyi təsvir etmişdir. Onun əsərlərində alimlər, din xadimləri, sənətkarlar və tacirlər kimi müxtəlif sosial qrupların mövqeyi və rolu da dolayısı ilə öz əksini tapır. Bu baxımdan Xaqani yaradıcılığı orta əsr Azərbaycan cəmiyyətinin çoxşaxəli strukturunu anlamaq üçün qiymətli mənbə hesab olunur.

Şairin həbsdə yazdığı əsərləri orta əsr feodal əsarətinə kəskin bir ittihamnamə idi. O, bu əsərlərdə qorxmadan öz ürək sözlərini açıq demişdir. Buna görə də şairin “Həbsiyyə” adlanan qəsidələri onun ictimai və fəlsəfi görüşlərini ifadə etməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir.

*Boynuma Zöhhak ilanı saldı ahəngər bu gün,
Çün Firudun xəznəsidir əqlü ürfanım mənim*

[Xaqani Şirvani, 1985:121]

Bu beytdən aydın olur ki, Xaqani öz dövründə elm və ürfan adamlarına qiymət qoymayıb, onların qaranlıq zindanlarda məhv edildiyini nəzərə çarpdırmışdır. Zəmanədə zülmün rəvac tapdığını, ədalətin məhv olunmasını “Zöhhak ilanı” ilə müqayisə edir.

Qorxulu həbsxanada ağır zəncirlərlə bağlanmış incə qəlbli şair özünün rəhmsizcəsinə ac saxlandığını da qeyd edib deyir:

*Eylə qorxuncdur bu zindanda mənim hər bir gecəm,
Qorxudar məhşəh gününü, xofı-zindanım mənim*

*Ağzıma iftar vaxtı isti göz yaşım axar,
Yoxdur ondan başqa bir iftarə imkanım mənim*

[Xaqani Şirvani, 1985:121]

Saraydan üz döndərən şair daim xalqına arxalanmış, özünü Xaqani deyil, Xəlqani adlandırmış, dərvişi sultandan daha ləyaqətli sayıb, qəlbın saflığını, könül toxluğunu, dürüstlüyü, təmiz eşq və məhəbbəti tərənnüm etmişdir. Xaqani eyni zamanda öz yurdunu sevən alovlu vətənpərvər, humanist bir şair olmuşdur. Yüksək bədii dil, qızgın ürəklə ana məhəbbətini, əhdə vəfanı tərkedilməz sənətkarlıqla tərənnüm edən Xaqani zəmanəsindən narazılığını bir şeirində ürək ağrısı ilə belə ifadə etmişdir:

*Çox zəhmət çəkdim mən arzu yolunda
Taleyim üzümə gülmədi bir an*

*Dünyaya sığmayan hikmətim vardı
Ona dar gəlirdi hər iki cahan*

*Mənə verilənlər olmadı layiq
Layiq olanı da vermədi dövrən*

[Qaraoğlu,2026:]

Xaqaninin poeziyasında dini və fəlsəfi düşüncə də mühüm yer tutur. İslam dünyagörüşü, sufizm elementləri və mənəvi kamillik ideyaları onun əsərlərində geniş şəkildə işlənmişdir. Bu isə orta əsr Azərbaycan cəmiyyətində dinin və mənəvi dəyərlərin nə qədər mühüm rol oynadığını göstərir. Şair insanın daxili aləminə, əxlaqi kamilliyinə və həyatın mənasına dair düşüncələri ilə dövrünün intellektual mühitini əks etdirmişdir.

Xaqaninin “Həbsiyyə”si içərisində olan Rum qeysərinə yazdığı məşhur qəsidəsi xüsusilə maraqlıdır. Xaqani bu qəsidədə atəspərəstlik, xristian və islam dinlərinə öz münasibətini bildirmiş və təsadüf deyildir ki, Xaqaninin təkə bu qəsidəsinə 10-dan çox şərh yazılmışdır.

*Tərcələrin xətti kimi tərsinə işdir fələk,
Boynuma bir zəncir salıb, saxlar məni rəhib tək*

[Xaqani Şirvani,1985:125]

- beyti ilə başlayan bu qəsidələr çoxlu xristian dini istilahları işləndiyi üçün o, rus və Avropa alimləri tərəfindən daha çox tədqiq edilmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu qəsidənin ruhunu yaxşı başa düşməyən bəzi tədqiqatçılar elə güman etmişlər ki, guya Xaqani Rum qeysərinə bildirir ki, o islamdan üz döndərüb xristian dinini qəbul etməyə hazırdır. Halbuki, Xaqani, tamamilə əksinə, öz əqidə və ideyasında səbitqədəm olduğunu bildirərək, xristian dini ehkamlarına da yaxşı bələd olduğunu nəzərə çarpdırmaq istəmişdir.

Dünyagörüşü etibarilə Xaqani ziddiyyətli olmuşdur. O, müəyyən dövr və şəraitdə şahları tərifləmişsə, saraydan məyus olduğu zaman onları amansız surətdə ifşa etmişdir; bəzən dini, ayrı-ayrı din xadimlərini, Allahı, peyğəmbəri mədh etmiş bəzən həyatda məhrumiyyətlərə düşər olduğu zaman asi olmuş və bu mədhlərin saxta olduğunu bildirmişdir. O gah qatı dindar kimi, gah da dini ehkamlara qarşı çıxan bir mütəfəkkir kimi nəzərə çarpır. Xaqaninin yaşayıb yaratdığı dövrdə müsəlman Şərqiində sufilik kimi bir çox məzhəb və təriqətlər meydana çıxmışdır və bu müxtəlif məzhəb və təriqətlər ətrafında toplananlar bir-biri ilə amansız mübarizə aparmışdılar.

Xaqani bu cür dini çəkişmələrlə məşğul olanları nadan adlandırmışdır. Cənnətə ümid bağlayıb, cəhənnəmdən qorxmağı da istehza ilə qarşılayan şair bir qəzəlində demişdir:

*Sən bizə azadəlikdən dəm vurub dil tökmə heç,
Çünki biz cənnət, cəhənnəm qorxusundan azadıq.
Kəbədən, Zəməm suyundan söz demə Xaqaniyə,
Badə ver, biz Kəbədən, Zəməm suyundan azadıq*

[Xaqani Divan, 1333/1987:333]

Bu misralardan aydın görünür ki, Xaqani bəzən dünyadakı həqiqi, maddi yaşayışı nisyə dini vədlərdən üstün tutmuş və feodal-ruhani görüşlərinə qarşı çıxmışdır.

Xaqaninin görüşlərində bir sistem təşkil etməyən motivlər ona ateist şair deməyə ixtiyar vermir. Əsərlərində dinə qarşı etirazlarla bərabər, Xaqani əslində bir dindar olaraq qalır. Lakin o, fanatik dindar olmayıb həyata açıq gözlə baxaraq, islamiyyətin aşıladığı dini təəssübü, islam və qeyri-islam arasındakı düşmənçiliyi rədd etmiş və mütərəqqi yol tutaraq xalqlar arasında dostluğun tərəfdarı olmuşdur.

Xaqaninin gürcü dilini bilməsi və əsərlərində gürcü sözləri işlətməsi də bu qarşılıqlı dostluq ideyasının əksidir. Şair əsərində gürcü dilini öyrəndiyindən bəhs edir.

*Ağ üzlü, qıvrımsaq qızın eşqindən
Gürcücə öyrəndim Abxaziyada mən,
İncəldi tük kimi dilim, hər tüküm
Dönüb bir dil oldu “modi” deməkdən*

[Xaqani Şirvani, 1985:420]

Xaqani orta əsr feodal hökmranlığı şəraitində qadınların ağır həyatını və adi insanlıq hüququndan məhrum edildiyini görərək dərinlən acıyırdı. Şair o zaman Azərbaycan qadınlarının qara pərdədə keçən həyatının ölumdən də pis olduğunu kiçik qızı vəfat edərkən yazdığı qitədə çox mənalı və təsirli ifadə etmişdir:

*Yenicə doğulan qızım gördü ki,
Qarşıda gözlənir min bəla, öldü.*

*Qeybdən gələn o təhfə duydu ki,
Dərdlərə olacaq mübtəla, öldü...*

*O, böyük qızımı pərdədə görcək,
Dedi: kifayətdir bir cəfa, - öldü.*

[Xaqani Şirvani, 1985:223]

Xaqani ana yurduna, Azərbaycana, Şirvana böyük məhəbbətlə bağlı olan vətənpərvər şair olmuşdur. Təsadüfüdür ki, Bağdad xəlifəsi şairi öz yanına dəvət edərkən o vüqarla demişdir:

“Üzr istəyirəm mən, Şirvanda anamın yanında qalmalıyam”. Xəlifə ona böyük şərait yaratdığını, maddi həyatını təmin edəcəyini vəd etdikdə belə Xaqani ona kəskin cavab vermişdir.

*Xəlifə deyir ki, dəbirim olsan,
Qarşımda baş əyər möhtəşəm dağlar.*

*Dəbirəm, doğrudur yazım misilsiz,
Lakin baş əymərəm bu işə, zinhar.*

*Bir dəbir olmaqla nə fəxr edim ki,
Vəzirlik mənim üçün deyil iftixar....*

[Xaqani Şirvani,1985:401]

Xaqani ən mürəkkəb və ən sadə həyat hadisələrini yüksək şeiriyyətlə, təsirli və incə sözlərlə ifadə etməyi bacaran bir şair idi.

Nəticə etibarilə, Xaqani Şirvani yaradıcılığı orta əsr Azərbaycan cəmiyyətinin çoxşaxəli mənzərəsini əks etdirən zəngin ədəbi irsdir. Onun əsərləri vasitəsilə həmin dövrün sosial münasibətlərini, siyasi strukturlarını və mənəvi dəyərlərini dərinlən anlamaq mümkündür.

Xaqani saray mühitində mövcud olan riyakarlıq, ədalətsizlik və intriqaları kəskin şəkildə ifşa etməklə yanaşı, sadə insanların həyatını, onların sosial sıxıntılarını və hüquqsuz vəziyyətini də diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Bu baxımdan onun yaradıcılığı yalnız elit təbəqədən deyil, cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarını əhatə edən geniş kütlə təqdim edir. Şairin “Həbsiyyə” əsərləri isə xüsusilə fərdi azadlıq, ədalət və insan ləyaqəti kimi anlayışların müdafiəsi baxımından diqqətəlayiqdir və feodal zülmünə qarşı poetik etiraz nümunəsi kimi çıxış edir.

Bununla yanaşı, Xaqaninin dini-fəlsəfi baxışları onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. O, bir tərəfdən islam dünyagörüşünə bağlılığını qoruyur, digər tərəfdən isə dini fanatizmə, mövhumata və formalizmə qarşı çıxaraq daha rəşional və humanist mövqə sərgiləyir. Şairin müxtəlif dinlərə və mədəniyyətlərə münasibəti onun tolerant düşüncə tərzini və dövrünün ideoloji çərçivələrini aşan intellektual səviyyəsini nümayiş etdirir.

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında diqqət çəkən mühüm məqamlardan biri də qadın mövqeyinə və ümumilikdə insan taleyinə həssas yanaşmadır. O, qadınların cəmiyyətdəki ağır vəziyyətini təsvir etməklə yanaşı, bu problemin sosial köklərinə işarə edir və dolayısı ilə dövrün patrixial münasibətlərinə tənqidi münasibət bildirir.

Bir sözlə, Xaqani Şirvani yaradıcılığı orta əsr Azərbaycan cəmiyyətinin kompleks və çoxqatlı strukturunu əks etdirən zəngin bir ədəbi xəzinədir. Onun əsərləri vasitəsilə həmin dövrün sosial münasibətləri, siyasi prosesləri və mənəvi dəyərləri daha aydın və sistemli şəkildə dərk edilir. Bu isə Xaqaninin yalnız böyük şair deyil, həm də öz dövrünün dərin düşüncəli ictimai tənqidçisi və mütəfəkkiri olduğunu bir daha təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər / Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, (1960), -I cild, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı
2. Qaracaoğlu,F. Tarixdə iz buraxanlar / URL: [Elektron resurs] <https://www.bakixeber.com/medeniyyet/67357.html> 11.10.2017
3. Xaqani Şirvani. Divan (Divan-e Əfzələddin Bədil bin Əli Nəccari). (h.1338/m.1920-21), - Tehran
4. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərlər (1985) / -Bakı: -Yazıçı
5. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərlər (2004) / tər: Sultanov, M. Bakı: -Lider nəşriyyatı

XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞI SALMAN MÜMTAZ ƏLYAZMALARINDA

Şəlalə Ana Hümmətli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

e-mail: dervish2006@mail.ru

Shalala Ana Hummatli

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

KHAGANI SHIRVANI'S WORK IN SALMAN MUMTAZ MANUSCRIPTS

Summary

Khagani Shirvani is one of the most prominent figures of the literary and social thought of not only Azerbaijan, but also the entire Near East in the 12th century, a powerful master of words. An innovative and original artist, Khagani's creativity is based on deep and strong humanism. H. Arasli, M. Guluzade, M. Sultanov, G. Kandli have been engaged in studying the poet's heritage in Azerbaijan. Mammadaga Sultanov, in addition to doing a lot of work in the field of publishing and translating Khagani's heritage, also wrote the first monograph about him. One of the researchers who conducted research on the poet's life and work was the prominent literary critic and textual scholar Salman Mumtaz. It is known that Salman Mumtaz made important and exceptional contributions in the field of collecting, researching and publishing examples of our classical literature in his scientific and literary activities. Some of the valuable works collected and printed by Salman Mumtaz, one of the victims of repression in the 20th century, have not survived to this day. Salman Mumtaz is one of our outstanding scholars who have made exceptional contributions to our literary and cultural history. Among the numerous manuscripts and archival materials in Salman Mumtaz's personal fund, which is preserved at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS, there are two manuscript materials of the outstanding scholar related to Khagani Shirvani. One of them is a note written in a student's notebook, and the second is a two-page manuscript with 2 poems by Khagani. In the first manuscript, which is 9 pages long and written in a student's notebook, S. Mumtaz gave examples of Khagani's poems and wrote some information about his life. Among this information, the first sentence is the one about the poet's death date. It should be noted that opinions about the date of Khagani Shirvani's death varied until the beginning of the last century. Most likely, one of the poems that the poet prepared for publication, and included in the book "100 Poets", a large part of which we have discovered in archives in recent years, was the great Azerbaijani poet Khagani Shirvani.

Keywords: *Mumtaz, Khagani, manuscript, archive, poet.*

Xaqani Şirvani yalnız Azərbaycanın yox, bütün yaxın Şərq ədəbi-ictimai fikrinin XII əsrdə yetirdiyi ən görkəmli simalardan biri, qüdrətli söz ustasıdır.

Orta əsr mənbələrində o, belə təqdim edilir: Əbu Bədil Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar ibn Osman ibn İbrahim Həqaiqi Həssanul-Əcəm Xaqani Şirvani. Şairin adı İbrahim, atasının adı Əli idi. Burada Həqaiqi, Həssanul-Əcəm və Xaqani onun təxəllüsü, Əfzələddin ləqəbi, Əbu Bədil künyəsi və Şirvani mənsub olduğu yerin adı - nisbəsidir. Xaqani əsərlərində sadə zəhmət adamları olan babasından, atası Əli Nəccardan, anası Rabiədən, təbib və alim əmisindən, əmisi oğlundan məhəbbətlə söz açıb, özünü onlarla müqayisə edir:

*Sənətcə toxucu olmuşdur babam,
Mən də yavaş-yavaş söz toxuyuram.
Mənəm, bax, bu günün əziz insanı,
Mənəm söz toxuyan şair Xaqani.*

Əmisi Kafiəddin Ömər ibn Osman haqqında şair dərin məhəbbətlə bəhs edir. Ərəstu, Əflatun, Hermes kimi antik alimlərlə əmisini müqayisə edən Xaqani əmisinin onun şair kimi yetişməsindəki xidmətindən də geniş söz açmışdır. Şirvanda dülgər ailəsində anadan olmuş şair ilk təhsilini əmisindən almış və dövrünün müxtəlif elmlərinə dərin maraq göstərmişdir. Gənc yaşlarından yüksək şairlik istedadını göstərən Xaqani Şirvanşahlar sarayına dəvət edilir və orada böyük şöhrət tapır. Saray çəkişmələri nəticəsində şair həbs edilir. Həbsdə olduğu dövrdə o "Həbsiyyə" şeirlərini yazır. Daha sonralar Xaqani Yaxın Şərq ölkələrində səfərdə olmuş və təəssüatlarını poetik əsərlərdə vermişdir. 17 min beytlik lirik şeirlər divanından, "Töhfətul-İraqeyn" poemasından, epistolayar nəsrin maraqlı nümunələri olan 60 məktubdan və b. ibarət zəngin ədəbi irsə malik Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı bütün Şərq ədəbiyyatı üçün yeni hadisə idi. Yenilikçi, orijinal sənətkar olan Xaqaninin yaradıcılığının əsasını dərin və güclü humanizm təşkil edir. Sufizmə, məlamiliyə, qələndəriyyəyə rəğbət göstərən sənətkar əxilik ideyaları cəbhəsində daha inamla dayanmışdır. Əxilik onun yaradıcılığına sağlam və dərin humanizm, xalqilik, demokratiklik bəxş etmişdir. Şair ömrünün son illərini Təbrizdə keçirmişdir. Xaqani 1199-cu ildə vəfat etmiş və Təbrizin Şairlər qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Azərbaycanda şairin irsinin öyrənilməsi ilə H.Arashlı, M.Quluzadə, M.Sultanov, Q.Kəndli məşğul olmuşlar. Məmmədəğa Sultanov Xaqani irsinin nəşri və tərcüməsi sahəsində xeyli iş görməklə bərabər, onun haqqında ilk monoqrafiyanı da qələmə almışdır. Şairin həyat və yaradıcılığı haqqında araşdırmalar aparmış tədqiqatçılardan biri də görkəmli ədəbiyyatşünas, mətnşünas alim Salman Mümtaz olmuşdur.

Salman Mümtazın elmi-ədəbi fəaliyyətində onun klassik ədəbiyyat nümunələrimizin toplanılması, tədqiqi və nəşri sahəsində mühüm və müstəsna xidmətləri olduğu məlumdur. XX yüzilliyin repressiya qurbanlarından olan Salman Mümtazın böyük zəhmət bahasına toplayıb çapa hazırladığı qiymətli əsərlərindən bəziləri bu günümüzdə gəlib çatmamışdır. Salman Mümtaz ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə müstəsna xidmətləri olan görkəmli alimlərimizdən biridir. Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov (1884 -1941) – Salman Mümtaz ədəbiyyat tariximizin səhifələrində şair, publisist, folklor toplayıcısı, mətnşünas, ədəbiyyatşünas kimi şərəfli iz qoyan, geniş yaradıcılıq diapozonuna malik, istedadlı və fədakar şəxsiyyətlərdəndir. XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif mətbuat səhifələrində ("Molla Nəsrəddin", "Qardaş köməyi", "Zənbur", "Tuti", "Füqəra füyuzatı", "Maarif və mədəniyyət", "Şərq qadını", "Ədəbiyyat qəzetəsi", "Kommunist" və b.) şeir, məqalə və felyetonları dərc edilən ədibin "Seyid Əhməd Hatif İsfəhaninin tərcibəndi və tərcümeyi-halı" (1913) adlı ilk kitabı Tiflisdə nəşr olunub. Daha sonra 20-ci illərdə sayı 20-dən artıq klassik şairin (Seyid İmadəddin Nəsimi, Qövsü Təbrizi, Nişat Şirvani, Ağə Məsihi Şirvani, Molla Pənah Vəqif, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vəzeh və b.) əsərlərini, eləcə də "El şairləri" adlı iki cildlik kitabı çap edən Salman Mümtazın böyük zəhmət bahasına toplayıb araşdırıb nəşrə hazırladığı qiymətli əsərlərindən bəziləri, çox təəssüf ki, alimin yaşadığı dəhşətli, keşməkeşli illərdə itmiş, bu günümüzdə gəlib çatmamışdır. (Hümmətli, 2023).

Salman Mümtazın AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən şəxsi fondunda çoxsaylı əlyazma və arxiv materialları arasında görkəmli alimin Xaqani Şirvani ilə əlaqədar iki əlyazma materialı mövcuddur. Bunlardan biri şagird dəftərinə yazılmış qeydlər, ikincisi isə Xaqanidən 2 şeir yazılmış, həcmi iki vərəqlik əlyazmadır. Şagird dəftərinə yazılmış 9 vərəq həcmində olan birinci əlyazmada S. Mümtaz Xaqaninin şeirlərindən nümunələr vermiş və onun həyatı barədə bəzi məlumatları qələmə almışdır. Bu məlumatlar içərisində elə ilk cümlədən diqqəti çəkən şairin vəfat tarixi ilə bağlı yazılanlardır. Əlyazmada yazılır: "Xaqaninin vəfatı 584-də olmamışdır. Yoldaş Səid bu məlumatı Səramədani-süxəndən almış. Səramədani-süxən sahibi də Həbibəs-siyərdən

almışdır. Halbuki bütün müvərrixlərin yazdığına binaən Xarəzmşah Təkiş xan Xorasanı 592-də aldıqda Xaqani fütuhiyyə demiş ki, mətləyi budur:

مژده که خوارزمشاه ملک خراسان گرفت
ملک خراسان بتیغ همچو خور اسان گرفت
ما هیه چتراو قلعه بردون کشاد
مورچه شیخ او ملک سلمان گرفت.

(*Müjde ki Xarəzmşah mülke-Xorasan gereft,
Mülke-Xorasan be tiğ həmço xor asan gereft.
Mahi-ye Çetro qəleh-ye Bərdun qoşad,
Murçeh-ye şeyxe-mülke-Süleyman gereft.*)”

Qeyd edək ki, əlyazmada adı çəkilən, Şərqi, xüsusilə klassik dövrün ən qüdrətli şair və söz ustalarının seçilmiş əsərlərini özündə cəmləşdirən, 1912-ci ildə yazılmış və özündən sonrakı dövrün klassik ədəbiyyat tədqiqatçıları üçün əsas istinad mənbələrindən olmuş “Səramədani-süxən” görkəmli ədib, publisist və pedaqoq Hüseyn Danişin (1870-1943) əsəridir. Darülfünunun Ədəbiyyat və İlahiyyat fakültələrində və Darülmüəlliminin ədəbiyyat şöbələrində istifadə üçün hazırlanmış bu antologiyada müəllif Rudəki ilə başlayaraq Hafizə qədər on altı şairin tərcümeyi-hallarını və şeirlərindən parçaları daxil etmişdir. Hüseyn Daniş Xaqani Şirvaninin “mədain xərabələri” əsərini də türkcəyə tərcümə edərək İstanbulda nəşr etdirmişdir.

“Həbibəs-siyər” əsəri isə Teymurilər, Səfəvilər və Böyük Moğollar imperiyalarında fəaliyyət göstərmiş tarixçi Xondəmir Qiyasəddin ibn Hümaməddin əl-Hüseyni (1475-1535) tərəfindən 1520-1524-cü illərdə fars dilində yazılmış ümumdünya tarixi “Həbib əs-siyər fi əxbar əfrad əl-bəşər” (“Görkəmli adamlar haqqında xəbərləri təsvir edən dost”) əsəridir.

Xatırladaq ki, Xaqani Şirvaninin ölüm tarixi barədə fikirlər ötən əsrin əvvəllərinə qədər müxtəlif olmuşdur. “Azərbaycan ziyalılarından Novruz Ağazadə 1930-cu ildə şairin məzar daşının estampajını çıxararaq Bakıya gətirmiş, bununla da şairin 595-ci ilin şəvval ayında (1199, avqust) Təbrizdə vəfat etdiyi və Təbrizin Sürxab məhəlləsindəki “Maqbəratuş-şuara” (“Şairlər qəbiristanı”) adlı qəbiristanda dəfn olunduğu müəyyən edilmişdir.” (“Azərb. ədəb. tarixi.”, 2004: s.717). Salman Mümtaz isə Xaqani barədə yuxarıdakı əlyazmanı qələmə alarkən öz dərin zəkası və məntiqinə güvənərək, çox doğru olaraq şairin əsərlərinə müraciət etmiş, onun və daha düzgün nəticəyə gəlmişdir. Xaqaninin 1172–1200-cü illər ərzində Xarəzmşahlar dövlətinin türkmən hökmdarı olmuş Əlaəddin Təkiş Xarəzmşaha yazdığı şeir görkəmli alimi şairin ölüm tarixi barədə fikirlərin yanlış olduğu qənaətinə gətirmişdi.

Əlyazmada daha sonra Salman Mümtaz Nizami Gəncəvinin şairin ölümünə yazdığı mərsiyədən də bəhs edərək yazır:

“Xaqani vəfat edərkən Nizami ona bir mərsiyə də söyləmişdir ki, işbu bir beyt də o mərsiyədənir:

کمانم برد جاقانی در لیغا کوی من باشد
دریغا من شدم اکنون دریغا کوی جاقانی.

(*Kaminəm bərd Xaqani dər liğa kuyi-mən başəd
Diriğa mən şodəm əknun diriğa kuyi-Xaqani.*)”

Xatırladaq ki, Şeyx Nizaminin Xaqani Şirvanin ölümünə yazdığı bu mərsiyənin həmin beyti aşağıdakı tərcüməsi ilə geniş yayılmışdır:

“Hey deyirdim ki, mənə mərsiyə Xaqani yazar,
Heyf, Xaqaniyə mən mərsiyə yazdım axır.”

“Türkcə kəlmələr işlətməmiş”, - deyə diqqəti hər zamankı kimi klassik şeirimizdə işlənən türk sözlərinə yönəldən Salman Mümtaz şairin şeirlərindən bir neçə nümunələr verir. Ümumiyyətlə, əlyazmada Xaqaninin ailəsi, ata, anası və övladına yazdığı şeirlərdən də bəhs edən S.Mümtaz şairin atasının dülgər olduğunu və adının da Əli olduğunu diqqətə çatdırır. Atası və anası vəfat edərkən onlara yazdığı mərsiyələrdən nümunələr verir. Xaqaninin oğlunun doğumuna və ölümünə həsr etdiyi şeirdən bəhs edir. Əlyazmada Ziya Paşanın da Xaqani haqqında yazdığı beytləri xatırladır.

Qeyd edək ki, klassik şeirimizin, ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatını dərinlən bilən alimin 1934-cü ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 9-10-cu saylarında dərc olunmuş “Dünya şairi Firdovsi” adlı məqaləsində də Xaqani yaradıcılığından bəhs etmişdir. Məqaləsində Firdovsi yaradıcılığında təsirlənən və onu təqdir edən Azərbaycan şairlərindən bəhs edərkən Qətran Təbrizidən, Nizami Gəncəvidən sonra Xaqani Şirvaninin adını çəkərək onun da “cahan şairi”ndən ilham alaraq yazdığı beytləri yada salır: “Nizami Gəncəvidən sonra növbə həkim Xaqani Şirvaniyə gəlir. Xaqani məşhur və ölməyən qəsidəsində aşağıdakı beytlər ilə cahan şairindən ilham aldığını göstərir”- deyə həmin qəsidədən və Firdovsini tərif etdiyi ayrıca bir qitədən nümunə gətirir. Bu nümunələri sətiraltı qeydində “Xüsusi kitabxanamızda əlyazması olan Əhməd Razinin “Həft-iqlim” əsəri”ndən gətirdiyünü də qeyd etməyi unutmur.

Bu məqamda bir önəmli məsələni də diqqətə çatdırmaq lazımdır. Salman Mümtazın yuxarıdakı məqalədə “xüsusi kitabxanamız” - deyə bəhs etdiyi şəxsi kitabxanasını alim həm də “Kitabxaneyi-mümtaziyyə” adlandırmışdır. Cəlal Qasimovun “Birinci Türkoloji Qurultay: Şahidlər və şəhidlər” kitabında bu kitabxana barədə olduqca dəyərli bilgilərlə tanış oluruq. (Qasimov, 2019). Məlumdur ki, ötən əsrin 30-cu illərində qanlı repressiyanın qurbanı olmuş S.Mümtazın çoxsaylı qiymətli kitab və əlyazmalarla zəngin kitabxanası müsadirə olunmuş, yandırılmışdır. Bu cəfəkeş alimin qızı Şəhla Mümtazzadənin təkidlə və min cür əziyyətlə tərtib etməyə nail olduğu bir siyahıda 238 kitab və əlyazma adı var. Qeyd edək ki, müsadirə edilən qiymətli əsərlər içərisində siyahıda 154-cü sırada Xaqaninin 2 cildlik divanı (çap kitabı) yazılmışdır. Bir dəyərli faktı da diqqətə çatdırmaq ki, 30-cu illərdə “S.Mümtaz eyni zamanda Xaqani, Xətai və Füzuli haqqında 6 ç.v. həcmində monoqrafik əsər yazmağı da öhdəsinə götürmüş, tədqiqatın redaktəsi isə Ruhulla Axundova və Bəkir Çobanzadəyə həvalə olunmuşdur.” (Rüstəmli, 2026). Bu faktlara əsaslanaraq, demək olar ki, S.Mümtazın Xaqani Şirvaniyə həsr olunmuş tədqiqat əsəri də bir çox qiymətli əsərləri kimi repressiya illərində itmişdir. Alimin şəxsi fondunda mühafizə olunan, Xaqani Şirvanidən bəhs edən bu əlyazma materialları da bizə bunu söyləməyə əsas verir. Böyük ehtimalla, şairin nəşrə hazırladığı, son illər böyük bir hissəsini arxivlərdən aşkar etdiyimiz “100 şair” kitabına daxil etdiyi şairlərdən biri də böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani olmuşdur. (Nəcəfov, 1987; Tahirzadə, 2002; Hümmətli, 2023). Çünki, ölkə Prezidentinin şairin 900 illik yubileyi ilə əlaqədar sərəncamında deyildiyi kimi, “Xaqani Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin qızıl dövrünün ümumbəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi nəhəng simalardandır. Zəmanəsinin ən müxtəlif elmlərini dərinlən bilən və Şərqi çoxəsrlik mədəni ənənələri zəminində əzəmətlə yüksələn qüdrətli söz ustası şeiriyyətin zirvəsində dayanan sənət nümunələrindən ibarət zəngin bir irs qoyub getmişdir.”

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (2004) -10 cildə, 2-ci cild. – Bakı: “Elm”.
2. Hümmətli, Ş.A. (2023).Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman Mümtaz. – Bişkek: “Ulu Toolor”, 128 s.
3. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 2019, 748 s.
4. Mümtaz, S. (1986). Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları (tərtib edən: Rasim Tağıyev) – Bakı: “Yazıçı”, 445 s.
5. Nəcəfov, N. (1987).Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti.- Bakı.
6. Rüstəmli, A. (2026). Mümtaz ömrünün dolanbacları - <https://yazici.az/mumtaz-omrunun->

[dolanbaclari-asif-rustemli-yazir](#) –12 iyun.

7. Salman Mümtaz fondu - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu., fond
- 24.
8. Şirvani, X. (2004). Seçilmiş əsərləri (ön söz X.Yusifli). Bakı, “Lider Nəşriyyat”.
9. Tahirzadə, Ə. (2002). Salman Mümtaz (Tərcümeyi-hal oçerki) - Bakı: “Kür”, 2002, 16 s.

XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR MİFOLOJİ KODLARIN RƏQƏMSAL HUMANİTAR ELMLƏR KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ

Aynur Qəzənfərqizi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xəzər Universiteti

Dillər və Ədəbiyyatlar Departamentinin müəllimi,

Mədəni Antropologiya və Folklor İnstitutunun koordinatoru

e-mail: aynurqezenfərqizi@yahoo.com

Aynur Gazanfargizi

Khazar University

ANALYSIS OF FOLKLORIV-MYTHOLOGICAL CODES IN THE CREATIVITY OF KHAGANI SHIRVANI IN THE CONTEXT OF DIGITAL HUMANITIES

Summary

This article aims to examine the folkloric and mythological elements present in the works of Khagani Shirvani through the methodological capabilities of digital humanities. Mythologica; thinking, archaic symbolism, cosmogonic concepts, and elements of collective memory are extensively reflected in the works of Khagani, an outstanding representative of classical Eastern poetry. The primary objective of this research is to re-read and systemize the folkloric codes within the poet's poetic texts using modern digital analysis methods. The study is based on the comparative-typological method, semiotic approach, text analysis, as well as quantitative-based computational text analysis and semantic network modeling methodologies from the digital humanities. Symbols of fire, bird, sky, water, light, and the universe found in Khagani's poetry are analyzed within the context of folklore memory and the mythological world model. Concurrently, new possibilities for interpreting the classical poetic structure are identified based on digital text corpora, keyword density, and semantic relations. The article demonstrates that Khagani's creativity is not only an example of classical poetic heritage, but also serves as a carrier of folk memory and mythological thought. The application of digital humanities, in turn, facilitates a more systematic investigation of this heritage and reveals the hidden semantic connections of folklore layers. As a result of research, new scientific approaches are proposed for the re-analysis of classical Azerbaijani literature on a digital platform and its integration with folklore studies.

Keywords: *Khagani Shirvani, folkloric-mythological code, digital humanities, digital folklore studies, symbolism, classical texts.*

Son onilliklərdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı humanitar elmlərin metodoloji strukturunda ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal humanitar elmlər (Digital Humanities) humanitar tədqiqatların rəqəmsal texnologiyalarla inteqrasiyası nəticəsində formalaşan multidissiplinar sahə kimi mətnlərin, mədəni irsin və tarixi mənbələrin yeni analitik üsullarla araşdırılmasına imkan yaradır (Budrick et al., 2012, s. 7; Schiberman, Siemens və Unsvort, 2016, s.17-18). Bu yanaşmalar mətn korpuslarının yaradılması, semantik analiz, şəbəkə vizuallaşdırılması və süni intellekt əsaslı modelləşdirmə kimi metodlarla klassik humanitar elmlərin imkanlarını genişləndirir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Xaqani Şirvani zəngin poetik irsi ilə Şərq ədəbi-fəlsəfi düşüncəsində xüsusi yer tutur. Onun yaradıcılığı həm yüksək bədii-estetik dəyəri, həm də mifoloji və folklorik elementlərin qorunması baxımından diqqət çəkir. Tədqiqatlarda qeyd olunur ki, Xaqani poeziyasında arxaik simvolika, kosmoqonik təsəvvürlər və xalq yaddaşına aid

motivlər geniş şəkildə öz əksini tapmışdır (Əliyev, 2021, s.43-44). Folklor və yazılı ədəbiyyat arasındakı əlaqə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Araşdırmalar göstərir ki, folklor motivləri yazılı ədəbiyyatda transformasiyaya uğrayaraq yeni semantik qatlar yaradır və bu proses mədəni yaddaşın davamlılığını təmin edir (Qasımova, 2020, s. 11-12). Xüsusilə, Şirvan ədəbi mühitində formalaşan poetik ənənə folklor və yazılı söz sənəti arasında güclü qarşılıqlı təsir modeli formalaşdırmışdır.

Müasir dövrdə rəqəmsal humanitar metdolar klassik mətnlərin daha sistemli şəkildə təhlilinə imkan yaradır. Mətn korpuslarının yaradılması, açar sözlərin tezlik analizi və semantik şəbəkələrin qurulması vasitəsilə poetik mətnlərdə gizli qalan strukturlar üzə çıxarılır. Bu baxımdan Xaqani Şirvani yaradıcılığı rəqəmsal folklorşünaslıq və mətn analizi üçün əlverişli tədqiqat obyektidir. Tədqiqatın əsas məqsədi Xaqani Şievani yaradıcılığında folklor-mifoloji kodları müəyyənləşdirmək, onların poetik funksiyalarını araşdırmaq və rəqəmsal humanitar elmlər çərçivəsində interpretasiya imkanlarını analiz etməkdir. Bu yanaşma klassik Azərbaycan ədəbiyyatının rəqəmsal metodlarla öyrənilməsinə yeni perspektivlər qazandırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: mövcud ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarında Xaqani yaradıcılığı əsasən filoloji-estetik və tarixi-müqayisəli metodlarla araşdırılmışdır. Bu tədqiqat həmin ənənəvi yanaşmaları rəqəmsal humanitar elmlərin korpus əsaslı və semantik şəbəkə metodları ilə tamamlamaq məqsədi güdür. Araşdırmada klassik filoloji yanaşma ilə müasir korpus əsaslı və semantik şəbəkə metodlarının inteqrasiyası həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, tədqiqat folklor və yazılı ədəbiyyat arasındakı əlaqəni rəqəmsal metodlarla izah etməyə çalışaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni metodoloji istiqamət formalaşdırır.

Korpus Təhlil Yanaşması və Tədqiqatın Metodoloji Əsasları

Tədqiqatımızda klassik filoloji yanaşma ilə yanaşı rəqəmsal humanitar elmlərin əsas metodlarından biri olan korpus təhlil (corpus analysis) tətbiq olunmuşdur. Korpus təhlil müxtəlif mətnlərin rəqəmsal şəkildə toplanması və kompüter dəstəyi ilə sistemli şəkildə analiz edilməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma vasitəsilə mətnlərdə sözlərin tezliyi, birgə işlənmə strukturları, semantik əlaqələr və motivlərin paylanma modeli müəyyən edilir. Məruzədə rəqəmsal korpus analizinin həyata keçirilməsi üçün Voyant Tools platformasından istifadə edilmişdir. Voyant Tools veb əsaslı, açıq çıxışlı (open-source) mətn analizi aləti olub, yüklənmiş mətn korpusunda söz tezliyi (word frequency), birgə işlənmə (collocation), kontekst analizi (keywords in context – KWIC) və trend vizuallaşdırılması kimi funksiyaları avtomatik şəkildə yerinə yetirir (Sinclair & Rockwell, 2016). Xaqani divanının mətni (114,600 söz, 29,287 unikal söz forması) platforma daxil edilmiş od, su, quş, göy və yol kimi əsas mifoloji motivlər açar söz kimi müəyyənləşdirilmiş və onların korpus daxilindəki tezlik paylanması, kontekstual mühiti və semantik əlaqələri bu alət vasitəsilə təhlil edilmişdir. Araşdırmada qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli məqsədilə interdisciplinar metodoloji yanaşmadan istifadə olunmuşdur. Bu çərçivədə poetik strukturun bədii xüsusiyyətlərini öyrənən mətn analizi, simvolların mədəni-mifoloji semantikasını aşkara çıxaran semiotik yanaşma və şifahi ənənə ilə yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirən müqayisəli metod rəqəmsal humanitar elmlərin alətləri ilə sintez edilmişdir. Korpus analizi, açar sözlərin tezlik hesabatı və semantik şəbəkələrin modelləşdirilməsini ehtiva edən rəqəmsal metodların tətbiqi klassik mətnləri yalnız xalis filoloji obyekt kimi deyil, həm də çoxölçülü analitik sistem kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Rəqəmsal analiz və Struktur Yanaşma

Müasir rəqəmsal humanitar metodlar bədii mətndəki struktur vahidlərinin mifoloji motivlərin yalnız bədii-estetik məna baxımından deyil, həm də kəmiyyət, statistika və struktur sabitliyi müstəvisində analizinə geniş imkanlar açır. Qlobal rəqəmsal humanitar elmlərin banilərindən sayılan Fransua Morettinin (Franco Moretti) “uzaqdan oxuma” (distant reading) prinsipləri ilə hesablama metodologiyası (Moretti, 2013, s. 48) bu tip arxaik simvolların struktur dayanıqlığını riyazi dəqiqliklə əsaslandırır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və dilçiliyində də klassik irsin rəqəmsal korpus prinsipləri

ilə araşdırılması (Mahmudov, 2011, s. 92) Xaqani Şirvani yaradıcılığında folklor kodlarının şəbəkələşmə xüsusiyyətlərini yeni elmi müstəviyə çıxarır.

Korpus əsaslı təhlillər aydın şəkildə nümayiş etdirir ki, Xaqani mətnlərindəki simvollar təsadüfi elementlər olmayıb, müəyyən bir statistik tezlik və kontekstual sabitliklə təkrarlanır (Əliyev, 2021, s. 43). Semantik şəbəkə analizi vasitəsilə “od-nur”, “su-həyat”, “quş-ruh” kimi əlaqə cütlüklərinin mətn daxili iyerarxiyası və assosiativ bağları təsbit edilmişdir. Bu yanaşma Xaqani poeziyasını yalnız ədəbi mətn kimi deyil, həm də strukturlaşdırılmış semantik sistem kimi oxumağa imkan verir.

Rəqəmsal Humanitar Yanaşmanın Tətbiqi

Rəqəmsal humanitar elmlər klassik mətnlərin ənənəvi filoloji interpretasiyasını tamamlayan və genişləndirən yeni metodoloji istiqamət kimi çıxış edir. Bu yanaşma humanitar mətnlərin rəqəmsal korpuslar, məlumat analitikası və süni intellekt əsaslı modellərlə tədqiqini nəzərdə tutub və xüsusilə folklor və klassik ədəbiyyatın struktur qatlarının üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır (Əliyeva, 2022a, s. 14). Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da son illərdə rəqəmsal metodların tətbiqinə maraq artmışdır. Tədqiqatçılar göstərir ki, mətnlərin korpus əsaslı analizi klassik poeziyada təkrarlanan motivlərin, simvol sistemlərinin və semantik əlaqələrin daha obyektiv şəkildə müəyyənəşdirilməsinə imkan yaradır (Quliyev, 2021a, s. 35-36). Bu baxımdan Xaqani Şirvani yaradıcılığı rəqəmsal humanitar yanaşmalar üçün xüsusilə əlverişli material kimi çıxış edir, çünki onun poeziyasında simvolik və mifoloji struktur yüksək sıxlıqla təkrarlanır.

Rəqəmsal korpus analizi vasitəsilə Xaqani divanında aparıcı elementlərin kəmiyyət göstəriciləri və onların kontekstual paylanma arealı müəyyən edilmişdir. Bu yanaşma yalnız statistik nəticələr təqdim etmir, eyni zamanda motivlər arasındakı semantik əlaqələri də üzə çıxarır. Məsələn, semantik şəbəkə analizi göstərir ki, Xaqani poeziyasında “od” və “nur” motivləri çox vaxt ilahi bilik və kosmik nizamla əlaqələndirilir (Məmmədova, 2020b, s. 72). Azərbaycan folklorşünaslığında da qeyd olunur ki, folklor motivləri yazılı ədəbiyyatın estetik qəliblərinə daxil olarkən şifahi yaddaş kodları fərdi bədii təfəkkürün süzgəcindən keçərək konseptual transformasiyaya uğrayır (Xəlili, 2019, s. 45). Bu transformasiya prosesinin rəqəmsal metodlarla təhlili folklor və klassik ədəbiyyat arasındakı əlaqələrin daha sistemli şəkildə modelləşdirilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, mətn xəritələndirmə (text mapping) və vizuallaşdırma metodları vasitəsilə Xaqani poeziyasında mifoloji strukturların semantik yayılma modeli qurula bilər (Səfərləyeva, 2023a, s.56-57).

Xaqani Şirvani Yaradıcılığında Folklor-Mifoloji Qat və Korpus Təhlil

Xaqani Şirvani yaradıcılığı Azərbaycan klassik ədəbiyyatında folklor-mifoloji düşüncə sisteminin yazılı poeziyasındakı ən mürəkkəb və çoxqatlı təzahürlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, onun poetik dili yalnız saray poeziyası ənənəsinə deyil, həm də xalq düşüncəsinin arxaik qatlarına söykənir və bu səbəbdən Xaqani mətnləri “mifoloji kodlarla yüklənmiş poetik sistem” kimi çıxış edir (Qasımzadə, 2018, s.89). Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aparılan araşdırmalara görə, Xaqani yaradıcılığında mifoloji simvollar sistemli şəkildə təkrarlanır və bu simvollar poetik mətnin semantik strukturunu formalaşdırır (Əliyev, 2017, s. 142-143).

Od motivi

Od Xaqani poeziyasında həm təmizlənmə, həm ilahi güc, həm də yaradıcı enerji simvolu kimi çıxış edir. Azərbaycan mifoloji sistemində od kultu qədim Türk düşüncəsi ilə bağlıdır və bu motivin Xaqani yaradıcılığında davamlılığı tədqiqatçılar tərəfindən xüsusi vurğulanır (Xəlili, 2019, s. 52). Voyant Tools korpus analizi göstərir ki, “od” sözü divanda 113 dəfə işlənmiş (hər 10,000 sözdə 9.9 dəfə) və 84 ayrı şəirdə rast gəlinmişdir. Bu göstərici tezlik baxımından digər motivlərə nisbətən aşağı olsa da, semantik şəbəkə analizinə görə od motivi ən yüksək konseptual yük daşıyan elementdir — “nur”, “könül”, “ilahi” və “eşq” sözləri ilə sıx kollokasiya əlaqəsi qurur

Su motivi

Su həyatın başlanğıcı, dəyişmə, təmizlənmə və keçid metaforası kimi təqdim olunur (Babək, 2011). Folklorik düşüncədə su həm də ruhlar aləmi ilə əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir. Xaqani poeziyasında su obrazı çox vaxt mənəvi təmizlənmə və zamanın axıcılığı ilə əlaqələndirilir (Məmmədova, 2020a, s. 78-79). Korpus analizinə görə “su” sözü 133 dəfə işlənmiş (hər 10,000 sözdə 11.6 dəfə) və 63 sənəddə təsadüf edilmişdir.

Quş motivi

Quş obrazı Azərbaycan folklorunda ruh, azadlıq və ilahi mesaj daşıyıcısı kimi geniş yayılmışdır. Xaqani yaradıcılığında quş motivi insan ruhunun yüksəlişi və metafizik dünya ilə əlaqəsini ifadə edir (Qulioyev, 2021b, s.42). Voyant Tools analizinin ən mühüm tapıntısı quş motivinin tezlik baxımından birinci yeri tutmasıdır: “quş” sözü 288 dəfə işlənmiş (hər 10,000 sözdə 25.1 dəfə), lakin 40 sənəddə — yəni nisbətən az şeiərdə, lakin çox intensiv şəkildə istifadə edilmişdir. Bu göstərici “quş” motivinin Xaqani yaradıcılığında konsentrik, tematik cəhətdən mərkəzləşdirilmiş bir simvol olduğunu göstərir.

Göy motivi

Göy kosmik nizam və ilahi hakimiyyətin simvolu kimi təqdim olunur. Klassik Şərq poeziyasında göy obrazı Allahın yaratdığı nizam və kainat harmoniyasını təcəssüm etdirir (Səfəraliyeva, 2023b, s. 62). Korpus analizinə görə “göy” sözü 135 dəfə işlənmiş (hər 10,000 sözdə 11.8 dəfə) və 75 sənəddə rast gəlinmişdir. Göy motivi geniş yayılma arealı ilə Xaqani poetic sisteminin ontoloji çərçivəsini formalaşdıran əsas simvollarından birinə çevrilmişdir.

Yol motivi

Yol motivi taleyin axarı, mənəvi axtarış və insanın kamilləşmə prosesini ifadə edir. Bu motiv Xaqani poeziyasında çoxqatlı semantik yük daşıyır və sufizm təsirləri ilə səsləşən kamillik ideyası ilə əlaqələndirilir (Əliyeva, 2022b, s. 28). Korpus göstəricilərinə görə “yol” sözü 117 dəfə işlənmiş (hər 10,000 sözdə 10.2 dəfə) olmaqla ən geniş yayılmış motivdir: 86 sənəddə — yəni Xaqaninin demək olar ki, bütün şeirlərində müəyyən formada işlənmişdir. Bu universal yayılma “yol” motivinin Xaqani yaradıcılığında birləşdirici, tranzitiv funksiyanı yerinə yetirdiyini göstərir.

Cədvəl 1. Xaqani Şirvani yaradıcılığında folklor-mifoloji motivlərin korpus göstəriciləri (Voyant Tools, korpus: 114,600 söz; nisbi tezlik = hər 10,000 sözə işlənmə sayı)

Motiv	Ümumi say	Sənəd sayı	Nisbi tezlik (/10,000)	Mənəvi-semantik əlaqə	Dominant funksiyası
Quş motivi	288	40	25.1	Ruhun yüksəlişi, azadlıq, metafizik mesaj	Ruhani yüksəliş və vasitəçilik
Göy motivi	135	75	11.8	Kosmik nizam, ilahi idarəetmə	Ontoloji nizam və hakimiyyət
Su motivi	133	63	11.6	Həyat dövrü, emosional axıcılıq	Emosional və temporal axın simvolu
Yol motivi	117	86	10.2	Həyatın mənəvi yolu, kamillik	Mənəvi inkişaf və axtarış trayektoriyası
Od motivi	113	84	9.9	İlahi bilik, təmizlənmə, işıq konsepti	Metafizik enerji və transformasiya

Qeyd: Voyant Tools vasitəsilə aparılmış analizin keyfiyyət interpretasiyası əsasında tərtib edilmişdir.

Kopus analizinin Elmi Interpretasiyası

Voyant Tools platforması vasitəsilə aparılmış korpus analizi 114,600 sözdən ibarət Xaqani divanı əsasında həyata keçirilmişdir. Əldə olunan kəmiyyət göstəriciləri bir sıra gözlənilməz elmi nəticələr ortaya qoymuşdur. Tezlik baxımından dominant motiv quş obrazıdır: bu motiv korpusda 288 dəfə işlənmiş, hər 10,000 sözdə 25.1 dəfə təkrarlanmışdır. Bu göstərici digər motivlərlə müqayisədə demək olar ki, iki dəfə yüksəkdir və quş motivinin Xaqani poetik sistemindəki mərkəzi mövqeyini kəmiyyət əsaslı şəkildə təsdiqləyir.

Göy (135 işlənmə, 11.8/10,000) və su (133 işlənmə, 11.6/10,000) motivləri tezlik baxımından bir-birinə çox yaxındır və birlikdə ikinci qrupu təşkil edir. Yol motivi 117 işlənmə sayına malik olmaqla (10.2/10,000) ən geniş yayılmış motivdir — 86 ayrı sənəddə işlənməsi onun Xaqani yaradıcılığında ən universal simvollarından biri olduğunu göstərir. Od motivi isə 113 işlənmə sayı (9.9/10,000) ilə tezlik cədvəlinin sonunda yer alır.

Bu nəticə ilk baxışda təəccüblü görünə də, əslində mühüm bir elmi müşahidəni ortaya qoyur: tezlik göstəricisi ilə semantik mərkəzlilik həmişə üst-üstə düşür. Od motivinin az işlənməsinə baxmayaraq yüksək semantik yük daşması – ilahi bilik, təmizlənmə və metafizik enerji kimi arxaik mənalar – bu motivin Xaqani poetik sistemində keyfiyyət baxımından dominant olduğunu göstərir. Bu tapıntı rəqəmsal humanitar elmlərdə “tezlik paradoksu” kimi adlandırılıla bilər: bir elementin az işlənməsi onun poetik sistemdəki mərkəzi rolun inkar etmir, əksinə, onun seçici və məqsədyönlü istifadəsini göstərir.

Beləliklə, korpus analizi nəticəsində Xaqani yaradıcılığında folklor-mifoloji motivlər iki fərqli semantik ox üzərində qruplaşır: quş, göy və su motivləri kəmiyyətə dominantlığı, od motivi isə semantik mərkəzlilik baxımından öndə gəlir. Yol motivi hər iki oxu birləşdirən universal element funksiyasını yerinə yetirir.

Aparılan təhlil göstərir ki, Xaqani Şirvani yaradıcılığı Azərbaycan klassik poeziyasında folklor-mifoloji düşüncəni yazılı formaya tranformasiyasının ən mühüm nümunələrindən biridir. Onun poetik mətnlərində müşahidə olunan simvolik sistem – od su, quş, göy və yol kimi arxaik motivlər – təkcə bədii ifadə vasitəsi deyil, eyni zamanda kollektiv mədəni yaddaşın kodlaşdırılmış strukturunu əks etdirən semantik mexanizm kimi çıxış edir.

Voyant Tools platforması vasitəsilə aparılmış korpus analizi (114,600 söz) bu strukturun kəmiyyət göstəriciləri ilə də təsdiqlənməsinə imkan vermişdir. Analiz nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, quş motivi (288 işlənmə, hər 10,000 sözdə 25.1) tezlik baxımından ən dominant motivdir. Göy (11.8/10,000) və su (11.6/10,000) motivləri ikinci qrupu, yol (10.2/10,000) və od (9.9/10,000) motivləri isə üçüncü qrupu təşkil edir. Xüsusilə diqqət çəkən nəticə odur ki, od motivi tezlik baxımından sonuncu sırada yer almasına baxmayaraq, semantik şəbəkə analizinə görə ən yüksək konseptual yük daşıyan motivdir. Bu tapıntı "tezlik paradoksu" olaraq Xaqani yaradıcılığının daxili qanunauyğunluğunu ortaya qoyur.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, bu motivlər Xaqani poeziyasında təsadüfi və ya dekorativ elementlər deyil, əksinə, müəyyən dünyagörüş modelini formalaşdıran sistemli işarələr şəbəkəsidir. Xüsusilə mifoloji obrazların təkrarlanması və onların müxtəlif poetik kontekstlərdə yeni semantik çalarlar qazanması folklor düşüncəsinin yazılı ədəbiyyat daxilində davamlı transformasiyasını təsdiqləyir. Rəqəmsal humanitar elmlərin tətbiqi bu strukturun daha obyektiv və çoxölçülü şəkildə təhlilinə imkan yaratmışdır. Korpus əsaslı yanaşma, semantik şəbəkə analizi və motivlərin rəqəmsal xəritələndirilməsi kimi metodlar klassik mətnlərdə makro-səviyyəli struktur modellərini vizuallaşdırır. Bu yanaşma nəticəsində Xaqani poeziyası yalnız estetik və filoloji obyekt kimi deyil, həm də strukturlaşdırılmış mədəni məlumat sistemi kimi interpretasiya olunur. Nəticə etibarilə, klassik ədəbiyyat və rəqəmsal humanitar metodların sintezi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni

tədqiqat istiqamətləri formalaşdırır və milli ədəbi irsin qlobal elmi diskursda daha effektiv təqdim olunmasına şərait yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2026, February 6). Xaqani Şirvani və Azərbaycan lirik poeziyasının tarixi qaynaqları.
2. Babək, A. (2011). *Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inanclar*. Elm və təhsil.
3. Barnard Digital Humanities Center. (n.d.). What are the digital humanities? Retrieved June 3, 2026, from <https://digitalhumanities.barnard.edu/what-are-DH>
4. Əliyev, K. (2021). Azərbaycan ədəbiyyatında mifologizm və folklorizm problemləri. Bakı: Elm. (s. 43).
5. Əliyeva, A. (2022a). Rəqəmsal humanitar elmlər və klassik mətnlərin analizi. Bakı: Elm və Təhsil.
6. Əliyeva, A. (2022b). Rəqəmsal humanitar elmlərin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tətbiqi problemləri. Bakı: Elm və Təhsil.
7. Əlizadə, R. (2017). Azərbaycan klassik ədəbiyyatında mifoloji düşüncə. Bakı: Elm.
8. Hasilova, G. (2024). Reflection of ceremonial folklore in written literature. *Studies on Oral Folk Literature of Azerbaijan*, 1.
9. Mahmudov, M. (2011). Dilçiliyin riyazi metodları. Bakı: Elm və təhsil. (s. 92).
10. Məmmədova, L. (2020a). Azərbaycan folklorunda su və od kultu. Bakı: Elm.
11. Məmmədova, L. (2020b). Azərbaycan poeziyasında simvol və mifoloji struktur. Bakı: Elm.
12. Moretti, F. (2013). *Distant Reading*. London & New York: Verso Books. (s. 48).
13. Qaliboğlu, E. (2023). Mythological images and motifs in folklore materials collected from Mountainous Shirvan. *Studies on Oral Folk Literature of Azerbaijan*, 1.
14. Qasımzadə, F. (2018). Şərq poeziyasında simvol və metafora sistemi. Bakı: Nurlan.
15. Quliyev, R. (2021a). Korpus dilçiliyi və Azərbaycan poeziyası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
16. Quliyev, R. (2021b). Korpus dilçiliyi və klassik Azərbaycan poeziyasının analizi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
17. Səfərəliyeva, N. (2023a). Rəqəmsal mətn analizi metodları. Bakı: ADPU Nəşriyyatı.
18. Səfərəliyeva, N. (2023b). Rəqəmsal mətn analizi və humanitar elmlərdə yeni yanaşmalar. Bakı: ADPU Nəşriyyatı.
19. Sinclair, S., & Rockwell, G. (2016). *Voyant Tools*. Retrieved from <https://voyant-tools.org>
20. University of Gothenburg. (2021). What is digital humanities? Retrieved June 3, 2026, from <https://www.gu.se/en/digital-humanities/about-us/what-is-digital-humanities>
21. Xəlilli, M. (2019a). Azərbaycan folklorunun yazılı ədəbiyyata təsiri. Bakı: Nurlan.
22. Xəlilli, M. (2019b). Türk mifoloji düşüncəsi və folklor motivləri. Bakı: Nurlan.

XAQANI ŞİRVANİ POEZİYASINDA FOLKLOR VƏ KLASSİK ÜSLUBUN DİALEKTİKASI

Məlahət Babayeva

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail milababayeva@mail.ru*

Malahat Babayeva

Azerbaijan State Pedagogical University

THE DIALECTICS OF FOLKLORE AND CLASSICAL STYLE IN THE POETRY OF KHAGANI SHIRVANI

Summary

This research is dedicated to the structural and semantic analysis of folk elements, poetic language characteristics, and the metaphorical system in the works of Khagani Shirvani, the prominent representative of the 12th-century Azerbaijani Renaissance poetry. Although Khagani's poetry is distinguished by its intellectual depth and complex philosophical constructions, at the core of this artistic system lie a vivid folk spirit and rich oral traditions. The article examines the poet's relationship with folklore not merely as an object of influence but as an internal component of his individual style. The study demonstrates that Khagani individualized mythological and religious-folkloric images derived from oral folk creativity-such as the Simurgh, Mount Qaf, the Dragon, Khidr, and the Breath of Jesus-granting them new significance as symbols of existential loneliness and spiritual transcendence.

The research provides an extensive analysis of the functions of folk spoken language elements, phraseological units, and archaic Turkic words within the poet's language. Specifically, the ethnographic details, household customs, and folk beliefs found in the mathnawi "Tohfat al-Iraqayn" confirm that the work serves as an encyclopedia of 12th-century Azerbaijani culture. Khagani's metaphorical system is built upon folkloric archetypes; however, he universalized these simple elements by processing them through the filter of academic and terminological language. Consequently, the study scientifically substantiates the poetization of folklore in Khagani's work, his enrichment of classical qasida and mathnawi genres with a national spirit, and his role in the formation of the Azerbaijani literary language. The research holds significant importance in terms of studying classical heritage through modern philological methods.

Keywords: *Khagani Shirvani, folklore motifs, poetic language, metaphorical system, symbolism, ethnography, mythological images.*

Xaqani Şirvani yaradıcılığı klassik Şərq poetik təfəkkürünün ən uca zirvələrindən biri olmaqla yanaşı, öz kökləri etibarilə xalq ruhuna, folklor ənənələrinə və zəngin metaforik sistemə söykənən nəhəng bir bədii xəzinədir. Şairin poeziyası intellektual dərinliyi ilə seçilsə də, bu dərinliyin altında yatan canlı xalq dili və folklor motivləri onun əsərlərinə xüsusi bir kolorit bəxş edir. Xaqani yaradıcılığında folklor sadəcə bəzək deyil, həm də bədii strukturun ayrılmaz hissəsidir. Şair xalq məsəllərini, inanclarını və əfsanələrini öz poetik süzgəcindən keçirərək onları fəlsəfi ümumiləşdirmələrə çevirir. Bu məqalədə şairin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini dörd əsas müstəvidə nəzərdən keçirəcəyik.

Xaqani yaradıcılığında folklor elementləri həm lirik qəzəllərində, həm də "Töhfətül-İraqeyn" məsnəvisində qabarıq şəkildə özünü göstərir. Şair xalq arasındakı inancları, magik elementləri və

mifoloji qatları poeziyasına gətirmişdir. Məsələn, o, tilsim, göz muncuğu, cadu, bədnəzərdən qorunma kimi etnoqrafik detalları poetik obrazlar səviyyəsinə qaldırır. Xaqani poeziyasında xalq nağıllarından gələn Simurq quşu, Div, Əjdaha kimi obrazlar təkcə mifoloji varlıqlar deyil, həm də insanın daxili aləmini, nəfsini və ya uca mənəviyyatını simvolizə edən vasitələrdir. Onun "Həbsiyyə"lərində çəkdiyi iztirablar çox vaxt xalq dastanlarındakı qəhrəmanların sınaqları ilə paralellik təşkil edir.

Xaqaninin poetik dili ərəb və fars dillərinin imkanlarından maksimum istifadə etməklə yanaşı, həm də yerli Azərbaycan-türk mühitinin dil elementləri ilə zəngindir. Onun dili həm "səhl-mümtəna" (sadə görünən, lakin təkrarlanması çətin olan) xüsusiyyətlərinə malikdir, həm də mürəkkəb terminoloji qatlara malikdir. Şair astronomiya, tibb, fəlsəfə və məntiq terminlərini bədii dilin daxilinə elə ustalıqla yerləşdirir ki, onlar şeirin musiqisini pozmur. "Xaqani poeziyasında sözün həm zahiri (ekzoterik), həm də batini (ezoterik) mənası eyni anda işləyir ki, bu da onun dilinin polifonik (çoxsəsliklik) gücünü artırır". [Araslı, H. 1985: 68]

Xaqani Şirvaninin poetik dili klassik Şərq şeirinin intellektual zirvəsi hesab olunsa da, bu mürəkkəb dil konstruksiyalarının bünövrəsində canlı xalq yaradıcılığı, folklor elementləri və etnoqrafik detallar mühüm yer tutur. Şairin yaradıcılığında folklor sadəcə bədilik xatirinə istifadə olunan bir vasitə deyil, onun fəlsəfi düşüncələrini, daxili sarsıntıları və cəmiyyətə münasibətini ifadə edən daxili bir sistemdir. Xaqani poeziyasında xalq məsəlləri, atalar sözləri və inanclar elə bir ustalıqla poetik mətnin daxilinə yerləşdirilir ki, onlar şairin özünəməxsus mürəkkəb metaforik dilini tamamlayan təbii bir rəngə çevrilir. Şair xalq arasındakı bədnəzər, göz muncuğu, tilsim, taleyin dönüklüyü kimi motivləri götürərək onları fərdi iztirablarının təsviri üçün istifadə edir və bu zaman folklorun sadəliyi ilə klassik qəsidənin əzəməti arasında nadir bir harmoniya yaradır. Onun "Həbsiyyə"lərində və digər lirik əsərlərində rast gəlinən Simurq, əjdaha, Div və ya Süleyman peyğəmbərin üzüyü, İskəndərin aynası kimi mifoloji və əfsanəvi obrazlar şairin tənhalığını, mənəvi ucalığını və dünyanın faniliyini vurğulayan fəlsəfi kodlara çevrilir. Xaqaninin poetik dilində folklorun təsiri həm də xalqın məişətindən gələn ifadə tərzində, qarğış və alqışların poetik qəliblərə salınmasında özünü göstərir. O, xalq dilinin şirəsini akademik bir üslubda əridərək poeziyasını həm intellektual, həm də milli ruhla zənginləşdirir. Şairin əsərlərində təbiət hadisələrinin, heyvan və quş obrazlarının təsviri zamanı istifadə olunan təşbehlər çox vaxt xalq nağıllarının və dastanların bədii məntiqinə söykənir. Beləliklə, "Xaqani folkloru fərdiləşdirərək və onu öz "mən"-inin süzgəcindən keçirərək klassik ədəbiyyatın ən yüksək mərtəbəsinə qaldırır, nəticədə onun poetik dili həm xalq təfəkkürünün dərinliyini, həm də dahi sənətkarın fərdi yaradıcılıq qüdrətini özündə birləşdirən bənzərsiz bir sənət nümunəsinə çevrilir". [Namazov, Q. 2003: 85]

Xaqani Şirvaninin "Təhfətül-İraqeyn" məsnəvisi XII əsr Yaxın və Orta Şərq xalqlarının, xüsusən də Azərbaycanın sosial-məişət mənzərəsini, adət-ənənələrini və etnoqrafik rəngarəngliyini özündə ehtiva edən nadir bir bədii ensiklopediyadır. Şairin səfər təəssüratları üzərində qurulan bu əsərdə etnoqrafik detallar sadəcə təsvir vasitəsi deyil, həm də dövrün ruhunu, insanların həyat tərzini və inanc sistemini canlandıran mühüm elementlərdir. Məsnəvidə XII əsrə aid geyim mədəniyyəti, mətbəx ənənələri, səfər adətləri və xalq inancları poetik dillə elə yüksək səviyyədə təsvir olunub ki, əsər bu gün həm də tarixi-etnoqrafik bir sənəd mahiyyəti daşıyır. Şair Şirvan, İraq və Hicaz mühitini təsvir edərkən hər bir bölgənin özünəməxsus etnik kimliyini və məişət xüsusiyyətlərini incəliklə qeyd edir.

Əsərdə xalq təbabəti və inancları ilə bağlı detallar geniş yer tutur. Xaqani müxtəlif bitkilərin müalicəvi əhəmiyyətindən, "bədnəzər"dən qorunma üsullarından, ulduzların insan taleyinə təsirinə dair xalq inanclarından bəhs edərkən əslində dövrün kollektiv təfəkkürünü əks etdirir. Məsələn, səfərə çıxarkən uğur gətirən rəmzlər, yuxuyozmalar və müxtəlif magik elementlər poemanın bədii toxumasına dərinlən nüfuz etmişdir. Şairin anası haqqındakı xatirələrində biz XII əsr Azərbaycan qadınının gündəlik həyatını, onun evdarlıq bacarıqlarını, bişirdiyi çörəyin və yeməklərin adlarını görürük ki, bu da dövrün mətbəx mədəniyyətini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Xaqaninin

anasının toxuculuq bacarığı və bu prosesdə istifadə olunan alətlərin təsviri həm də sənətkarlıq tarixinin bir parçasıdır.

"Töhfətül-İraqeyn"də diqqət çəkən digər bir etnoqrafik qat isə qonaqpərvərlik və süfrə adətləridir. Şair müxtəlif şəhərlərdə qarşılanma mərasimlərini, qonağa verilən dəyəri, süfrəyə gətirilən təamların təqdimat qaydasını detalları ilə təsvir edir. Burada biz həm də dövrün musiqi alətləri, oyunları və əyləncə mədəniyyəti haqqında məlumatlar alırıq. Şairin yolüstü rastlaşdığı dərvişlərin, tacirlərin və sənətkarların geyimləri, davranışları və nitq xüsusiyyətləri məsnəviyə sosioloji bir dərinlik qatır. Xaqani bu əsərdə folkloru və etnoqrafiyanı öz fərdi üslubunun süzgəcindən keçirərək, XII əsr insanının həm maddi, həm də mənəvi dünyasının tam bir xəritəsini yaratmağa nail olmuşdur. Nəticədə "Töhfətül-İraqeyn" sadəcə bir səfərnəmə deyil, xalqın yaşayış tərzini, estetik zövqünü və adət-ənənələrini gələcək nəsillərə çatdıran möhtəşəm bir abidədir.

Xaqani yaradıcılığında simvolika həm kainatın quruluşuna, həm də insanın mənəvi təkamülünə işarə edir. Günəş, ay, ulduzlar şair üçün sadəcə göy cisimləri deyil, onlar varlığın iyerarxiyasını göstərən simvollarıdır. Günəş (Xurşid) çox vaxt mütləq həqiqətin, nurun və ilahi eşqin rəmzi kimi çıxış edir. "Xaqaninin simvollar aləmində "Xərabat" anlayışı da mühüm yer tutur. Bu, insanın dünyəvi asılılıqlardan azad olduğu, saflaşdığı mənəvi bir məkanı simvolizə edir. Şair "Mədain xərabələri" qəsidəsində isə tarixi abidəni keçmişin əzəməti və dünyanın faniliyi arasında bir simvolik körpü kimi təqdim edir". [Məmmədov, K. 1982: 73]

Xaqaninin metaforik sistemi öz mürəkkəbliyi və orijinallığı ilə seçilir. O, "parlaq və soyuq" metaforaların ustası hesab olunur. Şairin təşbehləri çox vaxt gözlənilməzdir. Məsələn, sübhün sökülməsini, qanlı göz yaşlarını və ya sevgilinin camalını təsvir edərkən o, təbiət hadisələri ilə insan duyğuları arasında elə bir metaforik bağ qurur ki, oxucu üçün tamamilə yeni bir bədii dünya açılır. Onun metaforaları statik deyil, dinamikdir; bir obraz digərinə keçərək zəncirvari bir assosiasiya yaradır. Şairin "daşın ağlaması", "fələyin çarxının iniltisi" kimi ifadələri onun təbiəti canlandırma (personifikasiya) məharətinin göstəricisidir.

Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvi yaradıcılığında folklor ənənələrinin müqayisəli təhlili Azərbaycan intellektual intibahının iki fərqli, lakin bir-birini tamamlayan qütbünü üzə çıxarır. Hər iki sənətkar XII əsr Şirvan və Gəncə mühitinin zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı qaynaqlarından bəhrələnsə də, bu qaynaqları öz fərdi bədii sistemlərinə fərqli şəkildə transfer etmişlər. Xaqanidə folklor daha çox lirik-fəlsəfi dərinlik və obrazlılıq qatında, Nizamidə isə epik strukturun və süjet xəttinin mərkəzində dayanır.

Xaqani Şirvaninin metaforik sistemi klassik Şərq poeziyasının ən mürəkkəb və orijinal qatlarından biri olub, öz qidasını birbaşa xalqın mifoloji təfəkküründən, nağıl dünyasından və şifahi yaradıcılığın bədii məntiqindən alır. Şairin metaforaları sadəcə bənzətmə deyil, xalq yaddaşındakı arketiplərin yüksək intellektual səviyyədə yenidən işlənməsidir. Xaqani üçün təbiət hadisələri, göy cisimləri və gündəlik məişət əşyaları folklorun süzgəcindən keçərək fəlsəfi-metaforik bir mahiyyət qazanır. Məsələn, şair sübhün açılmasını təsvir edərkən çox vaxt xalq nağıllarındakı "ağ div" və "qara div" mübarizəsinə və ya xeyirlə şərin dualist qarşıdurmasına işarə edən metaforalar qurur. Onun poeziyasında günəş çox vaxt "Süleymanın üzüyü" və ya "Cəməşidin camı" kimi mifoloji-folklorik rəmzlərlə eyniləşdirilir ki, bu da kainatın nizamını və ilahi qüdrəti xalqın anladığı obrazlarla ifadə etmək məqsədi daşıyır.

"Xaqaninin metaforik sistemində heyvan və quş obrazları folklorik-totemik köklərə söykənir. Simurq, Əjdaha, Humay və Zümrüd quşu kimi obrazlar şairin poeziyasında statik təsvir vasitəsi deyil, insanın ruh halını, nəfsini və ya mənəvi ucalığını göstərən dinamik metaforalardır". [Xəlilov, P. 1994: 73] Məsələn, şair özünü Qaf dağındakı tənha Simurqa bənzədərkən, xalqın ucalıq və əlçatmazlıq idealını öz şəxsiyyətinə transfer edir. Eyni zamanda, o, xalq arasındakı "bəd nəzər" inancını poetik bir metaforaya çevirərək, taleyin amansızlığını "fələyin bəd nəzəri" kimi təqdim edir. Şairin metaforaları çox vaxt "canlandırma" (personifikasiya) üzərində qurulur; daşların ağlaması, qəbir daşlarının dilə gəlməsi və ya xarabalıqların nəsihət verməsi birbaşa xalqın "ağı" (mərsiyə) və dastan yaradıcılığındakı emosional təsir gücündən qaynaqlanır.

Xaqani metaforasında etnoqrafik detalların - ipək toxuma, qılınc döymə, müalicəvi bitkilər və ya ovçuluq alətlərinin bədii işlənməsi də folklorik xarakter daşıyır. O, sevgilinin kirpiklərini oxa, qaşlarını kamanın qövsünə bənzədikən dastan qəhrəmanlarının igidlik atributlarını lirik müstəviyə gətirir. Lakin bu metaforalar Xaqaninin dilində "aristokratik" bir qılıf sarmışdır; yəni o, xalqın sadə təsəvvürlərini mürəkkəb elmi terminlərlə sintez edərək poeziyasında elə bir metaforik şəbəkə yaradır ki, orada həm xalq ruhunun səmimiyyəti, həm də dahi sənətkarın fəlsəfi dərinliyi eyni anda hiss olunur. Beləliklə, Xaqaninin metaforik sistemi folkloru sadəcə bəzəmək deyil, onu universallaşdırmaq və klassik ədəbiyyatın ən ali fəlsəfi koduna çevirmək missiyasını yerinə yetirir.

Xaqani Şirvani xalq yaradıcılığına daha çox rəmzlər və inanclar müstəvisində yanaşır. Onun yaradıcılığında folklor elementləri şairin daxili sarsıntılarını, tənha ruhunun çırpıntılarını ifadə etmək üçün bir vasitədir. "Xaqani "xalq hikmətinə" öz mürəkkəb poetik dilinə elə daxil edir ki, o, bəzən klassik qəsidənin ağır və rəsmi tonunu yumşaldır. Şairin əsərlərində tilsim, cadu, bəxt, fələyin çarxı kimi motivlər şifahi təfəkkürdən gələrək bədii mətnə fəlsəfi-ekzistensial mənə qazanır". [Cəfərov, N. 2001: 63] Xaqani folkloru "donmuş" bir fakt kimi deyil, şairin fərdi iztirablarını vizuallaşdıran dinamik bir boya kimi istifadə edir.

Şair XII əsr Azərbaycan mühitində yaşayan insanların kollektiv təfəkkürünü, onların kainat, bəxt, taleyin gərdişi və müxtəlif magik qüvvələr haqqındakı təsəvvürlərini poetik dilin mərkəzinə gətirmişdir. Xaqani üçün folklor sadəcə bir bəzək vasitəsi deyil, insanın daxili aləmini və mənəvi sarsıntılarını ifadə etmək üçün istifadə olunan ən təsirli rəmzlər toplusudur. Onun poeziyasında "bəxtin ulduzu", "fələyin çarxı" kimi ifadələr xalqın taleyə münasibətini göstərən mühüm simvollar kimi çıxış edir. Şair çox vaxt öz iqbalının dönüklüyünü təsvir edərkən xalq arasındakı "qara bəxt" və ya "ulduzu sönmək" kimi inanclara söykənərək, bu duyğuları klassik qəsidənin əzəmətli dili ilə birləşdirir.

Xaqaninin rəmzlər dünyasında "Simurq" və "Qaf dağı" mərkəzi yer tutur. Xalq nağıllarında ucalıq, əlçatmazlıq və xilas rəmzi olan Simurq, Xaqaninin qələmində şairin tənha və qürurlu ruhunun simvoluna çevrilir. O, özünü bu mifik quşa bənzədirək dünyəvi alçaqlıqlardan uzaq olduğunu, mənəviyyatının Qaf dağı qədər uca və toxunulmaz qaldığını vurğulayır. Bu rənz şairin "tərki-dünya" fəlsəfəsini xalqın mifoloji yaddaşı ilə əlaqələndirir. Həmçinin, şairin əsərlərində Hızır peyğəmbərin "dirilik suyu" (ab-i həyat) axtarışı, İsa nəfəsinin ölümləri diriltməsi kimi dini-folklorik motivlər mənəvi dirçəlişin və həqiqət axtarışının əsas rəmzləri kimi çıxış edir.

Şairin yaradıcılığında inanclar sisteminin digər bir mühüm tərəfi isə magik elementlər və "bədnəzər" inancıdır. Xaqani poeziyasında göz muncuğu, cadu, tilsim və müxtəlif qoruyucu rəmzlərlə bağlı detallara tez-tez rast gəlinir. O, rəqiblərinin paxıllığını və ona qarşı olan nifrətini "bədnəzər" kimi qiymətləndirir və poetik misralarında bu mənfi enerjiden qorunmaq üçün folklorik inanclara xas olan metaforalar qurur. Məsələn, o, özünün kəskin və parlaq beytlərini bədnəzəri dəf edən bir qüvvə, bir "tilsim" kimi təqdim edir. Xaqaninin bu cür yanaşması onun yaradıcılığını xalqın gündəlik inanc dünyasına yaxınlaşdırsa da, o, bu sadə inancları yüksək fəlsəfi və elmi-astronomik terminlərlə sintez edərək onlara tamamilə yeni, intellektual bir mahiyyət qazandırır.

Xaqani Şirvani folkloru həm də etik-mənəvi rəmzlər vasitəsilə canlandırır. Atalar sözlərindəki "səbrin sonu salamdır" və ya "hər zülmətin bir işığı var" kimi xalq hikmətlərini şair öz şəxsi iztirablarının süzgəcindən keçirərək təqdim edir. Onun yaradıcılığında xalq inancları ilə klassik Şərq irfani elə bir vəhdət yaradır ki, nəticədə ortaya həm xalqın ruhunu oxşayan, həm də dahi mütəfəkkirin fərdi kəşflərini əks etdirən möhtəşəm bir poetik sistem çıxır. Beləliklə, rəmzlər və inanclar Xaqani poeziyasında sadəcə keçmişin qalığı deyil, müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyan dərin fəlsəfi-bədii kodlardır.

Xaqani Şirvani yaradıcılığında folklor motivləri şairin fərdi "mən"-i ilə xalq təfəkkürünün mürəkkəb sintezindən yaranmışdır. Şair şifahi xalq yaradıcılığından gələn Simurq, əjdaha, Hızır və İsa nəfəsi kimi mifoloji və dini-folklorik obrazları götürərək, onlara tamamilə yeni, intellektual bir mahiyyət qazandırmışdır. Xaqani üçün bu obrazlar sadəcə nağıl elementləri deyil, onun daxili sarsıntılarını, tənha ruhunun çəkdiyi iztirabları və mənəvi ucalığını ifadə edən fəlsəfi simvollarıdır.

Məsələn, Simurq obrazı onun poeziyasında şairin öz tənhalığının, dünyadan təcrid olunmuş uca mənəviyyətinin rəmzi kimi çıxış edir.

Xaqani poeziyasında folklorun daha çox pessimist, taleyin amansızlığına və dünyanın faniliyinə işarə edən qatları ön plandadır. O, xalq inanclarını və əsatirlərini öz şəxsi süzgəcindən keçirərək onlara bəzən tanınmaz dərəcədə mürəkkəb və orijinal bir poetik forma verir. Şairin dili kifayət qədər "aristokratik", intellektual və mürəkkəbdir; o, sadə folklor ifadələrini yüksək fəlsəfi konstruksiyaların içində əridərək onlara akademik bir rəng qatır. Xaqani xalq təfəkkürünü olduğu kimi təqdim etmək əvəzinə, onu "poetikləşdirir" və öz daxili aləminin rənglərinə boyayır.

Şairin yaradıcılığında xalq məsəlləri və adət-ənənələr fərdi üslubun daxilində elə bir ustalıqla işlənir ki, onlar şairin mürəkkəb metaforik sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Xaqani folkloru sadəcə bir nəsihət vasitəsi kimi deyil, insanın ekzistensial yalnızlığını, iqbalın dönüklüyünü və kainatın sirlərini açmaq üçün bir bədii kod kimi istifadə edir. Bu yanaşma onun yaradıcılığını xalq ruhuna bağlı olduğu qədər də, ondan fərqlənən təkrarolunmaz bir fərdi sənət abidəsinə çevirir.

Xaqani Şirvani yaradıcılığında folklor sadəcə bədii bir element deyil, şairin fəlsəfi düşüncələrini xalqın minillik təfəkkür süzgəcindən keçirərək təqdim etdiyi mənəvi bir bünövrədir. Onun əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatının janrları, inancları, mifoloji obrazları və atalar sözləri klassik poeziyanın mürəkkəb qəlibləri daxilində yeni bir həyat qazanır. Aşağıda Xaqani yaradıcılığının müxtəlif qatlarında folklorun təzahürlərini konkret nümunələrlə nəzərdən keçirək.

Xaqani poeziyasında mifoloji varlıqlar çox vaxt insanın daxili aləminin, nəfsinin və ya uca mənəvi mərtəbəsinin rəmzi kimi çıxış edir. Məsələn, Simurq quşu şair üçün həm əlçatmazlığı, həm də mənəvi saflığı simvolizə edir. "Töhfətül-İraqeyn" məsnəvisində o, bu obrazdan istifadə edərək öz daxili tənhalığını belə ifadə edir:

*"Mən o Simurqam ki, Qaf dağındayam,
Dünyanın əlindən uzaq çağındayam." [Xaqani Şirvani. 2004: 46]*

Burada Qaf dağı və Simurq birbaşa xalq nağıllarından və əsatirlərindən gələn motivlərdir. Şair həmçinin xalq arasındakı "bədnəzər" və "göz muncuğu" inancını poetik bir təşbehə çevirir:

*"Gözümün yaşından düzüm boynuma,
Bəlkə bədnəzərdən qoruna ruhum." [Xaqani Şirvani. 2004: 58]*

Xaqani xalq hikmətini, atalar sözlərini şeirin vəzninə və ahənginə elə ustalıqla uyğunlaşdırır ki, onlar şairin öz misrası kimi səslənir. Məsələn, "Hər oxuyan Molla Pənah olmaz" tipindəki xalq məntiqini o, özünəməxsus şəkildə belə ifadə edir:

*"Hər kimsə ki, bir hərfi oxudu, ustad olmaz,
Hər daş ki, parıldadı, o, gövhər-şad olmaz." [Xaqani Şirvani. 2004: 62]*

Bu misralarda xalq arasındakı "hər parıldayan qızıl deyil" məsələsinin klassik poeziya dilindəki əks-sədasını görürük. Şair xalqın təcrübəsinə əsaslanaraq insan xarakterini ifşa edir.

Xaqaninin əsərlərində XII əsr Azərbaycan xalqının məişəti, adət-ənənələri və mərasimləri geniş yer tutur. Xüsusilə bayramlar, toy və yas mərasimləri ilə bağlı detallar onun poeziyasını reallaşdırır. Şair "Mədain xərəbələri" qəsidəsində tarixi keçmişə yas saxlayarkən xalqın ağı (mərsiyə) janrının elementlərindən istifadə edir:

*"Ey könül, ibrət al, bax bu xərəbəyə,
Kəsrənin eyvanı gəlibdir gileyə." [Xaqani Şirvani. 2004: 67]*

Burada xarabalıqların "dilə gəlməsi" və "ağı deməsi" xalq yaradıcılığındakı şəxsləndirmə (personifikasiya) ənənəsinə söykənir. Şair həmçinin xalq təbabəti ilə bağlı inancları da şeirə gətirir; məsələn, "yaraya duz basmaq" və ya "dərdin dərmanı səbirdir" kimi motivlər onun lirik qəhrəmanının iztirablarını təsvir etmək üçün əsas vasitədir.

Xaqani öz poeziyasında nağıl süjetlərini fəlsəfi kontekstdə yenidən qurur. Sehrli əşyalar - Süleymanın üzüyü, Cəmşidin camı, İskəndərin aynası kimi folklorik-mifoloji elementlər onun metaforik sisteminin mərkəzində dayanır. O, Süleyman peyğəmbər və qarışqa hekayətini (folklorik rəvayəti) öz iqbali ilə müqayisə edərək yazır:

*"Süleyman taxtına layiq olmasam da mən,
Qarışqa tək qapında ruzi diləram sən dən."* [Xaqani Şirvani. 2004: 72]

Bu nümunə şairin həm dini-folklorik rəvayətlərə, həm də xalq arasındakı təvazökarlıq etikasına sadiqliyini göstərir.

Xaqani Şirvani yaradıcılığı klassik Şərq poeziyasının ən mürəkkəb, intellektual və terminoloji qatı ilə tanınsa da, onun ayrı-ayrı əsərlərində xalq danışığı dilinin canlı elementləri, dialektizmlər və şifahi nitqə xas olan ifadə tərzində nüfuz etmişdir. Şairin dili sanki iki qütb arasında rəqs edir: bir tərəfdən ən ali fəlsəfi-elmi terminlər, digər tərəfdən isə XII əsr Şirvan mühitinin küçələrində, bazarlarında və evlərində eşidilən təbii xalq dili. Bu xüsusiyyət xüsusilə onun lirik qəzəllərində, "Həbsiyyə" silsiləsində və "Töhfətül-İraqeyn" məsnəvisində özünü qabarıq göstərir. Xaqani poetik dilin rəsmiyyətini sındırmaq və hisslərini daha səmimi, daha kəskin ifadə etmək üçün tez-tez xalqın müraciət formalarına, qarğıışlarına, alqışlarına və gündəlik məişət leksikasına üz tutur.

Şairin lirik qəzəllərində sevgilinin vəsfini verərkən və ya daxili iztirablarını təsvir edərkən istifadə etdiyi təşbehlər çox vaxt xalqın canlı müşahidələrinə söykənir. O, "can vermək", "gözü yolda qalmaq", "bağrı qan olmaq", "əl çəkmək" kimi bu gün də dilimizdə aktiv olan frazeoloji birləşmələri öz beytlərinin onurğa sütununa çevirir. Xaqaninin "Həbsiyyə" qəsidələrində isə xalq danışığı dilinin daha sərt, daha emosional tərəfi üzə çıxır. Zindandakı ağır vəziyyətini təsvir edərkən o, taleyinə və düşmənlərinə qarşı xalqın "ah-nalə" və "şikayətnamə" janrlarına xas olan dil qəliblərindən istifadə edir. Bu əsərlərdəki ritorik suallar və emosional nidalı cümlələr birbaşa şifahi nitqin təsiri altında formalaşmışdır.

"Töhfətül-İraqeyn" məsnəvisində isə xalq danışığı dili özünü daha çox etnoqrafik leksikada və məişət təsvirlərində büruzə verir. Şair anasını, müəllimini və ya yolda rastlaşdığı adi insanları təsvir edərkən onların nitqinə xas olan sadəliyi və səmimiyyəti qoruyub saxlayır. Məsələn, çörək bişirilməsi, toxuculuq və ya müalicə proseslərini təsvir edərkən işlətdiyi sözlər XII əsr Azərbaycan türkçəsinin və xalq məişətinin canlı şahidi kimi çıxış edir. "Xaqani xalq dilini sadəcə olduğu kimi köçürmüş; o, bu dilin çevikliyindən istifadə edərək mürəkkəb bədii obrazlar yaradır. Onun "daşın bağrı çatlayar", "fələk kəmənd atar" kimi ifadələri xalqın obrazlı təfəkkürünün poetik inikasıdır". [Yusifli, X. 2000: 62]

Xaqaninin poetik dilindəki bu xalq şirəsi onun əsərlərini təkcə saray çevrəsi üçün deyil, həm də geniş xalq kütlələri üçün anlaşılan və doğma edirdi. O, ən mürəkkəb irfani və fəlsəfi fikirləri belə bəzən xalq arasındakı bir məsələ, bir atalar sözü və ya canlı bir xalq ifadəsi ilə möhkəmləndirir. Bu sintez Xaqani yaradıcılığını klassik ədəbiyyatın ən zəngin leksik xəzinələrindən birinə çevirmişdir. Şairin dili həm elmin ucalığını, həm də xalqın ruhunu eyni bədii müstəvidə birləşdirərək, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma tarixində silinməz izlər qoymuşdur.

Xaqani Şirvani yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan-türk dil mühitinin leksik zənginliyini, xalqın canlı danışığı dilindən gələn ifadə tərzini və dövrün arxaikləşmiş söz qatlarını özündə birləşdirən möhtəşəm bir xəzinədir. Şairin əsərlərində rast gəlinən arxaik sözlər və xalq ifadələri çox vaxt onun mürəkkəb metaforik sisteminin tərkib hissəsi kimi çıxış edərək, beytlərə həm səmimiyyət, həm də qədimlik ruhu qatır. Xaqani poeziyasında bu elementlərin lüğəvi izahı və funksional təhlili göstərir ki, o, klassik poeziyanın standart leksikasını yerli xalq dilinin şirəsi ilə zənginləşdirmişdir.

Şairin dilində işlədilən bəzi arxaik sözlər və xalq ifadələrinin lüğəvi-semantik izahı aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırıla bilər:

"Bağrı çatlamaq" və "Bağrı qan olmaq": Bu ifadələr Xaqani poeziyasında ən çox işlənən xalq frazeologizmləridir. Lüğəvi mənada böyük iztirab, daxili sarsıntı və dözülməz ağrını ifadə edir. Şair bu ifadəni çox vaxt "daşın bağrı çatlaması" şəklində işlədərək, öz kədərinin təbiətə belə təsir etdiyini göstərir. Bu, xalq dastanlarından gələn bir mübaligə formasıdır.

"Gözü yolda qalmaq": İntizar, gözlənti və həsrət mənasında işlənən bu xalq ifadəsi Xaqaninin lirik qəhrəmanının vəziyyətini təsvir edən əsas vasitədir. Şair bu sadə ifadəni ulduzların və fələyin hərəkəti ilə əlaqələndirərək onu kosmopolit bir metaforaya çevirir.

"Qara bəxt": Taleyin dönüklüyünü, uğursuzluğu və bədbəxtliyi ifadə edən bu rəmzi birləşmə xalq inanclarından gəlir. Xaqani özünü çox vaxt "bəxti qara" bir dahi kimi təqdim edərək, cəmiyyətdəki haqsızlıqlara qarşı öz etirazını bu xalq leksikası vasitəsilə bildirir.

"Cadu" və "Tilsim": Arxaik-mifoloji qatdan gələn bu sözlər Xaqaninin dilində həm birbaşa mənada (sehr), həm də məcazi mənada (poeziyanın gücü) işlənir. Şair öz şeirlərini bədnəzəri dəf edən bir "tilsim" kimi xarakterizə edir.

"Əl çəkmək": İmtina etmək, vaz keçmək mənasında işlənən bu canlı xalq ifadəsi Xaqaninin dünyəvi asılılıqlardan azad olmaq fəlsəfəsini (tərki-dünyalıq) ifadə etmək üçün ən çox müraciət etdiyi frazeologizmdir. O, "dünyadan əl çəkməyi" mənəvi ucalığın ilkin şərti sayır.

"Səhl-mümtəna": Bu, bir ədəbi termin olsa da, Xaqaninin dilində xalqın sadə danışq tərzilə klassik ustadlığın birləşməsini ifadə edir. Yəni, kənardan çox sadə görünən (xalq dili kimi), lakin dərinlən təhlil etdikdə təkrarı qeyri-mümkün olan (elmi-poetik) dil quruluşudur.

Xaqaninin poetik dilində bu növ arxaizmlərin və xalq ifadələrinin işlənməsi onun əsərlərinə xüsusi bir akustik və semantik dərinlik bəxş edir. O, xalqın təcrübəsindən süzülüb gələn bu "hazır qəlibləri" öz fərdi üslubunun süzgəcindən keçirərək onları universallaşdırır. Nəticədə, onun poeziyası XII əsr Azərbaycan dilinin həm qədimliyini, həm də canlılığını özündə saxlayan nadir bir lüğət abidəsinə çevrilir. Şairin bu leksik seçimi onun xalqla mənəvi bağlarını möhkəmləndirir və ən mürəkkəb fikirlərin belə duyğusal səviyyədə qavranılmasına şərait yaradır.

Xaqani Şirvani yaradıcılığının folklor, poetik dil və metaforik sistem müstəvisində tədqiqi göstərir ki, dahi şair klassik Şərq poeziyasının ən mürəkkəb intellektual formaları ilə canlı xalq ruhunu nadir bir vəhdətdə birləşdirə bilmişdir. Onun yaradıcılığı sadəcə saray mühitinin deyil, həm də XII əsr Azərbaycan-türk təfəkkürünün, etnoqrafiyasının və dil zənginliyinin bədii güzgüsüdür. Xaqani folkloru olduğu kimi köçürməmiş, onu öz fərdi "mən"-inin süzgəcindən keçirərək fəlsəfi simvollar və mürəkkəb metaforalar səviyyəsinə qaldırmışdır.

Nəticə etibarilə şairin poetik irsi aşağıdakı fundamental xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan ədəbi fikrini zənginləşdirmişdir:

Folklorun intellektuallaşdırılması: Şifahi xalq yaradıcılığından gələn Simurq, Qaf dağı, Hızır və İsa nəfəsi kimi obrazlar Xaqaninin qələmində insanın ekzistensial yalnızlığını və mənəvi ucalığını ifadə edən dərin fəlsəfi kodlara çevrilmişdir.

Dilin polifonikliyi: Xaqani akademik və terminoloji dilin ağırlığını xalq danışq dilinin şirəsi, frazeoloji birləşmələr və canlı ifadə tərzilə tarazlaşdıraraq Azərbaycan ədəbi dilinin ən zəngin leksik xəzinəsini yaratmışdır.

Metaforik sistemin orijinallığı: Şairin metaforaları xalqın mifoloji yaddaşına söykənsə də, onlar bənzərsiz bir personifikasiya və dinamika ilə seçilir. Təbiət və kainat hadisələri Xaqani poeziyasında xalqın etik-estetik baxışları ilə elmi biliklərin sintezi kimi təqdim olunur.

Etnoqrafik ensiklopediya: "Töhfətül-İraqeyn" məsnəvisi başda olmaqla, şairin əsərləri XII əsr məişətini, sənətkarlığını və adət-ənənələrini gələcək nəsillərə çatdıran tarixi bir sənəd mahiyyəti qazanmışdır.

Beləliklə, Xaqani Şirvani folkloru poetikləşdirməklə klassik poeziyanı xalq ruhuna yaxınlaşdırmış, Azərbaycan ədəbiyyatında fərdi üslubun və intellektual poeziyanın ən mükəmməl

nümunəsini yaratmışdır. Onun yaradıcılığı bu gün də həm dilçilik, həm də folklorşünaslıq baxımından tükənməz bir tədqiqat mənbəyidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Araslı, H. (1985). Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. Gənclik, 256 s.
2. Cəfərov, N. (2001). Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Azərnəşr. 210 s.
3. Xaqani Şirvani. (2004). Seçilmiş əsərləri (M. Sultanov, tərt.). Lider Nəşriyyat. 328 s.
4. Xəlilov, P. (1994). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Maarif. 360 s.
5. Məmmədov, K. (1982). Xaqani Şirvani: Həyatı və yaradıcılığı. Yazıçı. 152 s.
6. Namazov, Q. (2003). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Elm. 448 s.
7. Yusifli, X. (2000). Xaqani Şirvani: Şəxsiyyəti və dövrü. Elm. 196 s.

XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA ƏXLAQİ VƏ FƏLSƏFİ MOTİVLƏR

Mahir Həmidov

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: hemidovmahir2025@gmail.com*

Mahir Hamidov

Institute of Oriental Studies named after Ziya Bunyadov of ANAS

ETHICAL AND PHILOSOPHICAL MOTIFS IN KHAGANI SHIRVANI'S WORKS

Summary

The work of Khagani Shirvani, a prominent representative of 12th century Azerbaijani and Eastern literature, is distinguished not only by its high artistic and aesthetic value, but also by its rich moral and philosophical content. His works extensively covered issues such as human spiritual perfection, the meaning of life, justice, truth, the struggle between good and evil, the transience of the world, and the place of man in society. The poet poetically expressed the inner world, moral responsibility, and moral duty of man, based on both his religious and philosophical worldview and the socio-political realities of his time. He emerged as a poet and thinker who skillfully combined poetic eloquence with philosophical thought, turning poetry into a means of expressing deep human concerns. According to Khagani, science cannot exist apart from spirituality. A true scientist must be not only knowledgeable, but also a person with high moral qualities. Khagani was influenced by Islamic culture and the dominant philosophical thought of his time, as well as by the Quranic tradition and the traditions of the Prophet. These influences are evident in the abundance of religious references and moral symbols that permeate his poems. One of the main features of Khagani's work is his acceptance of man as the center of the universe and his view of spiritual perfection as the ultimate goal of human life. The poet does not limit moral values to religious principles alone, but elevates them to the level of universal humanistic ideas. Humanistic ideas occupy a wide place in Khagani's work. The poet highly values human dignity and states that every person is worthy of respect. His works glorify such spiritual qualities as mercy, kindness, friendship and mutual assistance. The poet emphasizes the importance of love and understanding between people. In this regard, Khagani's work can be considered one of the brightest examples of medieval Eastern humanism.

The article analyzes the main directions of moral and philosophical motifs in Khagani Shirvani's work and examines the role of these motifs in the development of Azerbaijani literary and philosophical thought.

Keywords: *Khagani Shirvani, morality, philosophy, humanism, justice, spiritual perfection, Sufism, Azerbaijani literature*

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Xaqani Şirvani Şərq poeziyasında dərin fəlsəfi təfəkkürə malik sənətkar kimi tanınır. O, təkcə söz ustası deyil, həm də dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinə münasibət bildirən, insan və cəmiyyət problemlərini araşdıran mütəfəkkir şairdir. Xaqani yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan intibahının ən mühüm hadisələrindən biri hesab edilir.

Şairin əsərləri müxtəlif janrları əhatə etsə də, qəsidələri, qəzəlləri, rübailəri və xüsusilə "Töhfətül-İraqeyn" əsəri onun fəlsəfi dünyagörüşünü daha aydın şəkildə əks etdirir. Bu əsərlərdə əxlaq, mənəviyyat, insanın daxili aləmi və həyatın mahiyyəti ilə bağlı düşüncələr xüsusi yer tutur. Xaqani poeziyasını onun etik və fəlsəfi ölçülərindən təcrid olunmuş şəkildə başa düşmək çətindir.

Onun şeirləri həqiqətin axtarışına, həyatın səthi aspektlərinin tənqidinə və insan fəzilətinə çağırışa əsaslanan hərtərəfli dünyagörüşünü əks etdirir.

Xaqani yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun insanı kainatın mərkəzi kimi qəbul etməsi və mənəvi kamilliyi insan həyatının əsas məqsədi hesab etməsidir. Şair əxlaqi dəyərləri yalnız dini prinsiplərlə məhdudlaşdırmır, onları ümumbəşəri humanist ideyalar səviyyəsinə yüksəldir.

Xaqani Şirvaninin dünyagörüşünün formalaşması

1126-cı ildə Şamaxıda anadan olmuş Xaqani Şirvaninin (Bünyadov, 2006:197) dünyagörüşünün formalaşmasında İslam fəlsəfəsi, sufizm, antik fəlsəfi irs və Şərq humanist düşüncəsi mühüm rol oynamışdır. Onun əsərlərində həm rəşadət düşüncəsi, həm də mistik-idraki yanaşma paralel şəkildə mövcuddur. Bu intellektual müxtəliflik onun çoxsaylı elmi və fəlsəfi işarələrlə xarakterizə olunan poeziyasında öz əksini tapmışdır.

Xaqani həyatının müxtəlif mərhələlərində siyasi təzyiqlər, saray mühitinin mənfi təsirləri və şəxsi faciələrlə üzləşmişdir. Bu hadisələr onun əsərlərində dünyanın müvəqqəti olması, insan taleyinin mürəkkəbliyi və mənəvi azadlıq problemlərinin ön plana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Xaqani İslam mədəniyyətindən və dövrünün hakim fəlsəfi düşüncəsindən, eləcə də Quran ənənəsindən və Peyğəmbər ənənələrindən təsirlənmişdir. Bu təsirlər onun şeirlərinə hopmuş dini istinadların və əxlaqi simvolların bolluğunda özünü göstərir.

Onun intellektual şəxsiyyətinin formalaşmasına töhfə verən mühüm amillər arasında həbsxana, təqib və ailə üzvlərinin itkisindən çəkdiyi şəxsi əzablar var idi. Bu təcrübələr onun həyatın, taleyin və ədalətin mənası haqqında düşüncələrini dərinləşdirmişdir. (Гусейнов, 2014:357).

Xaqani Şirvani yaradıcılığında əxlaqi motivlər

Xaqani Şirvani yaradıcılığında insan ən ali mənəvi varlıq kimi təqdim olunur. Şair hesab edir ki, insanın dəyəri onun mənəvi keyfiyyətləri ilə ölçülür. Maddi sərvət, vəzifə və şöhrət müvəqqəti olduğu halda, mənəvi kamillik əbədi dəyər daşıyır.

Şair insanı daim öz üzərində işləməyə, nəfsinə qalib gəlməyə və mənəvi yüksəlişə can atmağa çağırır. Onun fikrincə, kamillik yalnız bilik və ağıl vasitəsilə əldə edilə bilər. Xaqani insanın daxili aləmini saflaşdırmağı, vicdanlı olmağı və xeyirxahlığı əsas əxlaqi meyar kimi qəbul edir. O, insanın özünü tanımasını həqiqətə aparan yol hesab edir.

Ədalətli insan ideyası Xaqani yaradıcılığında mərkəzi yerlərdən birini tutur. Şair dövrünün feodal münasibətlərini, zalım hakimləri və sosial bərabərsizliyi kəskin tənqid edir:

*Biz ədl sarayıykən zülm ilə xarab olduq,
Zalımlar olan qəsrə gör neyləyəcək dövrən? (Şirvani, 2004: 9).*

Zalım hökmdarlar humanist Xaqanın ən çox tənqid etdiyi sujetlərdəndir. Onun qəsidələrində hökmdarların xalq qarşısında məsuliyyəti vurğulanır. Xaqani hesab edir ki, hakimiyyət yalnız ədalət prinsiplərinə əsaslandığında adil ola bilər. Şairin əsərlərində zülm və haqsızlıq cəmiyyətin mənəvi tənəzzülünün əsas səbəbi kimi təqdim edilir. O, insanları həqiqəti müdafiə etməyə və ədalətsizliyə qarşı çıxmağa çağırır.

Elmi, biliyi ədalətli, əxlaqlı insanın mənəvi yüksəlişinin əsas vasitəsi hesab edən Xaqanın əsərlərində elm yalnız məlumat toplamaq deyil, həm də əxlaqi kamilliyə nail olmaq yolu kimi təqdim edilir. Şair cəhaləti insanın ən böyük düşməni sayır. O, biliyin insanı azad etdiyini və onu həqiqətə yaxınlaşdırdığını vurğulayır.

Xaqaniyə görə, elm mənəviyyatdan ayrı mövcud ola bilməz. Əsl alim yalnız bilikli deyil, həm də yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik şəxs olmalıdır.

Xaqani yaradıcılığında humanist ideyalar geniş yer tutur. Şair insan ləyaqətini yüksək qiymətləndirir və hər bir insanın hörmətə layiq olduğunu bildirir. Onun əsərlərində mərhəmət,

xeyirxahlıq, dostluq və qarşılıqlı yardım kimi mənəvi keyfiyyətlər tərənnüm olunur. Şair insanlar arasında sevgi və anlaşılanın vacibliyini vurğulayır.

Bu baxımdan Xaqani yaradıcılığı orta əsr Şərq humanizminin parlaq nümunələrindən biri hesab edilə bilər.

Xaqani yaradıcılığında fəlsəfi motivlər :Həyat və ölüm problemi

Həyat və ölüm, həyat adlı bu zaman diliminin mənası, mahiyyəti, insanın ruhdanı, nəfsdəmi yaşaması kimi mövzular bütün mütəfəkkirlərin ədəbi yaradıcılıqlarında müraciət etdiyi mövzularında başında yer alır. Nizami də ədəbi yaradıcılığında bu qəbildən fəlsəfi düşüncələri özündə əks etdirən şeirlərə geniş yer vermişdir. Ağlla həyat qüvvəsini, başqa sözlə, fəlsəfə ilə duyğunu sintez edən şair şeirlərində bu iki ünsürü sənətkarlıqla verməyi bacarmışdır. Onun yaradıcılığında həyat və ölüm mövzusu mühüm fəlsəfi problemlərdən biridir. Şair həyatın faniyini dərk edir və insanı bu həqiqəti unutmamağa çağırır. Şairə görə, ölüm həyatın sonu deyil, yeni bir mərhələyə keçiddir. Heç şübhəsiz ki, bu düşüncə İslam fəlsəfəsinin və sufizmin təsiri ilə formalaşmışdır. Şair insanın ölüm qarşısında acizliyini göstərməklə yanaşı, mənəvi dəyərlərin əbədiyini vurğulayır.

Dünyanın müvəqqəti olması fikrini dəfələrlə təkrar edən Xaqani, maddi sərvətin və hakimiyyətin müvəqqəti xarakter daşdığını göstərir. Şair insanları dünya nemətlərinə həddindən artıq bağlanmamağa çağırır. Onun fikrincə, həqiqi dəyər mənəvi zənginlikdədir. Bu ideya şairin fəlsəfi düşüncəsinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir və onun əxlaqi konsepsiyası ilə sıx bağlıdır.

*Qara torpaq altındadır məskənimiz nəhayət,
Tələş ilə qurmaqdayıq burada biz xaniman.*

*Toplasa da bu dünyanın dövlətini, varını,
Bir kəfəndən başqa gora nə aparır; de, insan? (Şirvani, 2004: 399).*

Xaqani yaradıcılığında kamil insan konsepsiyası önəmli əhəmiyyət kəsb edir. İnsanı kainatın ayrılmaz hissəsi kimi təsvir edən şairin əsərlərində insan və təbiət arasında harmoniyanın vacibliyi vurğulanır. Şair kainatın ilahi nizam əsasında qurulduğunu ifadə edir və insanın bu nizamı dərk etməyə çalışmalı olduğunu bildirir.

Astronomiya və təbiət elmlərinə maraq göstərən Xaqani kainat hadisələrini poetik-fəlsəfi obrazlarla təsvir edir. Bu da onun poeziyasına dərin intellektual məzmun qazandırır.

Xaqani yaradıcılığının özəyini təşkil edən insani-kamil məfhumu onun poeziyasına öz möhrünü vurmuşdur. Şair ağıl ən yüksək idrak vasitəsi, həqiqəti dərk etmədə mühüm rol oynadığı fikrini müdafiə etsə də, o, ağıl mənəvi təcrübə ilə tamamlayır. Xaqaniyə görə, yalnız rəşadət bilik kifayət deyil, insanın mənəvi təmizlənmə yolu ilə həqiqəti dərk etməsinin mümkün olacağını ifadə edir. Bu yanaşma onun fəlsəfi düşüncəsində rəşadət və mistisizmin vəhdətini nümayiş etdirir.

*Xaqaniyəm, qəlbim azaddır mənim,
Ağlım, idrakımdır yol göstərənim.*

*Qoymaram bir daha qəlbim paslana,
Qeybi nişan verər mənə o ayna. (Şirvani, 2004: 396)*

Xaqani fəlsəfi mövzulardan yazarkən ağılın sözünə qulaq asmır, qəlbini diktəsini dinləyir. Şairə görə, həyatın sirlərini dərk etmək üçün ilk növbədə özümüzə, varlığımızın mahiyyətinə, qayəsinə üz tutmalı və könül dünyamızdan başlayıb sonsuzluğa uzanan yolu tutaraq həqiqət mənzilinə varmalıyıq, çünki düşdüyümüz çəşməlik duyğusundan xilas olmağın yeganə yolu budur.

Xaqani Şirvani klassik sufi şairi hesab edilməsə də, onun əsərlərində sufizmin güclü təsiri hiss olunur. Şairin mənəvi kamillik, nəfsə qalib gəlmək, ilahi həqiqətə çatmaq kimi ideyaları sufi fəlsəfəsi

ilə səsleşir. Əvvəllər İbn Sina fəlsəfəsinə rəğbət bəsləmiş olsa da, sonralar bu mövqedən uzaqlaşmış və “əxilik” ideyalarını mənimsəmişdir. Onun yaradıcılığımızdakı humanizmi, yunan fəlsəfəsinə tənqidi münasibəti də məhz bu əxilik dünyagörüşü ilə bağlılıqdan qaynaqlanır (Şirvani, 2004: 6).

Sufizmdə olduğu kimi, Xaqani də insanın daxili aləminə xüsusi diqqət yetirir. O, mənəvi təmizlənməni və özünü tanımanı insanın əsas vəzifəsi hesab edir. Şair ilahi sevgini insanın mənəvi yüksəlişinin mühüm şərti kimi təqdim edir. Bu baxımdan onun yaradıcılığı dini-fəlsəfi düşüncə ilə humanist ideyaların sintezini əks etdirir.

Qurtuluş yolunu başqa yerdə deyil, öz varlığımızda axtarmağın vacibliyini ifadə edən mütəfəkkir şair, yalnız bu yolla həyatın müəmma bildiyimiz bütün sirlərinin, nəhayət, bir andaca açılacağına, qaranlıqların aydınlığa çıxacağına inanır. Bu sirləri açdığımız zaman isə həyat baş açma bilmədiyimiz bir tapmaca olmaqdan çıxır və bütün həqiqətlərini ortaya qoyur. İnsanın öz varlıq mahiyyətini dərinləndirərək görməsi üçün kin, nifrət, həsəd, yalan, nifaq kimi xəbis duyğulardan xilas olaraq, doğruluğu və həqiqəti özünə həyat prinsipi seçməsi yeganə doğru yoldur.

*Adam var ki, bilməz nədir qanacaq,
Fazil adamlara lağ edər ancaq.
Canı qızdırmalı, hərzəliyi çox,
Xalqa bədxahlıqdan başqa işi yox. (Şirvani, 2004:78).*

Xaqani yaradıcılığında sosial problemlər də geniş əks olunur. O, cəmiyyətdə mövcud olan ədalətsizlikləri, sosial təbəqələşməni və mənəvi degradasiyanı tənqid etmişdir. Şair saray mühitində müşahidə etdiyi riyakarlıq və yaltaqlıq hallarını açıq şəkildə ifşa edir. Bu xüsusiyyət onun yaradıcılığını təkcə poetik deyil, həm də ictimai-fəlsəfi ideya səviyyəsinə yüksəldir.

Xaqani cəmiyyətin inkişafını insanların mənəvi tərəqqisi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, əxlaqi dəyərlər olmadan sosial ədalətə nail olmaq mümkün deyil.

Xaqani Şirvaninin fəlsəfi və əxlaqi ideyaları sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Onun humanist düşüncələri və mənəvi kamillik konsepsiyası sonrakı klassik şairlərin yaradıcılığında davam etdirilmişdir (Araslı, 1956: 207).

Xüsusilə Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarların əsərlərində Xaqaninin irsinin müəyyən izlərini müşahidə etmək mümkündür. Onun yaradıcılığı Azərbaycan milli-mənəvi düşüncəsinin formalaşmasında mühüm mərhələ təşkil edir və bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır (“Azərb.əd.tarixi”, 2004: 19).

Xaqani Şirvani yaradıcılığı Azərbaycan və ümumilikdə Şərq ədəbi-fəlsəfi fikrinin ən mühüm nailiyyətlərindən biridir. Onun əsərlərində əxlaqi və fəlsəfi motivlər bir-biri ilə sıx əlaqədə təqdim olunur və vahid humanist konsepsiya yaradır.

Şair insanın mənəvi kamilliyini, ədaləti, biliyi və humanizmi ali dəyərlər kimi qiymətləndirir. O, dünyanın faniliyi, həyat və ölüm, insan və kainat münasibətləri kimi fəlsəfi problemləri dərin poetik təfəkkürlə ifadə edir.

Xaqaninin yaradıcılığı yalnız XII əsrin deyil, bütün dövrlərin insanı üçün əhəmiyyətli olan mənəvi və fəlsəfi məsələləri əhatə edir. Buna görə də onun əsərləri Azərbaycan mədəniyyətinin və fəlsəfi düşüncəsinin qiymətli xəzinəsi kimi bu gün də öz elmi və bədii əhəmiyyətini qorumaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Araslı, H. (1956). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1956.
2. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (2004), I cild, Elm nəşriyyatı, Bakı.
3. Bünyadov, Z. (2006). Azərbaycan Atabəylər dövləti, Elm nəşriyyatı, Bakı.
4. Şirvani, X. (2004). Seçilmiş əsərləri, Bakı, Lider nəşriyyatı, Bakı.
5. Гусейнов, Рафаэль (2014). Вознесение слова, ЭЛМ и техсил, Баку.

XAQANI ŞİRVANİ İRSİNİN YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ

Gülzar Əqiq Cəfərzadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: gulnarjafarzade2002@gmail.com

Gulnar Agig Jafarzade

Baku Eurasian University

THE INFLUENCE OF KHAQANI SHIRVANI'S LITERARY LEGACY ON NEAR AND MIDDLE EASTERN LITERATURE

Summary

One of the prominent masters of words gifted by Azerbaijan to world culture, Khaqani Shirvani (1126-1199) occupies an important place in the literary and cultural life of the peoples of the Near and Middle East through his rich and multifaceted artistic heritage. His works, possessing high artistic and aesthetic value, significantly influenced the development of classical Eastern poetry, while his heritage stands out for its philosophical depth, the originality of its poetic style, and the richness of its language, exerting a strong impact on the literary thought of later periods as well.

Khaqani particularly excelled in qasida poetry during his era and, thanks to his rich imagination and his ability to handle profound and innovative themes, became a distinguished master in creating qasidas with social and philosophical content. As a result, he elevated Persian-language literature to a stage of maturity and perfection.

Out of the 17,000 couplets contained in Khaqani Shirvani's Persian "Divan," 8,400 couplets consist of qasidas. The poet's "Divan" includes 244 qasidas of varying lengths. Khaqani's qasidas are particularly noteworthy for their wise content and didactic character. His qasida entitled "Mirat al-Safa," widely known as "Shiniyya," gained special admiration and left a profound mark on the literature of the peoples of the Near and Middle East as a work filled with deep meaning and rich reflections. Over the past nine centuries, this qasida has earned the appreciation of poetry enthusiasts and created a great resonance within literary circles across different periods.

In classical Eastern literature, particularly in Arabic, Persian, and Turkic-language poetry, the concepts of nazira, istiqbal, and tazmin are associated with the continuation of literary tradition. These notions are regarded as some of the principal mechanisms shaping literary relations in classical poetry. The fact that the "Mirat al-Safa" qasida preserved the tradition of nazira writing for centuries and was reinterpreted by various poets demonstrates its significant role in the formation of Eastern literary and philosophical thought.

Several manuscript miscellanies preserved in the collection of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS contain examples of poetic responses (naziras) written to Khaqani Shirvani's qasida "Shiniyya."

From the time of its creation, the qasida "Mirat al-Safa," one of Khaqani Shirvani's most celebrated qasidas, has been regarded not only as a work demonstrating the power of the poet's artistic genius and talent, but also as a poetic model that established ideological and aesthetic standards in classical Eastern literature.

Keywords: *Khaqani Shirvani, Eastern Literature, Mirat al-Safa, Nazira tradition, Qasida.*

Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında müxtəlif dövrlərdə yaşamış şairlər tərəfindən Xaqani qəsidələrinin təqlid, təzmin və nəzirə formasında yenidən işlənməsi klassik poeziyada davamlı ədəbi

ənənənin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan farsdilli ədəbiyyatın təşəkkül mərhələsindən başlayaraq XX əsrədək davam edən ədəbi proses kontekstində Xaqaninin qəsidələrinə yazılmış çoxsaylı nəzirələrin sistemli şəkildə araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının aktual vəzifələrindəndir.

Xaqani Şirvaninin ən mühüm qəsidələrindən biri “Miratüs-səfa” qəsidəsidir. Əsər əxlaqi, hikmət və irfani məzmunu ilə seçilir və didaktik xüsusiyyət daşıyır. Bu qəsidə ötən doqquz əsrdə şeirsevərlərin dərin rəğbətini qazanmış, müxtəlif dövrlərdə ədəbi mühitdə böyük əks-səda doğurmuşdur. Fars ədəbiyyatı tarixində bir çox şairlər bu qəsidəyə nəzirələr yazmışlar. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, bu qəsidəyə Xaqanidən sonra ilk cavab yazan dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi olmuşdur. Təəssüf ki, həmin nəzirə indiyədək aşkar edilməmişdir.

Farsdilli ədəbiyyatın təşəkkül mərhələsindən başlayaraq müasir dövrədək davam edən ədəbi proses kontekstində Xaqaninin bu qəsidəsinə yazılmış çoxsaylı nəzirələrin sistemli şəkildə öyrənilməsi müasir dövrdə aktual elmi vəzifə kimi qarşıya çıxır. Bunun üçün ilk mərhələdə həmin nəzirələrin tam siyahısının müəyyənləşdirilməsi, əlyazma və çap mənbələri əsasında onların biblioqrafik təsnifatı və təsviri aparılmalıdır. Növbəti mərhələdə isə mətnlərin struktur, leksik-semantik, obrazlar sistemi, süjet-motiv paralelləri və poetik fiqurlar baxımından müqayisəli-tipoloji təhlili həyata keçirilməlidir.

Belə bir metodoloji yanaşma klassik Şərq ədəbiyyatında nəzirəçilik institutunun tarixi inkişaf dinamikasını, onun poetik transformasiya mexanizmlərini və bədii-estetik meyarlarını üzə çıxarmağa imkan verir. Eyni zamanda, konkret bir qəsidənin əsrlər boyu ədəbi şüura təsir gücünü, müxtəlif epoxalarda yenidən mənalandırılma prosesini və yaradıcılıq ənənələrinin formalaşmasında oynadığı rolunu müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Nəticə etibarilə, bu istiqamətdə aparılan tədqiqat müxtəlif xalqlar arasında ədəbi bağların və poetik ənənənin nəzəri əsaslarının daha aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir.

Klassik Şərq ədəbiyyatında nəzirə ədəbi ənənənin davamı kimi

Şərq klassik ədəbiyyatında nəzirə, istiqbal və təzmin poetik ənənələri ədəbi irsin davamlılığını təmin edən formalar kimi mövcuddur. Bu anlayışlar klassik poeziyada ədəbi ənənə və təcrübənin davam etdirilməsinin əsas mexanizmlərindən hesab olunur.

Nəzirə (ərəb. نظيره - “bənzər, oxşar”) hər hansı bir şeirə, adətən eyni forma və üslubda yazılan cavab xarakterli şeirdir. Nəzirənin əsas xüsusiyyəti orijinala eyni vəzn və qafiyə sisteminin saxlanılmasıdır. Mövzu çox vaxt oxşar olsa da, müəllif həm öz sələfinə ehtiramını, həm də öz fərdi poetik qüdrətini nümayiş etdirir. Nəzirəçilik klassik ədəbiyyatda ədəbi məktəb və poetik ənənələrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

İstiqbal (ərəb. استقبال - “qarşılama”) ədəbi termin kimi məşhur bir şeirə eyni vəzn və qafiyədə yazılmış, lakin daha çox bədii sənətkarlıq və ustadlıq qüdrətinin nümayişi xarakteri daşıyan cavab şeirinə deyilir. “İstiqbal” - pişvaza getmək, qarşısına çıxmaq, qarşılamaq mənasındadır. (Dehxoda, 1999: 2174) Bəzi mənbələrdə “istiqbal” nəzirə ilə sinonim kimi işlədilsə də, klassik poetika nəzəriyyəsində istiqbal daha çox orijinal şeirdən üstün poetik səviyyəyə çatmaq və ya onu keçmək niyyəti ilə yazılan, bəzən polemik və ya rəqabət xarakterli şeir forması kimi izah edilir.

Təzmin (ərəb. تضمين - “daxil etmə, içərisinə qatma”) müəllifin başqa bir şairin şeirindən bir beyti və ya misranı, bəzi hallarda isə bütöv şeiri öz şeirinin tərkibinə daxil etməsidir. Təzminin əsas xüsusiyyətlərinə təzmin edilən misra və ya beytlərin mətnin tərkib hissəsinə çevrilməsi, eləcə də vəzn və qafiyənin saxlanılması aiddir. Təzmin klassik poeziyada ədəbi ənənə və varisliyin qorunmasının mühüm vasitəsi olmuşdur.

Nəzirə klassik Şərq poetikasında ədəbi ənənələrin ötürülməsi üçün əsas forma kimi çıxış edir. Bu anlayış yalnız forma bənzərliyi ilə məhdudlaşmır; o, poetik varisliyin, estetik davamlılığın və yaradıcılıq dialogunun mükəmməl ifadəsidir.

Nəzirəçilik ənənəsinin ilkin formaları ərəb ədəbiyyatında meydana çıxsada, sistemli poetik mexanizm kimi daha çox farsdilli ədəbiyyatda inkişaf etmişdir. Bu ənənə XII əsrdən etibarən xüsusilə geniş yayılmış, XIV-XV əsrlərdə isə türkdilli ədəbiyyatda da özünü göstərmişdir.

Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarların əsərləri sonrakı dövrlərdə nəzirəçilik üçün əsas mənbəyə çevrilmişdir. Farsdilli poeziyada Sədi, Hafız və Cami əsərlərinə ən çox nəzirə yazılan şairlər sırasındadır. Onların əsərləri həm forma baxımından kamil nümunə sayılmış, həm də ideya-estetik zənginliyi ilə poetik rəqabət meydanı yaratmışdır. XVI əsrdə Füzulinin yaradıcılığı nəzirəçilik ənənəsinin yeni mərhələsini təşkil edir. Füzuli həm özü klassik ustalara nəzirələr yazmış, həm də yaradıcılığı sonrakı nəsillər üçün nəzirə obyektinə olmuşdur.

Klassik poeziyada şairin ustalığı çox vaxt onun yazdığı nəzirələrin səviyyəsi ilə ölçülürdü. Bu səbəbdən nəzirəçilik şairlər üçün həm estetik, həm də sosial status göstəricisi idi. Beləliklə, nəzirəçilik klassik Şərq poeziyasında ədəbi varislik və poetik düşüncənin təkamülünün parlaq təzahürüdür.

“Merat üs-səfa” nəzirələrinin tədqiq tarixi

Xaqaninin qəsidələri indiyədək müxtəlif aspektlərdən, xüsusilə poetik üslub-forma və janr xüsusiyyətləri baxımından geniş tədqiq olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, şairin 17 min beytlik farsca şeir divanının təxminən 8 min beytini qəsidələr təşkil edir. Divanda irili-xırdalı 224 qəsidə var, uzun qəsidə isə 147 beytdən ibarətdir.

Xaqaninin yaradıcılığı üzərində aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, onun qəsidələri yalnız poetik struktur baxımından deyil, həm də ideya-estetik, irfani və mənəvi baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərlərin tədqiqi klassik fars və Azərbaycan ədəbiyyatında qarşılıqlı poetik əlaqələrin öyrənilməsi üçün zəngin ədəbi miras hesab edilir.

Bu sahədə ilk araşdırma görkəmli iranlı alim Seyid Ziyaəddin Səccadiyə (1920-1996) məxsusdur. O, “Name-ye Meynəvi” jurnalında “Seyr-e yek qəside dər noh qərn” (“Bir qəsidənin doqquz əsrdə keçdiyi yol”) adlı məqalə dərc etdirmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Z. Səccadi Tehrandə Xaqaninin “Divan”ını, o cümlədən “Xətm ül-ğəraib” əsərini və məktublar toplusunu nəşrə hazırlamışdır.

Ziyaəddin Səccadi bu qəsidə barədə yazır: ““Merat üs-səfa” qəsidəsi Xaqani Şirvaninin ən seçkin qəsidələrindəndir və bütün əlyazma nüsxələri məhz bu qəsidə ilə başlayır.” (Səccadi, 1350/1972: 569)

İranlı ədəbiyyatşünas Əbdülhüseyn Zərrinkub (1923-1999) bu qəsidə haqqında yazır: “Bu əsər hikmət və nəfsin mənəvi seyr prosesi mövzusunda həsr olunmuş bir qəsidədir və ədəbiyyat tarixində “Merat üs-səfa” adı ilə tanınır.” (Zərrinkub, 1378/2000: 128)

Xaqani “Divan”ının tədqiqatçılarından və tərtibçilərindən olan Mir Cəlaləddin Kəzzazi (doğ. 1949) belə yazır: “Xaqani Şirvaninin dərvişanə qəsidələri arasında “Merat üs-səfa” adlı ağır çəkili və uzun ahəngli bir qəsidə xüsusi yer tutur.” (Kəzzazi, 1368/1990: 209)

Həsən Zülfiqari “Pir-e təlim” məqaləsində Xaqaninin “Qəside-yi şiniyyə”sinə - “Merat üs-səfa”ya nəzirə yazan şairlərdən bəhs edərkən bu qəsidənin fəlsəfi mahiyyətindən söz açır: “Bu qəsidə şairin təsəvvüf və hikmətə əsaslanan dünyagörüşünün poetik təəcəssümüdür və onun əsas mahiyyətini nəfsin istəklərindən uzaqlaşma, şəriətə sadıqlıq və dini-əxlaqi dəyərlərə yönəlmə təşkil edir.” (Zülfiqari, 1385/2007: 198)

Digər iranlı tədqiqatçı Əhmədrza Yelmeha da bu qəsidədən “Merat üs-səfa” kimi bəhs edir: “Xaqani Şirvaninin “Şiniyyə” qəsidəsi - “Merat üs-səfa” xüsusi rəğbətə malik poetik əsərlərdəndir və özündə zəngin hikmət və təlim xarakterli ideyalar ehtiva edir. Tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, bu qəsidədə şairin əxlaqi-məzmunlu düşüncə tərzini və hikmət əsaslı poetik təfəkkürü aydın şəkildə təzahür edir.” (Yelmeha, 1393/2015: 33)

Kaşan Universitetinin professoru Seyid Rza Müvəhhid “Merat üs-səfa”ya həsr olunmuş məqaləsində göstərir ki, bu qəsidəyə cavab olaraq müxtəlif dövrlərdə iki yüz şair tərəfindən üç yüz qəsidə yazılmışdır. Bu fakt əsərin yalnız bədii-estetik baxımdan deyil, eyni zamanda poetik model kimi qəbul olunaraq klassik ədəbiyyat mühitində örnək statusu qazandığını göstərir. Belə bir göstərici

qəsidənin ədəbi kanon daxilində nüfuzunu, həmçinin onun forma, məzmun və üslub baxımından təqlidə və yaradıcılıq dialoquna yol açdığını sübut edir. (Müvəhhid, 1392/2014: 33) Ondan sonra doktor Həsən Zülfiqari “Pir-e təlim” məqaləsində (“Fərhəng” ədəbi dərgisi, 1385, № 57-58) Xaqaninin “Qəside-yi şiniyyə”sinə nəzirə yazan 23 şairdən bəhs edir.

Görkəmli alim Məmmədəğa Sultanov da Xaqaninin sözügedən qəsidəsini “Merat üs-səfa” adlandırır. O, həmçinin qeyd edir ki, Xaqaniyə nəzirə yazmış şairlərdən Əmiri Şirazi bu “Qəsideyi-şiniyyə”yə nəzirə yazan şairlər arasında Nizami Gəncəvinin də adını çəkir. Lakin indiyədək həmin qəsidə tapılmamışdır. (Sultanov, 1954: 42)

Xaqani qəsidələrinin ən mötəbər şərhlərindən biri Məhəmməd Estelamiyə məxsusdur. Onun “Nəqd-o şərh-e qəsayed-e Xaqani” əsəri iki cildə Tehrandə h.ş. 1387/m. 2009-cu ildə nəşr olunmuşdur. Əsərdə Xaqaninin bütün qəsidələri görkəmli alim Bədiüzzəman Foruzanfərə istinadən şərh edilmişdir. Əsərin I cildində “Merat üs-səfa” qəsidəsi də şərh olunur. Qəsidə 115 beytdən ibarətdir. Divanda 126-cı qəsidə olan “Merat üs-səfa” burada 62-ci sırada şərh edilir. Müəllif təkidlə qeyd edir ki, bu qəsidə bütün mötəbər əlyazma və çap nüsxələrində “Merat üs-səfa” adlanır. (Estelami, 1387/2009: 671, 679) Məhəmməd Estelami bu kitabda Foruzanfərin təfsiri əsasında 116 qəsidəni şərh etmişdir.

“Qəsideyi-şiniyyə” ilə bağlı məlumat verən dəyərli qaynaqlardan biri də şərqşünas-alim, akademik Rafael Hüseynovun “Yoxdan var” əsəridir. Həmin əsərin “Şiniyyə” qəsidələrinə həsr olunan “Könül dostunun gizlətmədiyi açar” bölməsində Xaqaninin “Şiniyyə”sinin “Merat üs-səfa” adı ilə məşhurlaşdığı, ona cavab yazan şairlərdən Əmir Xosrovun məhz bu adı saxladığı vurğulanır. (Hüseynov, 2014: 531)

Müasir tədqiqatçıların fikirlərinə görə, Xaqani qəsidələrinin strukturu, obrazlar sistemi və motivləri onun poetik ustalığını, həmçinin ədəbi məktəb və ənənələrdəki rolunu göstərir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Xaqani qəsidələrində əxlaqi-mənəvi və irfani-fəlsəfi mövzuların poetik sintezi, motivlərin və obrazların zənginliyi əsərin estetik və elmi dəyərini artırır. Buna görə də bu qəsidələrin sistemli tədqiqi akademik araşdırmalar üçün əvəzolunmaz mənbə hesab olunur. Belə tədqiqatlar həm klassik poetik irsin öyrənilməsinə, həm də ədəbi ənənənin transformasiyasının izahına imkan yaradır.

“Merat üs-səfa”ya yazılan nəzirələr

Xaqanidən əvvəl də “Şiniyyə” qəsidələrinin yazıldığı məlumdur.

Nasir Xosrov (1004-1088) eyni vəzndə - səkkizlik həzə-bəhrində ilk “Şiniyyə” qəsidəsi yazan şair hesab edilir. Lakin onun 63 beytlik qəsidəsi ilk təcrübə kimi o qədər də uğurlu olmamışdır.

Nasir Xosrovdan sonra Səlcuqilər dövlətinin saray şairi Əmir Müizi (1048-1125), Səlcuqilər dövrünün şairi Ədib Sabir Termezi (vəf. h.q. 546/m. 1151), Qəznəvilər sarayının şairi Osman Muxtari (1065-1149) Xaqanidən öncə “Şiniyyə” qəsidəsi yazmışlar.

Xaqaninin “Həssan ül-əcəm”, “Məlik ül-kəlam”, “Sultan-e soxən” kimi fəxri titullarla yad edilməsi də təsadüfi deyil. Bu epitetlər onun söz sənətindəki hakim mövqeyini, bədii ifadə qüdrətini və poetik yenilikçiliyini əks etdirir. “Merat üs-səfa” qəsidəsi hikmət, irfan və fəlsəfi təfəkkür elementlərini yüksək poetik struktur daxilində birləşdirərək insanın mənəvi kamilləşməsi, nəfsin tərbiyəsi, varlıq və idrak məsələləri kimi fundamental mövzulara toxunur. Birmənalı şəkildə demək olar ki, bu qəsidə məhz Xaqani təbi ilə böyük şöhrət qazanmışdır.

Əvvəlcə Qəznəvilər, sonra Səlcuqilər sarayında yaşayan və Sultan Səncər sarayının məşhur qəsidə ustası olan Seyid Həsən Qəznəvi (1140-1170) Xaqanidən sonra bu mövzuya müraciət edən ilk şairlərdəndir.

Xaqani Şirvaninin “Merat üs-səfa” qəsidəsi elə bir unikal şeir nümunəsidir ki, dünyada çox nadir hallarda bu qədər nəzirə yazılan əsərlərə rast gəlinir. Kaşan Universitetinin professoru Seyid Rza Baqiriyan Müvəhhid “Merat üs-səfa”ya həsr olunmuş dissertasiyasında 200 şair tərəfindən 300 qəsidə yazıldığını bildirir. Bu şairlərdən bəzilərinin adları aşağıda təqdim olunur:

XII əsr şairi Şəms Təbəsi (v. h.q. 624/m. 1226), Xarəzmşahlar sarayının tanınmış şairi Mövlana Seyfəddin İsfəraği (1185-1267), Xacə Fəridəddin İsfahani (XIII əsr), Hindistanın türk əsilli məşhur şair və musiqiçisi Əmir Xosrov Dehləvi (1253-1325), sufi şair Xacu Kirmani (1290-1352), Teymurilər dövrünün məşhur şairi İsmət Buxarayi (vəf. h.q. 840/m. 1436), fars-tacik mütəfəkkiri, şair və musiqişünası Əbdürrəhman Cami (1414-1492), böyük özbək şair və filosofu Əmir Əlişir Nəvai (1441-1501), XV əsr şairlərindən Əmir Sultan Həsən Xətmi, Qəvvəsi Herəvi, Şəhidi Qumi, Mövlana Nur, Yusif Bədii, Mir Məhəmməd Saleh, Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətai (1487-1524), XVI əsr şairlərindən Qəzənfər Gülcari, Haşimi Kirmani Mir Cahangir, Misali Kaşani, Nurulla Dehxaqani, Əmir Süheyli, Nizam Astarabadi, Fövcü Nişapuri, Mövlana Mir Şadi, Mövlana Fəruqi, Xacə Şəib Cuşqani, Hind üslubunun görkəmli farsdilli nümayəndəsi Ürfi Şirazi (vəf. h.q. 999/m. 1590), türk şairi Ömər ibn Nəfi (1572-1635), XVII əsr şairlərindən Sərfi Kəşmiri, Məlik Qumi, Zühuri Turşizi, Şəfayi İsfahani, Rükəddin Məsud Məsihi Kaşani, Mirzə Cəlaləddin Əsir İsfahani, Feyz Kaşani, Hindistan Qurkanilər imperatoru Övrəngzibin qızı şahzadə Zibənnisa Məxfi (1638-1702), Bidel Dehləvi (1642-1720), XVII-XVIII əsr Azərbaycan şairi, xəttat və tarixçi Vəhid Qəzvini (1607-1699), XVIII əsr şairlərindən Mirzə Ələddin Məhəmməd, Molla Əliqulu Xalxali, Məhəmməd Əmin Vüqari, Məcida, Murtuzaqulu xan Şamlu (1591-1649), Qacarlar dövrünün məşhur şairlərindən Vüsal Şirazi (1783-1846), Qaani Şirazi (1808–1854), Süruş İsfahani (1813-1868), XIX əsr şairlərindən Saqi Xorasani, Gövhəri Herəvi, Mədhuş Tehrani, Riyaz Həmədani, Hüma Şirazi, Vüqar Şirazi, Fəxrüludəba, Nişati Mazandarani, Şüküh Şirazi, Əndəlib Kaşani, Rzaqulu xan Hidayət (1800-1871), Ceyhun Yəzdi, Ərəstu Qumi, Əxtər Tusi, Tağı Əliabadi, İbrət Nayini, Məhəmmədkazım Səburi, Qabil Dehləvi, Saib Bürucerd, Heydəri Yəzdi, Davəri Şirazi, Qafil Mazandarani, Səfa İsfahani, Nasiri Kaşani, Şəbab Şüştəri, Neyyar Təbrizi, əfqan şairi Qulam Məhəmməd Tərzi (1829-1900), Azəri Damğani, Şəkib İsfahani, Bülbül Kabuli, Məhəmməd İbrahim Zəka Kabuli, Məhəmməd Əkbər Kabuli, Qacar şahzadəsi Şeyxərrəis Qacar (1847-1917), Mayil Bəlxi, Məsrur Bəlxi, Tai Şemirani, Xəlilullah Xəlili, Fərrux və s. şairlər Xaqaninin “Şiniyyə” və ya “Merat üs-səfa” qəsidəsinə nəzirələr yazmışlar.

Xaqaninin “Həssan ül-əcəm”, “Məlik ül-kəlam”, “Sultan-e soxən” kimi titullarla tanınan bu qəsidəsi hikmət və fəlsəfə baxımından Şərq poetik irsində nadir hadisə kimi dəyərləndirilə biləcək bədii nümunələrdəndir. Qəsidə janrının klassik ənənələri çərçivəsində yazılsa da, həm məzmun dərinliyi, həm fəlsəfi-intellektual yükü, həm də təsir dairəsinin genişliyi baxımından xüsusi yer tutur. Ədəbiyyat tarixində müəyyən mətnlərin nəzirəçilik ənənəsində geniş şəkildə davam etdirilməsi məlumdur; lakin “Merat üs-səfa”nın bu baxımdan qazandığı şöhrət olduqca diqqətəlayiqdir.

Bu fakt əsərin yalnız estetik baxımdan deyil, eyni zamanda poetik model kimi qəbul olunaraq klassik ədəbiyyat mühitində örnək statusu qazandığını göstərir. Əsərdə poetik obrazlar sistemi ilə intellektual məzmun arasında üzvi vəhdət yaradılmış, rəmzi ifadə vasitələri ilə metafizik düşüncələr estetik formaya salınmışdır. Bu baxımdan “Merat üs-səfa” yalnız klassik qəsidə janrının uğurlu nümunəsi deyil, həm də hikmət poeziyasının zirvə mətnlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Qəsidənin əsrlər boyu nəzirəçilik ənənəsində yaşaması və müxtəlif şairlər tərəfindən yenidən şərh olunması onun canlı poetik potensiala malik olduğunu və Şərq ədəbi-fəlsəfi fikrinin formalaşmasında mühüm rol oynadığını göstərir.

Ziyaəddin Səccadi bu qəsidə barədə yazır: “Fars şeirinin minillik tarixi ərzində təqlid, iqtibas və nəzirəçilik halları çox olmuşdur. Lakin nadir hallarda elə bir hadisə baş verir ki, bir qəzəl və ya qəsidə bütün dövrlərdə şairlərin diqqətini özünə cəlb etsin, onları iqtifa və istiqbala sövq etsin. Bu çox nadir və müzakirəyə layiq nümunələrdən biri də haqqında söhbət açdığımız həmin qəsidədir...” (Səccadi, 1350/1972: 569)

Sözügedən qəsidə simvolik-estetik ifadə sistemi üzərində qurulmuşdur; burada şair incə poetik vasitələrdən istifadə etməklə insan nəfsinin təkamül mərhələlərini ardıcıl və fəlsəfi kontekstdə şərh edir. Mətnin əsas ideya-struktur xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, zahiri poetik təsvirlərin arxasında irfani-fəlsəfi məzmun dayanır. Qəsidədə nəfsin ilkin halından başlayaraq saflaşma, idrakın dərinləşməsi və mənəvi kamilləşmə mərhələlərinə doğru inkişafı simvolik obrazlar və metaforalar

vasitəsilə təqdim olunur. Beləliklə, əsər yalnız bədii nümunə kimi deyil, eyni zamanda irfani-antropoloji konsepsiyanın poetik ifadəsi kimi də dəyərləndirilə bilər.

Əsərin ideya-strukturunda həm mənəvi tərbiyə, həm daxili saflaşma, həm də ilahi həqiqətə çatmaq istiqamətində irfani-idraki proseslər mərhələli şəkildə təsvir olunur.

İdeya-məzmun baxımından qəsidə şairin fəlsəfi və təsəvvüfi düşüncəsinin sistemləşdirilmiş poetik ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Burada ideya ilə forma arasında qurulan üzvi əlaqə diqqətəlayiqdir: poetik üslub yalnız estetik funksiyanı yerinə yetirmir, eyni zamanda irfani məzmunun çoxqatlı strukturu ilə oxucuda düşüncə və idrakın mərhələli inkişafını təşviq edir. Beləliklə, əsər Xaqaninin poetik irsində həm üslubi, həm də konseptual baxımdan mühüm mərhələ hesab olunur və təsəvvüfi-hikmətçi ədəbiyyatın nəzəri-estetik paradigmasını əks etdirir.

Məmmədəğa Sultanov yazır: “Xaqani Şirvaninin məşhur qəsidələrindən biri “Şiniyyə” qəsidəsidir ki, ədəbiyyat tarixində “Miratüs-səfa” adı ilə tanınmışdır. Bu əsər şairin divanının əlyazma nüsxələrinin başlangıcında qeyd olunmuş və ənənəvi olaraq onun poetik irsinin mühüm giriş mətnlərindən biri kimi təqdim edilmişdir. Qəsidə 110 beytdən ibarət olub, məzmun və forma baxımından yüksək sənətkarlıq nümunəsi hesab edilir.

Mənbələrdə, xüsusilə Əmri Şirazinin qeydlərinə əsasən, bu qəsidəyə ilk nəzirə yazan şairin Nizami Gəncəvi olduğu bildirilir. Lakin təəssüf ki, həmin nəzirə əsəri dövrümüzə qədər gəlib çatmamış və hazırda onun mətnindən heç bir nümunə mövcud deyil. Bu fakt həm ədəbi təsirin miqyasını göstərir, həm də klassik ədəbiyyatda bəzi qiymətli mətnlərin zamanla itməsi problemini aktuallaşdırır.

Beləliklə, “Şiniyyə” qəsidəsi yalnız poetik məzmunu ilə deyil, həm də ədəbi ənənə və nəzirəçilik tarixində oynadığı rol baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.” (Sultanov, 1954: 42) Burada adıçəkilən “Əmri” təxəllüslü şəxs Səfəvilər dövrünün şairi Əbülaqasim Şirazidir. Bu baxımdan qəsidə, ehtimal ki, farsdilli ədəbiyyatda ən çox müraciət edilən və ən geniş ədəbi təsir dairəsinə malik mətnlərdən biri sayılır. Bir çox şairlər öz poetik qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək və Xaqani ilə sənət rəqabətinə girmək məqsədilə məhz bu qəsidəyə müraciət etmişlər. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, həmin nəzirələrin heç biri poetik struktur, ideya dərinliyi və bədii səviyyə baxımından Xaqani şeirinin səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir.

Beləliklə, qəsidə ədəbi ənənədə həm təsir gücü, həm də sənət meyarı baxımından xüsusi statusa malik olan klassik bir nümunə kimi dəyərləndirilə bilər. “Qəside-yi şiniyyə” və ya “Merat üs-səfa” qəsidəsinə yazılmış nəzirələri əhatə etdiyi mövzuya görə üç qrupa ayırmaq olar: hikmət və fəlsəfə, dini-mənqəbəvi və mədhiyyə. Hikmət və fəlsəfi məzmunlu nəzirələr - bu qrupa aid qəsidələr irfani-fəlsəfi ideyaları davam etdirir, insanın mənəvi təkamülü, nəfsin saflaşması və idrak məsələlərini poetik şəkildə şərh edir. Hikmət və fəlsəfi məzmunlu “Qəside-yi şiniyyə” nümunələrinə Xaqaninin, Əmir Xosrovun, Caminin, Nəvainin və Füzulinin qəsidələri göstərilə bilər.

Dini-mənqəbəvi xarakterli nəzirələr - bu qrupda əsas diqqət peyğəmbər, övliya və dini şəxsiyyətlərin mədhinə, eləcə də dini dəyərlərin tərənnümünə yönəlir. Bu tip nəzirələr orijinal əsərin irfani strukturunu qorumaqla yanaşı, onun dini semantikasını genişləndirir. Buna Orfi Şirazi, Vəhid Qəzvini və digər şairlərin qəsidələri misal göstərilə bilər. Mədhiyyə səciyyəli nəzirələr - bu qrup əsərlərdə şairlər öz himayədarları olan hökmdarları və nüfuzlu şəxsləri tərif mövzusu kimi seçərək qəsidənin formal strukturundan istifadə etmişlər. Mədhiyyə səciyyəli qəsidələrə Xacu Kirmani, Bədr Şirvani, Bidel Dehləvi, İsmət Buxarayi, Qaani Şirazi və başqaları nümunədir.

Tarixi mənbələr göstərir ki, “Merat üs-səfa” qəsidəsi müxtəlif dövrlərdə yaşamış şairlər tərəfindən təqlid, təzmin və nəzirə formasında yenidən işlənmiş, beləliklə də klassik poeziyada davamlı ədəbi ənənə formalaşdırmışdır. Farsdilli ədəbiyyatın təşəkkül mərhələsindən başlayaraq müasir dövrdə davam edən ədəbi proses kontekstində Xaqaninin bu qəsidəsinə yazılmış çoxsaylı nəzirələrin sistemli şəkildə öyrənilməsi aktual elmi vəzifə kimi qarşıya çıxır.

Xaqani Şirvaninin “Merat üs-səfa” qəsidəsi Şərq poetik irsində nadir hadisə kimi dəyərləndirilə biləcək bədii nümunələrdəndir. Qəsidə janrının klassik ənənələri çərçivəsində yazılmasına baxmayaraq, bu əsər həm məzmun dərinliyi, həm mənəvi yükü, həm də təsir dairəsinin miqyası

baxımından xüsusi yer tutur. Ədəbiyyat tarixində müəyyən mətnlərin nəzirəçilik ənənəsində geniş şəkildə davam etdirilməsi məlumdur, lakin “Merat üs-səfa”nın bu baxımdan qazandığı şöhrət misilsizdir. Beləliklə, Xaqaninin “Merat üs-səfa” qəsidəsinin ədəbi təsir dairəsi təkcə öz dövrü ilə məhdudlaşmamış, əsrlər boyu şairlərə və oxuculara təsir göstərərək klassik poeziyada davamlı ədəbi ənənənin formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Estelami, Məhəmməd (1387/2009). *Nəqd-o şərḥ-e qəsayed-e Xaqani*. Cild-e əvvəl. Tehran: Zəvvar.
2. Dehxoda, Əliəkbər (1377/1999). *Lüğətnamə*. Tehran, Moəssese-ye Loğətnamə-ye Dehxoda, Çap-o enteşarat-e Daneşgah-e Tehran. 3.
<https://vajehtab.com/dehkhoda/%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D9%82%D8%A8%D8%A7%D9%84>
4. Hüseynov, Rafael (2014). *Yoxdan var*. Bakı: Elm və təhsil.
5. Xaqani Şirvani, Əfzələddin (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Tərtib edən: M. Sultanov. Bakı: Lider.
6. Kəndli-Herisçi, Qafar (1988). *Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti)*. Bakı: Elm.
7. Kəzzazi, Mir Cəlaləddin (1368/1990). *Roxsar-e sobh...* Tehran: Nəşr-e Mərkəz.
8. Movəhhed Baqiriyan, Seyyed Rza (1392/2014). *Baztab-e “Merat os-səfa”-ye Xaqani dər ədəb-e farsī*. Tehran: Enteşarat-e Soxənvəran.
9. Movəhhed Baqiriyan, Seyyed Rza (1392/2014). *Səd-o dāh esteqbāl əz qəside-ye şiniyye-ye Xaqani*. Miras-e Şəhab, s. 77-104.
10. Səccadi, Ziyaəddin (1350/1972). *Seyr-e yek qəside dər noh qərn*. Tehran: Enteşarat-e Cavidan.
11. Sultanov, Məmmədağa (1954). *Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında)*. Bakı: Azərnəşr.
12. Şıxıyeva, Səadət (2003). “Bir nəzirənin yaratdığı ənənə...”. Konfrans materialları, s. 120-145.
13. Yelmeha, Əhmədərza (1393/2015). *Qəside-ye Merat üs-səfa-ye Xaqani əz didqah-e ədəbiyyat-e təlimi*. s. 33-58.
14. Zeynalova, Elnarə (2024). *Xaqani Şirvaninin ərəbcə qəsidələrinin izi ilə*. Bakı: Elm.
15. Zərrinkub, Əbdülhüseyn (1378/2000). *Didar ba Kəbe-ye can*. Tehran: Soxən.
16. Zülfıqari, Həsən (1385/2007). “Pir-e təlim...”. *Fərhəng*, № 57-58, s. 197-222.

XAQANI ŞİRVANİ VƏ MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR YARADICILIĞINDA TARİXİ-FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Nərmin Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

e-mail: narminaliyeva.phd29@gmail.com

Narmin Aliyeva

National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi

A COMPARATIVE STUDY OF HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL THOUGHT IN THE LITERARY WORKS OF KHAGANI SHIRVANI AND MOHAMMAD-HOSSEIN SHAHRIAR

Summary

This article comparatively analyzes the historical-philosophical thought in the works of Khagani Shirvani and Mohammad-Hossein Shahriar. It concludes that both poets view history not merely as a series of past events, but as a source of moral lessons and reflection. However, their approaches differ: Khagani evaluates historical events from a critical and exposing perspective, strongly condemning tyrannical rulers and presenting history as a manifestation of justice. In contrast, Shahriar adopts a more humanistic and emotional approach, portraying the decline of the past with sorrow and nostalgia, and emphasizing the loss of human values. Thus, the article demonstrates that despite addressing the same theme, the poets express different aesthetic and emotional interpretations of history.

Keywords: *Khagani Shirvani, Mohammad-Hossein Shahriar, historical-philosophical thought, classical Eastern poetry, socio-philosophical perspective, poetic comparison*

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığında ədəbi ənənəyə münasibət konseptual səciyyə daşıyır və bu münasibət, ilk növbədə, şairin ehtiramla yad etdiyi sələflərin geniş spektrini əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Onun istinad etdiyi ədəbi simalar sırasında həm orta əsrlər Şərq poeziyasının klassikləri, həm də yeni dövr ədəbiyyatının nümayəndələri, eləcə də müasirləri yer alır ki, bu da Şəhriyarın poetik təfəkkürünün çoxqatlı intertekstual müstəvidə formalaşdığını göstərir.

Böyük şair yaradıcılığında Firdovsinin vətənpərvərlik ideyalarını, Cəlaləddin Ruminin fəlsəfi-irfani hikmətini, Sədinin didaktik düşüncə tərzini, həmçinin Rudəki və Hafiz lirazminin poetik incəliyini yaradıcı şəkildə mənimsəmişdir. Bununla yanaşı, onun poeziyasında Azərbaycan ədəbi məktəbinə məxsus səciyyəvi keyfiyyətlər də aydın şəkildə təzahür edir. Bu kontekstdə şairin yaradıcılığında Qətran Təbrizi poeziyasında müşahidə olunan dogma mühit və ana yurda bağlılıq mövzusu, Xaqani Şirvaninin azadlıq ruhu, Nizami Gəncəvinin humanist ideyaları, İmadəddin Nəsimi poeziyasındakı vüqar və məğrurluq ruhu, Füzuli poeziyasının poetik vüsəti, eləcə də Molla Pənah Vaqif və Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığına xas səmimiyyət və həyatilik kimi xüsusiyyətlərin davamlı şəkildə yaşadıldığı müşahidə olunur.

Ustad şair öz əsərlərində klassik Şərq poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin - Ömər Xəyyam, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Sədi Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Hafiz Şirazi, Məhəmməd Füzuli, Möcüz Şəbüstəri, Əbülhəsən xan Səbə, Mirzadə Eşqi, İrəc Mirzə, Mirzə Ələkbər Sabir və digər sənətkarların adlarını ehtiramla yad etmiş, onların yaradıcılığına olan dərin rəğbətini və minnətdarlığını ifadə etmişdir. Müəllif sələflərinin zəngin yaradıcılıq ənənələrinə istinad

etməklə, öz fikir və mülahizələrinin bədii ifadəsi üçün müxtəlif poetik vasitə və priyomlardan ustalıqla istifadə etmişdir. Bu fikri əsaslandırmaq məqsədilə aşağıda bədii priyomlardan bir neçəsinə müraciət ediləcəkdir :

*Söyləyin, usta Səba titrəsin ol pərdədə ki,
Orda sirrin evinə pasiban eşqin əlidir. ("Təbriz gözəli")*

*Hər xərəbənin özü yüz xaqandan qalmış bir saraydır,
Onun Mədaini kimidir, Xaqaninin xütbəsini dinlə. ("İnsanlıq məqamı")*
(Fuad, 2017: 227-228).

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar tarixi hadisələrə yalnız keçmişin faktları kimi deyil, həm də gələcəyi anlamağa imkan verən mühüm bir idrak vasitəsi kimi yanaşır. O, tarixə ibrət gözü ilə baxaraq ictimai-fəlsəfi mülahizələrini keçmişlə gələcək arasındakı qarşılıqlı əlaqələr kontekstində izah etməyə çalışır. Bu baxımdan Şəhriyarın yanaşması Xaqani Şirvaninin dünyagörüşü ilə müəyyən oxşarlıqlar nümayiş etdirir, hər iki sənətkar tarixə bir növ ibrət məktəbi kimi yanaşır. Amma tarixdən çıxan məntiqi nəticəyə fərqli emosional münasibət baxımından bu iki sənətkar tamamilə əks mövqelər nümayiş etdirirlər. Məsələn, vaxtilə Sasani hökmdarlarının təmtəraqlı həyat sürdükləri "Mədain xərəbələri"ni görən və təsvir edən Xaqanidə dövrün etibarsızlığına və şahların ədalətsizliyinə qarşı bir qəzəb və nifrət hissi özünü biruzə verir və şair həmin "xərəbəliklər"i ədalətsizliklərin cavabı hesab edirsə, bənzər səhnəni təsvir edən Şəhriyada da "o mülkün, o taxt-tacın dağılmasının" ürək ağrısı ilə təsviri müşahidə olunur, o, sanki tarixə ağı deyir. Bu baxış bucağı ayrılıqlarını prof. Xəlil Yusifli də qeyd etmişdir: "Mədain xərəbələri şairi dərin, sarsıdıcı, ibrətli düşüncələr aləminə aparır. Şairin nəzərində Mədainin xərəbələri ibrət aynasıdır... İndi yerlə-yeksan olmuş bu dilsiz xərəbələr bir vaxt dünyaya meydan oxumuş, bir çox şahlar bu astanaya baş əymişlər: Fili aciz edən şahların şahmatda mat qalması, Nuşirəvanın qanını Hörmüzün qafa tasında şərab kimi torpağın içməsinə, Kəsranın narıncının, Pərvizin tərşununun torpağa çevrilib unudulmasını Xaqani hərarətlə xatırlayır. Təbiətin bu amansız qanunu şairi həm kədərləndirir, həm sevindirir. Ona görə ki, Mədaini bu günə qoyan amansız qanunlar zalım şahları, onların zülmü ərsəyə dayanan saraylarını da amansızlıqla məhv edəcək, heçə çevirəcəkdir. Xaqani Mədainin məhv olması səbəbini araşdırır... və qəsidə bütünlüklə bu sualın dərin poetik cavabından ibarətdir. Şairin böyüklüyü ondadır ki, o, Mədainin məhvində bir qanunauyğunluq görür: "Hər bülbülü bir bayquş, hər nəğməni bir növhə izlər bu cahan içrə, olma buna gəl heyran, Sordun hara getmişdir indi o böyük şahlar, bir hamilədir torpaq, çox udmuş o, şah, xaqan. Udmuş nə qədər bilsən zalımları bu torpaq, lakin yenə doymaz bu acgöz adam udmaqdan" (Yusifli, 2014: 7-8).

Beləliklə, Xaqani mütəfəkkir bir şair kimi Mədainin məhvini, Kufə və Bağdadın yüksəlişini dialektikcəsinə izah edir, bülbülü bayquşun, nəğməni növhənin əvəz etdiyini heyranlıq və təəccüblə yox, ibrət dərsi olaraq qarşılayır... Zalım hökmdarlara qarşı şairin xəbərdarlığı burada nə qədər də təsirlidir: "Biz ədl sarayıykən zülm ilə xarab olduq, zalımlar olan qəsəre gör neyləyəcək dövrən?" Zalım hökmdarlar humanist Xaqaninin ən çox nifrət etdiyi personajlardır. Şairin bu ecazkar qəsidəsi birinci növbədə onlara xəbərdarlıq kimi səslənirdi" (Yusifli, 2014: 9).

Müqayisə üçün hər iki sənətkarın eyni mövzudakı şeirindən bir hissəni burada vermək yerinə düşər. Xaqani yazır:

هان ای دل عبرت بین از دیده نظر کن هان
ایوان مدائن را آیینۀ عبرت دان
یک ره ز ره دجله منزل به مدائن کن
وز دیده دوم دجله بر خاک مدائن ران
خود دجله چنان گرید صد دجله خون گویی
کز گرمی خونابش آتش چکد از مژگان

بینی که لب دجله کف چون به دهان آرد
گوئی ز تف آتش لب آبله زد چندان.

(۱۳۹۱: ۶۶۱, خاقانی).

*Bax, ey könül, gördüyündən ibrət götür, bax,
Mədain eyvanını ibrət aynası bil.
Bir dəfə Dəclə yoluyla Mədaində məskun ol (mənzil sal),
Gözündən Mədain torpağına ikinci Dəclə tök.
Dəclə özü elə ağlayar, sanki yüz qan Dəcləsidir.
Qanlı suyunun istiliyindən kirpiklərindən atəş damar.
Görürsən ki, Dəclənin dodağı ağızdan köpük gəlidiyi kimi
Sanki onun ahının tüpürcəyindən dodaq elə uçuqlamışdır.*

Bədii lövhələrinin obrazlılığı ilə heyrat doğuran, xəyal ilə gerçəkliyin maraqlı keçidləri ilə poetikliyi təmin olunan bu misralarda şairin psixoloji durumu da ifadəsini tapmışdır. Belə ki, ürək ağrısı ilə qələmə alınan bu misraların ardınca qəzəb və nifrətin ifadəsi gəlir, şair bu sarayların viran olmasının, Dəclənin atəşdən büryan olmasının, gözdən qan dammasının səbəbini hökmdarların zülmündə görür və sanki bu, ona təskinlik verir.

Şəhriyar da öz sələfi kimi zamanın hər şeyi məhv etdiyini, çox taqları başdan saldığını, taxtları yerlə yeksan etdiyini, Şirinin gəlin otağını Xosrov üçün “mədfən”ə çevirdiyini, Daranın “son günü”ndə İskəndər üçün toy məclisi etdiyini xatırladır, lakin o bunu ürək ağrısı ilə, göz yaşı ilə yada salır:

کجا است تخت سکندر کجا است افسر دارا
از این جهت بخوانید بیوفای دنیا
زمانه مدفن خسرو کند ز حجله شیرین
زمانه تربت لیلی کشد بدیده مجنون
سپهر دامن یوسف درد بدست زلیخا
جهان عروسی سکندر شود بتمام دارا
سپهر سنگ بجمشید زد چنانکه بجامش
زمانه تیشه بفرهاد زد چنانکه بخارا

(۵۱۷۶:۱۱۵, شهریار).

*Hanı İsgəndərin taxtı, hanı Daranın tacı,
Bundan dünyanın vəfasızlığını oxuyun,
Zəmanə Şirinin gəlin otağından Xosrov üçün dəfn yeri elədi,
Zəmanə Leylinin torpağını Məcnunun gözüne tökər.
Fələk Yusifin atəyini Züleyxanın əli ilə yırtar,
Cahan Daranın sonunun yetdiyi (gündə) İsgəndərə toy edər.
Fələk Cəməşidin camına vurduğu kimi Cəməşidə (də) daş vurdu,
Zəmanə qayaya vurduğu kimi Fərhada (da) külüng vurdu.*

Burada Şəhriyar qəlbinin dərinliyindəki böyük bəşəri sevgisi və tarixi şəxsiyyətlərin dərdinə acıması ilə Xaqani mübarizliyindən, azadsevərliyindən daha çox, Nizami Gəncəvinin insanpərvərliyinə yaxınlaşır.

Tarixi keçmişin romantikləşdirilməsi baxımından ustad sənətkarın “Dənizin simfoniyası” poeması böyük maraq doğurur. Əsərin əsas hissəsi qədim memarlıq abidəsi Təxti-Cəməşidin qalıqları üzərində düşüncələrə həsr olunub. Tarixdən məlumdur ki, yunan hökmdarı Makedoniyalı İsgəndər eramızdan əvvəl 336-330-cu illərdə hakimiyyətdə olmuş Əhəməni hökmdarı Daranı məğlub etdikdən sonra onun tikdirdiyi Təxti-Cəməşid memarlıq kompleksini dağıtmışdır. Müəllifin romantik təxəyyülü bu dağıdılmış qədim tikilini dilə gətirir, onlar keçmişə anır, hikmətamiz, nəsihətamiz

fikirlər söyləyirlər. Biz əsərin bu hissəsində istər-istəməz böyük Xaqaninin məşhur “Mədain xərəbələri”ni xatırlamalı oluruq. Müəllifin fikrincə, tarix bir ibrət məktəbidir, onun ağılı-qaralı mərhələləri bir-birini qovan kölgəli və işıqlı dalğalar kimi bizləri ibrət götürməyə vadar edir:

موجها سایه و روشن به گذر
چون شب و روز پی یکدیگر
عبرت‌انگیز و اشارت‌آموز
هم بدانسان که گذشت شب و روز
محو و روشن به شلنگ و به شتاب 1.
چون خوشی ها و خیالات شباب

(. ۹۵۳: ۱۳۹۱ خاقانی).

*Gecə-gündüz bir-birini izlədiyi kimi dalğalar kölgə və işıq kimi gəlib keçirlər.
Təəssübkeşlik və işarət edərcəsinə
Gecə-gündüz kimi gəlib keçir.
Gənclik dövrünün gözəllik və xəyalları kimi.*

Əsərdə Təxti-Cəmşid abidəsinin möhtəşəmliyi təsvir ediləndən sonra göstərilir ki, hətta minlərcə insan qanı tökmüş işğalçı Makedoniyalı İsgəndər də bu sənət abidəsinin qarşısında diz çökür. Bunu görüb qısqanan Taisa hiyləgərliklə onun İsgəndər tərəfindən yandırılmasına nail olur. Taisa İsgəndərə demişdi ki, düşmən yurduna məftun olmaqdaysa, onu yandırmaq yaxşıdır. Şəhriyar işğalçı hökmdarın bu hərəkətini vəhşilik adlandırır, lakin onu da əlavə edir ki, vəhşilik qədim bir mədəniyyəti məhv edə bilməz. (Şəhriyar, 2014: 16).

Poemada bir qarının Dara və Təxti-Cəmşidin məhv edilməsi barədə dediyi yanıqlı sözlər göstərir ki, müəllif tarixi keçmişin romantik mənzərəsini yaratmaqla bərabər, XX əsrin acı reallığından da danışmaq istəmişdir. Burada həm də inkişaf etmiş Qərb dövlətlərinin Şərq ölkələrini işğalı nəticəsində qədim mədəniyyətlərin məhv olması da nəzərdə tutulur. Tarixi keçmişə səyahətlər, tarixi şəxsiyyətlərlə xəyali görüşlər ustad şairin romantik ruhlu əsərlərində dəfələrlə özünə yer almışdır.

Beləliklə, Xaqani Şirvani və Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığında tarixi-fəlsəfi düşüncənin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki sənətkar tarixə yalnız keçmiş hadisələrin təsviri kimi deyil, həm də bəşəri idrakın və mənəvi təkamülün mühüm mənbəyi kimi yanaşmışdır. Onların poetik təfəkküründə tarix ibrət, xəbərdarlıq və nəticə çıxarma vasitəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan hər iki şairin əsərlərində tarixi hadisələr və obrazlar vasitəsilə ümumbəşəri ideyaların ifadəsinə xüsusi önəm verildiyi müşahidə olunur. Bununla belə, sənətkarların tarixi gerçəkliyə münasibətində fərqli emosional və estetik yanaşmalar diqqəti cəlb edir. Xaqani Şirvani tarixi proseslərə daha çox tənqidi və ifşaedici mövqedən yanaşaraq, zamanın amansız qanunauyğunluqlarını zalım hökmdarlara qarşı kəskin ittiham və xəbərdarlıq formasında təqdim edir. Onun poetik dünyasında tarixi faciələr müəyyən mənada ədalətin təntənəsi kimi dərk olunur. Əksinə, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar tarixi hadisələrə daha çox humanist və emosional prizmadan yanaşır, keçmişin süqutunu bəşəri dəyərlərin itkisi kimi qiymətləndirir və bu prosesə qarşı dərin kədər, mərhəmət və nostalji hissləri ifadə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Fuad, E. (2016). XX əsr Güney Azərbaycan epik şeiri / E. Fuad. - Bakı: Elm və təhsil.
2. Şəhriyar, M. (2014). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Kitab klubu.
3. Yusifli, X. (2004) Xaqani Şirvani və ədəbi irsi // Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Lider.

خاقانی شروانی (۱۳۹۱). دیوان شهریار، محمد حسین. دیوان، ج. ۱، تهران: نگاه
شهریار، محمد حسین. (۱۳۹۶). دیوان. ج. ۲، تهران: نگاه..

XAQANI ŞİRVANİ ŞƏMSƏDDİN SAMİNİN TƏDQİQATINDA

Rəna İskəndərli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

e-mail: Iskenderlirena@gmail.com

Rana Iskandarli

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

KHAGANI SHIRVANI IN SHAMSEDDIN SAMI'S STUDIES

Summary

The article is dedicated to the information about Khagani Shirvani presented by Shamseddin Sami. The mentioned commentary is included in the author's six-volume dictionary "Qamusul-Alam," created during the Tanzimat period. It should also be noted that, due to its structure, the dictionary was recognized as Turkey's first encyclopedia during the author's lifetime.

The information presented by the researcher about Khagani Shirvani was analyzed and compared with modern studies. During the analysis, it became clear that Shamseddin Sami mistakenly attributed the work "Haft Iqlim" to Khagani. Although Khagani Shirvani was indeed a prominent literary figure with a rich poetic heritage, no reliable research confirms the existence of a work entitled "Haft Iqlim." It appears that this inaccurate information originated from the sources used during the compilation of the "Qamusul-Alam" dictionary. Although the article is concise, it sheds light on certain obscure aspects of the life and creativity of the great Azerbaijani poet and thinker, Khagani Shirvani.

Keywords: *Khagani Shirvani, Shamseddin Sami, Qamusul-Alam, Azerbaijani literature, classical poetry, literary heritage, Haft Iqlim, Tanzimat period, medieval literature, encyclopedia studies.*

Hər bir xalqın mədəni inkişafının mühüm sahələrindən birini yazılı ədəbiyyat təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatını sevən, onun qiymətli nümunələrini toplayıb qələmə alan, eləcə də bu nümunələri təqdim edən şair, alim və elm xadimləri haqqında məlumatları bizə çatdıran tədqiqatçılar az olmamışdır. Belə müəlliflərdən biri də Tənizmat dövrünün tanınmış türk lüğətçisi və müəllifi Şəmsəddin Samidir (1850-1904).

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin siyasi tənəzzül dövrü Şəmsəddin Saminin fəaliyyət göstərdiyi ədəbi mühitlə xronoloji baxımdan üst-üstə düşür. XIX əsrin ikinci yarısında imperiyada müşahidə olunan siyasi və inzibati zəifləmə, eyni zamanda ədəbi-mədəni sahədə yeni ideya axtarışlarını və islahat meyillərini gücləndirmişdir. Təəssüf ki, ölkənin yenidən dirçəlməsi məqsədilə 3 noyabr 1839-cu ildə qəbul edilən Tənizmat islahatları Türkiyəni Avropanın təcavüzkar siyasətindən tam şəkildə azad edə bilməmişdir. Lakin bu dövrün ictimai-ədəbi həyatında bir sıra mühüm hadisələr baş vermişdir. Çoxsaylı məktəblər açılmış, Darülfünunun təməli qoyulmuş, Avropaya gənclər göndərilmiş, yeni kitablar nəşr edilmiş, maarifləndirmə məqsədilə ilk dərgilər və qəzetlər yaradılmış, həmçinin çağdaş mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynayan müxtəlif istiqamətli cəmiyyətlər formalaşmışdır.

Bu müsbət dəyişikliklərin nəticəsində Tənizmat ədəbiyyatı formalaşmış və burada əsasən XIX əsr Fransa ədəbiyyatının təsiri hiss olunmuşdur. Bu dövrdə nəsr, dramaturgiya, tərcümə ədəbiyyatı, publisistika, roman və hekayə janrları inkişaf etmiş, teatr sənətinin yaranması və inkişafı üçün zəmin yaranmışdır. Tənizmat dövrü türk ədəbiyyatına bir çox görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Onlardan

biri də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elm aləmində daha çox lüğətçi kimi tanınan, roman və pyeslərin müəllifi, dilçi alim və tanınmış müxbir Şəmsəddin Samidir.

Alban əsilli maarifçinin mühüm xidmətlərindən biri türk dilinin sadələşdirilməsi və milli şüurun formalaşdırılması istiqamətində gördüyü işlərdir. Onun yaradıcılığı bədii və elmi istiqamətləri özündə birləşdirir. Saminin “Təəşşüqi-Tələt və Fitnət” əsəri türk ədəbiyyatının ilk realist nümunələrindən biri olmaqla yanaşı, Türkiyənin ilk romanı kimi də qiymətləndirilir. Müəllifin dram əsərlərində və çoxsaylı məqalələrində cəmiyyətin problemləri, xüsusilə təhsil, qadın azadlığı və maarifçilik ideyaları ön plana çəkilmişdir.

Dilçilik sahəsində “Qamus-i-türki” lüğəti türk leksikoqrafiyasının əsas mənbələrindən hesab olunur. Lakin ədibin ən mühüm elmi əsəri “Qamusul-ələm”dir. Bu əsər 1889-1898-ci illərdə nəşr olunmuş altıcildlik ensiklopedik lüğətdir. Əsər həm Şərq, həm də Qərb dünyasına dair geniş informasiya təqdim etməsi ilə seçilir. Burada dünya ölkələri, şəhərlər, tarixi şəxsiyyətlər, alimlər və ədiblər haqqında məlumat verilmişdir.

Türk ədəbiyyatşünası Ağah Sırrı Levendin qeyd etdiyi kimi, Sami bu lüğətin hazırlanmasında 84 mənbədən istifadə etmişdir. Ağah Sırrı Levend Şəmsəddin Samiyə həsr etdiyi monoqrafiyada həmin mənbələrin bir qisminin adını sadalamışdır (İskəndərli, 2021, s. 82; Levend, 1969, s. 85). Bu mənbələr sırasında Şərq ədəbiyyatı silsiləsinə aid təzkirələr - Ədirnəli Nəzminin “Səfinətüş-şüəra”, Qədri Çələbinin türk dilində yazdığı “Təzkirətüş-şüəra” və Xarəzmşahın fars dilində qələmə aldığı “Təzkirətüş-şüəra” əsərləri yer alır (İskəndərli, 2021, s. 82; Levend, 1969, s. 85).

Qərb ədəbiyyatından isə Fransua Klod de Buyenin “Tarix və coğrafiyaya aid universal lüğət”i (“Dictionnaire universel d’histoire et de géographie”), Luyi Vivyen de San Martinin “Yeni universal coğrafi lüğət”i (“Nouveau dictionnaire de géographie universelle”), Alfred Dantesin “Bioqrafik və biblioqrafik lüğət”i (“Dictionnaire biographique et bibliographique”), Gustav Vaperonun “Müasirlərin universal lüğəti” (“Dictionnaire universel des contemporains”) və “Universal rəsmli bioqrafik lüğət” (“Dictionnaire biographique pittoresque”) adlı əsərləri, Barthelemy d’Herbelot de Molenvilin “Şərq kitabxanası” (“Bibliothèque Orientale”), Tomas Vilyam Bilin “Bioqrafik Şərq lüğəti” (“The Oriental Biographical Dictionary”), Cavanni Bernardo de Rossinin “Tanınmış ərəb müəllifləri və onların əsərləri haqqında tarixi lüğət” (“Dizionario storico degli autori arabi più celebri e delle loro opere”) kimi əsərlər istifadə olunmuşdur (İskəndərli, 2021, s. 82; Levend, 1969, s. 85; Novıçev, 1997, s. 51).

Alman tədqiqatçısı, Yohannes Qutenberq Universitetinin doktoru Julian Rentziç bu siyahını daha da genişləndirərək Xətib Bağdadinin “Bağdad tarixi”, İbn Əsakirin “Dəməşq tarixi”, həmçinin İstəhri, Bəkri, Biruni, Mükəddəsi, İbn Havqal, İdrisi və Əbul Fəda kimi coğrafiyaşünasların əsərlərini, eləcə də İbn Bəttutə və İbn Cübeyrin “Səyahətnamə”lərini qeyd etmişdir. Bundan başqa, İbn Əsir, İbn Həcər Əsqəlani, Yusuf Kurtubi, Yaqut Həməvi, Əbu Nəim İsfahani və Səalibinin bioqrafik əsərləri də həmin siyahıya daxildir (Rentzch, 2015, s. 13). Alim, həmçinin alman şərqşünası Ferdinand Vüstenfeldin 1866-1873-cü illərdə nəşr olunan səkkizcildlik əsərini də xüsusi vurğulamışdır (Rentzch, 2015, s. 13). Müəllif bu mənbələrdən əldə etdiyi məlumatları seçərək Osmanlı oxucuları üçün faydalı hesab etdiklərini lüğətə daxil etmişdir.

Əsər, türk tədqiqatçısı və Yıldız Teknik Universitetinin professoru Cihan Okuyucunun qeyd etdiyi kimi, 11 il ərzində hər 15 gündən bir hissə-hissə nəşr olunmuşdur (İskəndərli, 2021, s. 83; Okuyucu, 2012, s. 50). 1306-cı ildə nəşr olunan birinci cildin üzərində yer alan “Maarif nəzarəti cəliləsi tərəfindən təqdir və təhsin olunaraq təb olunmuşdur” qeydi “Qamusul-ələm”in dövlət tərəfindən də yüksək qiymətləndirildiyini göstərir (Sami, 1889).

Bizim tərəfimizdən əlavə olaraq qeyd etmək vacibdir ki, sözügedən lüğət Azərbaycan mədəniyyət və ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, lüğət Azərbaycan ədəbi mühitinin, şair və alimlərinin bioqrafiyalarını ehtiva etməklə milli-mədəni irsin araşdırılmasında mühüm qaynaqlardan biri hesab olunur.

Şəmsəddin Saminin “Qamusul-ələm” lüğətində təqdim olunan azərbaycanlı şair, alim və ədiblər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini təmsil edirlər. Burada Təbriz, Xoy, Sührəvərd, Xalxal,

Ərdəbil, Qarabağ, Şirvan və Beyləqan alimləri, eləcə də tarixi şəxsiyyətləri haqqında məlumat verilmişdir. Şirvan bölgəsi orta əsrlərdə mühüm elmi-ədəbi mərkəzlərdən biri olmuşdur. Xüsusilə Şirvanşahlar dövründə burada güclü ədəbi mühit formalaşmışdı. Lüğətdə Şirvan bölgəsini Cəlal Şirvani, Hüseyn bin Abdullah Şirvani, Məhəmməd bin Cəmaləddin, Məhəmməd bin Mahmud, Xaqani Şirvani və digər alimlər təmsil etmişlər.

Xaqani Şirvani nəinki Azərbaycan, həm də klassik Şərq poeziyasının ən mürəkkəb və fəlsəfi şairlərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan, Sami tərəfindən dahi şair haqqında təqdim olunan məlumatların nəzərdən keçirilməsi və təhlili olduqca aktualdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şəmsəddin Saminin lüğətdə istifadə etdiyi təqdimat tərzı birbaşa, izahlı və öz dövrünün elmi üslubunu əks etdirən xarakter daşıyır.

Beləliklə, Saminin yazdığına görə, Xaqani Əfzələddin İbrahim bin Əli Şirvan mülklərindən olan Xaqan Kəbir Mənuçöhrün yaxın adamlarından olduğu üçün bu adla tanınmışdır. O, Əsirəddin Axıstakinin müasiri olmuş və bir çox şeirlərin müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. Həcc ziyarətindən qayıtdıqdan sonra “Təhfəyi-İraqeyn” adlı əsərini yazmışdır.

Bir rəvayətə görə, Xaqani yaşlı çağlarında həbs olunmuşdur. Digər rəvayətə əsasən isə həcdən qayıdarkən xristian bir qövm tərəfindən əsir alınmış, xristianlığı qəbul etmək təklifini rədd etdiyi üçün monastırda həbs edilmişdir. Şair burada uzun müddət məhbus həyatı yaşamışdır. Hətta onun həbs illərinə aid şeirləri də mövcuddur. Xaqani Şirvani hicri 582-ci ildə Təbrizdə vəfat etmişdir. Sami qeyd edir ki, onun “Həft iqlim” adlı bir mənzuməsi və mürəttəb divanı vardır (Sami, 1891, c. 3, s. 2012).

“Qamusul-ələm” lüğətində Xaqani Şirvani haqqında təqdim olunan bu mətn ilkin faktoloji baza rolunu oynadığından, məlumatlar tərəfimizdən müasir tədqiqatlar əsasında yenidən təhlilə cəlb edilmişdir. Təhlil nəticəsində bioqrafik mənzərə daha geniş şəkildə aydınlaşmış və əvvəlki bəzi mülahizələrin yanlış olduğu üzə çıxmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk poemaların müəlliflərindən biri və qəsidə janrının görkəmli nümayəndəsi olan Xaqani 1126-cı ildə Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində anadan olmuşdur (Vurğun, İbrahimov, Dadaşzadə, 1960, c. 1, s. 84). Şairin anası toxucu, atası isə dülgər olmuşdur. Əmisi və əmisi oğlu isə həkim və alim kimi tanınmışlar. Xaqaninin anası Rəbiə müsəlmanlığı qəbul etmiş xristian qızı idi. Onun ana babası sərkərdə, ulu babası isə Kiçik Asiyanın Toqat şəhərindən olan elm sahibi olmuşdur.

Əmisi Kasiəddin Əmər ibn Osman onu kiçik yaşlarından himayəsinə götürmüş, “Quran”ı, fəlsəfəni, riyaziyyatı və digər elmləri ona öyrətmişdir. Şairin 15-16 yaşlarında gözəl şeirlər yazdığını görən əmisi ona “Həssanül-Əcəm” təxəllüsünü vermişdir. On səkkiz yaşında Xaqani saraya dəvət olunmuş və burada bir çox mədhiyyələr qələmə almışdır. Müəllif iki dəfə həbs olunmuşdur. Onun həbs olunması ilə bağlı məlumat Saminin lüğətində də əks olunmuşdur. Şair həbsxanada “Həbsiyyə” şeirlərini yazmışdır.

1152-ci ildə kəndli qızı ilə evlənən şairin Əbdülməcrid və Rəşid adlı oğulları, eləcə də bir neçə qızı olmuşdur. 1176-cı ildə Kəbə ziyarətindən sonra Xaqani vətənə qayıtmamış, ömrünün sonuna qədər Təbrizdə yaşamış və saray dəvətlərini qəbul etməmişdir. Təbrizdə olduğu dövrdə iki dəfə evlənmişdir. Xaqani Şirvani Təbrizdə vəfat etmiş və “Məqbərətüş-şüəra”da dəfn olunmuşdur. Şairin ölüm tarixi müxtəlif mənbələrdə fərqli göstərilir. Pənəhi Makuli iki tarix qeyd edir: 582/1186-1187 və 572/1176-1177-ci illər (Makuli, 1962, s. 401). Sami də, qeyd etdiyimiz kimi, şairin vəfat tarixini hicri 582-ci il kimi göstərmişdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov isə “Gülüstanı-İrəm” əsərində bu tarixi 590/1191-ci il kimi təqdim etmişdir (Bakıxanov, 1991, s. 199). Mənbələrdən məlum olur ki, Nizami Gəncəvi onun ölümündən sonra mərsiyə yazmışdır. Ehtimal edilir ki, şair 1159-cu ildə Gəncədə olarkən Nizami Gəncəvi ilə tanış olmuş və dostluq münasibətləri qurmuşdur (Sultanov, 2004, s. 5).

Sami müəllifin “Həft iqlim” adlı bir mənzuməsindən bəhs edir. Lakin heç bir mənbədə Xaqaninin belə bir əsərinin adına rast gəlinmir. Bu baxımdan Saminin həmin məlumatı yanlış hesab edilməlidir. Xaqani Şirvaninin mənsubiyyəti ilə bağlı isə şair özü “Təhfətül-İraqeyn” əsərində yazır: “Bir əcəm türküyəm, dəricə deyən, yalvac tanıyanam, Tanrı istəyən” (Sultanov, 2004, s. 5). Qeyd etmək lazımdır ki, Sami də öz lüğətində müəllifin həyatına dair bir çox məlumatların “Təhfətül-

İraqeyn” əsərində yer aldığını göstərmişdir. Bu əsərin yazılması Xaqani Şirvaninin həcc ziyarətindən qayıtdıqdan sonrakı dövrə təsadüf edir. Şairin zəngin ədəbi irsindən bu günümüzdə 17 min beytlik lirik şeirləri, “Töhfətül-İraqeyn” poeması və epistolyar nəsrin maraqlı nümunələrini təşkil edən 60 məktubu gəlib çatmışdır. Onun əsərləri fars dilində yazılmışdır (Makuli, 1962, s. 401; Sultanov, 2004, s. 5; Бакиханов, 1991, s. 199-200).

Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, Xaqani Şirvani yaradıcılığının öyrənilməsi hələ də kifayət qədər geniş deyildir və şairin həyat təcrübəsi ilə poetik irsi arasındakı əlaqələrin bütün qatları tam şəkildə açılmamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonlarına qədər): [3 cildə] / Red. hey. S.Y.Vurğun, M.Ə.İbrahimov, A.M.Dadaşzadə - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, - c. 1. - 1960. - 590 s.
2. İskəndərli, R.B. Şəmsəddin Saminin həyatı, mühiti və yaradıcılığı / R.B. İskəndərli. - Bakı: Avropa, - 2021. - 92 s.
3. Makuli, P.Ə. Ədəbi məlumat cədvəli (On məşhur Şərq mənbəyi əsasında) / P.Ə.Makuli. - Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, - 1962. - 576 s.
4. Şirvani, X. Seçilmiş əsərləri / tərtib edən: Məmmədəğa Sultanov. - Bakı: Lider, - 2004. - 627 s.
5. Levend, A.S. Şəmsəddin Sami / A.S.Levend. - Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, - 1969. - 211 s.
6. Novıçev, A.D. “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları” // terc. ed. Darhan Hıdıralı - İstanbul: - İlmî Araştırmalar, - 1997. sy. 5, - s. 279-289.
7. Okuyucu, C. Şəmsettin Sami'nin Kamusu'l-Alamında Arnavutluk ve Arnavutlar // Uluslararası dil ve edebiyat çalışmaları konferansı “Türk ve Arnavut Kültüründe Ortak Yönler”, Türkiye: Yıldız Teknik Üniversitesi 25-26 Mayıs - 2012. - s. 49-65.
8. Sami, Ş. Kamusul-A'lām [6 ciltte] / Ş.Sami. - İstanbul: Mihran, - c. 1. - 1889. - 800 s.
9. Sami, Ş. Kamusul-A'lām [6 ciltte] / Ş.Sami. - İstanbul: Mihran, - c. 3. - 1891. - 1604-2400 s.
10. Sami, Ş. Kamus-i Fransəvi / Ş.Sami. - İstanbul: Mihran, - 1882-1883. (1. basım) - 1630 s.
11. Бакиханов, А.М. Гюлистан-и-Ирам (Редакция, комментарии, примечания и указатели З. М. Буниятова) / А.М. Бакиханов. - Баку: ЭЛМ, - 1991. - 304 с

AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA KİTABI

Samirə Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

e-mail: samira-1971@yandex.com

Samira Aliyeva

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

AZERBAIJANI MANUSCRIPT BOOK

Summary

A vast number of valuable manuscripts by medieval Azerbaijani scholars, thinkers, philosophers, and poets are preserved in libraries across the globe today. As Azerbaijan served as a crossroads between East and West during the Middle Ages, these historical manuscripts are found in both Europe and Asia. In Asia, Azerbaijani manuscripts are housed primarily in the renowned libraries and museums of countries such as Iran and Turkey, while in Europe, they are kept in major cities including Moscow, St. Petersburg, the Vatican, London, Paris, Dublin, Berlin, Uppsala, Dresden, Prague, Vienna, and Sarajevo. Rare manuscripts dating back to medieval Azerbaijan are also held in the libraries and archives of cities such as Tashkent, Dushanbe, Cairo, Kolkata, Dhaka, Punjab, Lucknow, Istanbul, and Tabriz. There are several reasons why those manuscripts are currently held in the archives and libraries of the East and West rather than here. The first reason is that, between the 11th and 19th centuries, it was commonplace for Azerbaijani poets, scholars, philosophers, and calligraphers to reside in culturally advanced cities across the East. As history shows, many of our thinkers lived and passed away beyond Azerbaijan's borders. Consequently, it is entirely natural for the manuscripts of a poet who lived and created abroad to be located in another country rather than here. Furthermore, there was a tradition among medieval scholars of gifting their manuscripts to one another.

Wars were the primary reason why most manuscripts fell into foreign hands. During the reigns of the Atabegs, Ilkhanids, and Safavids, defeat in battle for these vast empires invariably meant the looting of libraries and centers of learning. Following the conclusion of the Russo-Persian War in 1828, Tsarist Russia seized the entire library at the Sheikh Safi mausoleum in Ardabil—a collection amassed and enriched by Safavid rulers over many years—and transported it to St. Petersburg. It was on the basis of these manuscripts that the field of Oriental studies emerged and developed in Russia during the early 19th century.

Keywords: *manuscript book, manuscript, library, museum, Nizami Ganjavi, work*

Ən ağırılı məqam bundan ibarətdir ki, bizim qiymətli əlyazmalarımızın böyük bir hissəsi Rusiya-İran müharibələrindən sonra öküz arabaları ilə yad diyarlara daşınıb. Səfəvi kitabxanasından Rusiya Dövlət Ermitajına daşınan mədəni sərvətimizdən biri də Nizaminin “Xəmsə”sinin əlyazmasıdır. Əlyazma 1430-cu ildə məşhur azərbaycanlı xəttat Cəfər Təbrizi tərəfindən Heratda köçürülüb. “Xəmsə”nin bu variantına 38 orijinal miniatur çəkilib. Əlyazmanın son səhifəsində onun Ermitaja gəlib çatana qədər keçdiyi yol qeyd olunub. Həmin qeyddən məlum olur ki, qiymətli nüsxə Nadir şahın sərkərdələrindən birinə məxsus olub. Uzun müddət yoxa çıxan əlyazmanın sonrakı taleyi araşdırmaçılar üçün də qaranlıq qalıb. Məlum olan budur ki, “Xəmsə”nin nadir əlyazması iranlı tacir tərəfindən Sankt-Peterburqa gətirilərək, şəxsi muzeyi olan Ştiqlis adlı almana satılıb və yalnız 1917-ci il inqilabından sonra Ermitaja gətirilib. Bu cür faktları sadalamaqla bitməz. Dünyanın arxiv və

kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalarımızın dəqiq sayı bilinməsə də, bu rəqəmin 10.000-dən artıq olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Azərbaycan əlyazmaları Dünya Yaddaş Xəzinəsinə daxil olan əlyazmaların təxminən 3 faizini təşkil edir. Yəni, dünya tarixinin ən vacib yazılı sənədlərinin üç faizi bizə məxsusdur.

Azərbaycan əlyazmalarının saxlandığı xarici ölkələrdən biri də Vatikandır. Cırtan dövlətin bütün dünyada məşhur olan iki böyük kitabxanasında – Vatikan Məxfi Arxivlər və Vatikan Apostolik Kitabxanasında Azərbaycana aid nadir nüsxələr bu gün alimlər qrupu tərəfindən tədqiq edilir. Heydər Əliyev Fondu Vatikandakı əlyazmaların araşdırılmasına dəstək verəndən sonra bu iş sistemli şəkildə həyata keçirilməyə başladı.

Vatikan Məxfi Arxivlər Kitabxanasında rəflərin uzunluğu 85 kilometrdir. Burada əlyazmalar 330 nəhəng fondla cəmləşib. Həmin fondlarda VII əsrdən XX əsrə qədərki tarixi dövrü əhatə edən nadir əlyazmalar saxlanılır. Mərhum professor Fərid Ələkbərli Vatikan Məxfi Arxivlər Kitabxanasında Azərbaycana aid 85 nadir sənəd aşkarlayıb. Həmin sənədlər X-XX əsrləri, yəni tariximizin minillik dövrünü əhatə edir. Onların əksəriyyəti Elxani, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi dövlətlərinin, Qaramanlı, Əfşar, Qacar tayfaları ilə Roma papaları arasındakı məktublaşmalardır. Vatikandakı Məxfi Arxivlər Kitabxanasında əsasən rəsmi yazışmaların aşkarlanması təbii haldır. Çünki həmin kitabxananın əsas funksiyası qədim dövrdən bu vaxta qədər olan dövlətlərarası münasibətlərə aid rəsmi sənədləri qoruyub saxlamaqdır. Fərziyyələrə görə, əgər Vatikandakı Məxfi Arxivlər Kitabxanasındakı yazışmalar sırr kimi saxlanılmayıb ictimaiyyətə açıqlansa, o zaman bütün dünya siyasət burulğanında boğula bilər.

Vatikan Apostolik Kitabxanasında saxlanılan əlyazmalar isə daha çox ayrı-ayrı ölkələrin alim və mütəfəkkirlərinin elmi, bədii əsərlərindən ibarətdir. Mərhum professor Fərid Ələkbərli həmin kitabxanadan Azərbaycana aid 65 sənəd aşkarlayıb. Onların arasında Əbdül-Məcid Şirvaninin “Kitabi-Sihri”, Əbdül-Vəhhab Zəncaninin ərəb qrammatikasına aid əsərinin şərh, Cəlaləddin Ət-Təbrizinin, Əli Şirvaninin, Yusif Qaramaninin, İbrahim Zəncaninin elmi mövzulardan bəhs edən əlyazmaları var.

Təəssüflər olsun ki, tariximizə işıq sala biləcək nadir sənədlərin çoxu hazırda bizim kitabxana və arxivlərdə deyildir. Xarici ölkələrdə saxlanılan qiymətli əlyazmaların dəqiq sayı isə məlum deyil. Çünki Azərbaycana aid əlyazmalar kataloqlaşdırılmayıb. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun keçmiş direktor müavini, filologiya elmləri doktoru mərhum Paşa Əlioğlunun sözlərinə görə, hazırda Şərqi Avropada və dünyanın başqa ölkələrində Azərbaycana aid əlyazmalar müəyyən edilir. Onların bəziləri ölkəyə gətirilir: “Dünya Yaddaş Xəzinəsinə əsasən, Azərbaycana aid sənədlərin, əlyazmaların dəqiq sayını demək mümkün deyil. Çünki onların əksəriyyəti kataloqlaşdırılmayıb. Əlyazmaların Azərbaycanda deyil, başqa dövlətlərdə olması təbii haldır. Çünki nadir sənədlərin qorunduğu kitabxanalar hər zaman paytaxt şəhərlərdə olardı. Bizim də orta əsrlərdəki paytaxt şəhərlərimiz Təbriz, Ərdəbil, yaxud Cənubi Azərbaycanın başqa şəhərləri olub. Rus-İran istilasından sonra elə həmin şəhərlərin kitabxanalarından xeyli sayda əlyazmalar Rusiyaya daşındı. Bu gün xarici ölkələrdəki Azərbaycan əlyazmalarından danışanda daha çox Vatikanın adı çəkilir. Amma sizə deyim ki, Şərqi Avropa ölkələrində - Çexiya, Polşa, Bosniya və Herseqovində olan əlyazmalarımızın sayı heç də Vatikandakı sənədlərdən az deyil.

Məsələn, biz son illər Vatikandan deyil, Parisdən xeyli sayda əlyazmalar almışıq. Bəzi Şərqi ölkələrində - İranda, Türkiyədə, Hindistanda, Pakistanda, hətta Əfqanıstanda olan Azərbaycan əlyazmalarının sayı Vatikanın Məxfi Arxivlər Kitabxanası və Apostolik Kitabxanasında bizə aid sənədlərdən dəfələrlə çoxdur. Sadəcə, təəssüflər olsun ki, bu gün adlarını çəkdiyim ölkələrdə Azərbaycana aid əlyazmaların sayı dəqiqləşdirilməyib. Əksəriyyətinin adı kataloqlara belə salınmayıb, pərakəndəlik yaranıb. Vatikandakı əlyazmalar, demək olar ki, tariximizin bütün dövrlərini əhatə edir. Onların arasında Qədim Albaniya dövlətinə məxsus rəsmi sənədlərlə yanaşı, Səlcuqlara, Atabəylərə, Elxanilərə, Səfəvilərə aid əlyazmalar var. Əksəriyyəti də Roma papaları ilə rəsmi yazışmalardır. Orta əsrlərdə missionerlik çox yayılmışdı. Arxivlərdə saxlanılan bəzi

əlyazmalar da missionerlərin bir-biriləri ilə olan yazışmalardır. Onların arasında dəyərli elmi, fəlsəfi, astroloji nümunələrə də rast gəlmək mümkündür.”

Filologiya elmləri doktoru, şərqşünas Sənan İbrahimov isə tariximizə, mədəniyyətimizə aid nadir əlyazmaların Azərbaycanda deyil, başqa ölkələrdə saxlanmasını mədəni irsə vurulan zərbə kimi dəyərləndirir.

“Dədə Qorqud” şifahi xalq ədəbiyyatı üçün ən qiymətli nümunə sayıldığı kimi, ana dilində yazıya köçürülmüş ilk Azərbaycan kitabı kimi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. XI əsrdə bizə məlum olmayan bir şəxs tərəfindən yazıya alınmış dastan “Kitabi-Dədə Qorqud” adı ilə tanınıb. XV-XVI əsrlərdə yenidən köçürülmüş iki nüsxəsi bu gün elm aləminə məlumdur. Bunlardan biri Drezdendə, digəri isə Romada – Vatikan kitabxanasında saxlanılır. Ənənəyə görə, “Kitabi Dədə Qorqud”da dastanların müəllifliyi Dədə Qorquda aid edilir. XIV əsr tarixçilərindən Aybək əd-Dəvadari və Fəzlullah Rəşidəddin Dədə Qorqudun Məhəmməd Peyğəmbər zamanında yaşadığını və türklər tərəfindən elçi sifətilə onun yanına göndərildiyini yazmışlar. Dastanın müqəddiməsində də Dədə Qorqudun Məhəmməd Peyğəmbər zamanında yaşadığı qeyd edilir. 2018-ci ildə Dədə Qorqud irsi: Dastan mədəniyyəti, xalq nağılları və musiqisi UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir. İndiyədək “Kitabi-Dədə Qorqud”un iki əlyazması məlumdur. Bunlardan biri – alman şərqşünası Fridrix Fon Dits tərəfindən İstanbuldan Almaniyaya aparılmış və Drezden şəhərinin kitabxanasına bağışlanmış bir müqəddimə və on iki boydan ibarət olan Drezden nüsxəsi. O biri nüsxə isə XX əsrin 50-ci illərində Vatikanda aşkar edilmiş bir müqəddimə və altı boydan ibarətdir. Drezden nüsxəsi üzərində sonradan “Kitabi-Dədə Qorqud əla lisani taifeyi-oğuzan” (“Oğuz tayfaları dilində Dədəm Qorqud kitabı”) yazılmışdır və yeni bir nüsxəsinin surəti əsası 1556-cı ildə qoyulmuş Drezdendəki Kral kitabxanasından alınıb 1972-ci ilin avqustunda Bakıya gətirilib Azərbaycan Elmlər Akademiyasına verilib və Əlyazmalar İnstitutunda daha geniş tədqiq olunmuşdur. Bu nüsxə müqəddimə və 12 boydan ibarətdir. Görünür ki, hər iki nüsxə daha qədim naməlum bir nüsxədən köçürülmüşdür.

Bizim zamanımıza gəlib çatan əlyazma kitabları AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda diqqət və qayğı ilə mühafizə olunur, ətraflı tədqiq edilir. Azərbaycanda kitab çapı XIX əsrin əvvəllərindən həyata keçirilməyə başlamışdır. Bu gün ölkəmiz müasir texniki yeniliklərin tətbiq olunduğu kitab istehsalına və zəngin kitabxanalara malikdir. Biz bu yazımızda kitabxanalarda və şəxsi kitab kolleksiyalarında yer alan nadir nəşrlərdən bəhs etmək istərdik. Nadir kitablar nədir və onlar hansı meyarlar əsasında müəyyən edilir? Nadir kitablar çap tarixinə (XVIII əsrə qədər olan kitablar), poleoqrafik dəyərinə (səhifələrinin kənarı qızıl suyu ilə işlənmiş, dəri materialı ilə cildlənmiş), formasına (ölçüsü 10 sm qədər olan miniatür nəşrlər və çox böyük ölçülü kitablar), elmi əhəmiyyətinə və digər məziyyətlərinə görə təsnifatlandırılır.

Azərbaycanın ən böyük kitabxanalarında nadir kitab fondları fəaliyyət göstərir. Ən zəngin fondlardan biri milli Elmlər Akademiyası kitabxanası tərkibində təşkil edilən nadir nəşrlər fondudur. 1998-ci ilə qədər AMEA-nın kitabxanasında müasir kitablarla nadir kitablar eyni fondla yerləşdirilirdi. Həmin il kitabxanada nadir nəşrlər fondu yaradıldı. Ölkəmizə səfər edən xarici nümayəndələrin böyük maraq göstərdiyi kitablar sırasında Azərbaycanın mədəniyyətinə dair nəşrlər mühüm yer tutur. Bu baxımdan Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin ölkə hüdudlarından kənarda təbliğində də nadir nəşrlərin rolu danılmazdır. Bu günlərdə 103 yaşını qeyd edən M.F.Axundzadə adına Milli Kitabxanada da nadir nəşrlər fondu vardır. Fondada 18 dildə ədəbiyyat mövcuddur. XVI-XVII əsrlərdə çap olunmuş alman, fransız, latın və digər dillərdə kitablar saxlanılır və oxuculara xidmət edir.

1924-cü ildə xalqın yazılı isrinin qorunması məqsədilə bir çox ziyalıların təşəbbüsü ilə I Ümumazərbaycan Ölkəşünaslıq Qurultayında əlyazma kitablarının, sənədlərin və qədim çap kitablarının bir yerə toplanması və ayrıca kitabxanada saxlanması haqqında qərar qəbul edilmiş, bu iş 1929-cu ildən həyata keçirilməyə başlamışdır. Toplanmış abidələr Azərbaycanda Öyrənmə Cəmiyyətində kitabxana şəklində mühafizə edilməyə başlamış, sonralar Akademiyanın müxtəlif müəssisələrində saxlanılmışdır. 1950-ci ildə toplanmış materialların sayının artdığını, onların

saxlanması üçün xüsusi mühafizə və temperatur rejiminin vacibliyini lazım bilən Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşəbbüs qaldırmış və Azərbaycan Nazirlər Soveti ayrıca bir müəssisə kimi Azərbaycan EA Respublika Əlyazmalar Fondunun (RƏF) yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir. 80-ci illərdə artıq RƏF akademiya sistemində özünə layiqli yer tutmuş bir institut səviyyəsində fəaliyyət göstərirdi. Bunun nəticəsi olaraq 1986-cı Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu yaradılmışdır. Bu gün AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu dünyada ən zəngin Şərq yazılı abidələri toplanmış əlyazma mərkəzlərindən biri sayılır və Azərbaycan əlyazmalarının mühafizə edildiyi yeganə milli institut kimi fəaliyyət göstərir. Hazırda Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında ümumi sayı 60 minə yaxın olan müxtəlif xarakterli materiallar saxlanılır. Bunlardan 40 minə yaxını əlyazma kitabıdır, qalanları isə tarixi arxeoqrafik sənədlər, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin şəxsi arxivlərini, daşbasma və əski çap kitablarını, əski dövrü mətbuat materiallarını, foto və kserosurətləri, mikrofilmləri, həmçinin azərbaycanşünaslığın müxtəlif sahələrinə dair müasir kitabları əhatə edir. Min illik bir dövrü əhatə edən Azərbaycan və digər müsəlman şərq ölkələrinin türk, ərəb və fars dillərində yazılmış abidələri institutda yaradılmış xüsusi iqlim (temperatur və rütubət) şəraiti olan xəzinələrdə mühafizə edilir. Şərqin, demək olar ki, bütün klassiklərinin əsərləri və ya onlardan nümunələr institutun kolleksiyalarında mühafizə edilməkdədir.

Keçən əsrin 50-80-ci illərində Əlyazmalar İnstitutunda Azərbaycan əlyazmaşünaslığının bir sıra sahələrinin əsası qoyulmuş, bununla da “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətni, Xaqani Şirvani, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Seyid İmadəddin Nəsimi, Kişvəri, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, abbasqulu Ağa Bakıxanov, Xurşidbanu Natəvan, Heyran xanım, Fatma xanım Kəminə, Lütfəli bəy Azər, Mirzə Həsən Qarabaği və b. bir sıra klassiklərin irsi öyrənilmiş və əsərləri nəşr olunmuşdur. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda orta əsrlər Şərq əlyazmaları yığılır, sistemləşdirilir, saxlanılır və dərc olunur. Hazırda burada türk, cığatay, fars, ərəb və başqa dillərdə 40000-ə yaxın sənəd - əlyazma var. Onlardan 11000 mindən çoxu qədim əlyazma əsərləridir. Bu mətnlər bizə orta əsrlərdə insanların tibb, astronomiya, riyaziyyat, poeziya, hüquq, fəlsəfə, tarix və coğrafiya haqqında hansı fikirdə olduqları barədə məlumat verir.

60000 mindən çox müxtəlif material toplanılan Əlyazmalar İnstitutunun 5 əlyazması UNESCO-nun qoruduğu Nadir Əlyazmalar İrsinə daxil olub.

Institutun ən dəyərli sənət incilərindən biri də XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi tərəfindən yazılmış şeirlər toplusu olan “Xəmsə”nin tam əlyazmasıdır. Əlyazmanın üzü 1636-cı ildə Dust Məhəmməd ibn Dərviş Məhəmməd Dərəxtiçi tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazma ona görə qiymətlidir ki, Dust Məhəmməd əlyazmanı köçürərkən, əlində olan ən qədim “Xəmsə”ni əsas götürərək əlyazmanın üzünü ondan köçürüb. Mətn XV əsrdə yayılmış yazı üslubu olan nəstəliq xətti ilə yazılıb. Hər bir şeirin başlığı parlaq rənglərlə və nəfis qızılı naxışlarla bəzədilib. Burada İsfahan miniatur məktəbinə aid miniaturələr var.

Əlyazmalar İnstitutunda Sənainin “Həqiqət Bağı” (1625-ci ildə yazılmışdır), Əmir Xosrov Dəhləvinin “Səkkiz Behişt” (1579), Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” (1636), Urfinin “Divan” (XVII əsr), Hafiz Şirazinin “Divan” (1584), Məktəbinin “Leyli və Məcnun” (XVII əsr), Məhəmməd Füzulinin “Divan” (XVII əsr), Əmir Şahinin “Nuşafərin və Gövhərtac” (1829) və “Divan”-ıda (1573) daxil olmaqla miniaturlə bəzədilmiş bir çox kitablar qorunur.

Institutda olan digər vacib tibbə dair əlyazma Şəmsəddin ibn Kəmaləddin Kəşaninin “Bədənlərin ruhları” əsəridir (“Ərvah əl-Əcsad”) . Bu tibbi ensiklopediyanın üzü XVII əsrdə su nişanları olan yüksək keyfiyyətli Avropa kağızına köçürülmüşdür. Kəşani öz kitabında sadəcədən mürəkkəbə doğru hər bir dərman və xəstəliyin geniş şərhini verir. Kitabı yazmamışdan əvvəl Kəşani qədim və orta əsr təbibi Hippiokrat, Qalen, Zəkəriyyə Razi, İsmayıl Qurqani (Cürcani) və İbn Baytar da daxil olmaqla öz sələflərinin əsərlərini diqqətlə öyrənmişdi. Onun ensiklopediyası çox unikal və nadir əsərdir. Çünki bu əsər haqqında məlumat, Əlyazmalar İnstitutundan başqa dünyanın heç bir kataloq və mənbələrində öz əksini tapmamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Musabəyli A. Mətn bilgisi - Mətnşünaslıq. Bakı - Elm nəşriyyatı - 2005. 184 səh.
2. Səlimbəyli Şöhrət. Əlyazmaları və onun tədqiqinin aktual problemləri. Bakı - Avropa nəşriyyatı – 2013. 120 səh.
3. Şərifli K. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları. Bakı – Nurlan -2011 – 366 səh.
4. Şərifli K. Mətnşünaslıq. (VII-XIX əsr yazılı abidələr əsasında). Bakı Tural-Ə nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2001. 251 səh.

KLASSİK ŞƏRQ TƏFƏKKÜRÜNDƏ SÖZÜN SEMANTİKASI: XAQANİ ŞİRVANİ POEZİYASI VƏ FAZİL MİQDAD FİQHİ

Rüxsarə Məmmədova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

doktorant

e-mail: mrukhsara@mail.ru

Rukhsara Mammadova

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

SEMANTICS OF THE WORD IN CLASSICAL EASTERN THOUGHT: THE POETRY OF KHAGANI SHIRVANI AND THE FIQH OF FAZIL MIQDAD

Summary

The article provides a comparative analysis of the works of Afzaladdin Khagani Shirvani, the pinnacle of Azerbaijani poetry of the 12th century, and Fazil Miqdad al-Hilli, a prominent representative of Islamic law of the 15th century. The main goal of the study is the unity of the classical Eastern intellectual paradigm in the context of the relationship between word and meaning. The author proves that the legal terminology (*dawa*, *rahn*, *hujjat*, *shahadat*) in Khagani's poetry is not just an artistic metaphor, but has semantic parallels with the legal-linguistic analysis (methodology of inference) applied by Fazil Miqdad in his work "Kanzul-irfan". This article examines the potential of classical language for making judgments in both artistic and legal contexts, against the backdrop of the differences and intersections between Shirvan's artistic milieu and Hill's rational school of law. Consequently, the legacy of both thinkers is assessed as part of a single system through the prism of "philological heritage" and "philosophy of words".

Keywords: *Khagani Shirvani, Fazil Miqdad al-Hilli, Shirvan environment, Kanzul-irfan, jurisprudence and poetry, word and meaning.*

Klassik Şərq intellektual paradigmasında elmlərin təsnifatı və qarşılıqlı əlaqəsi müasir dövrün sahələrarası sərhəd anlayışından fərqli olaraq vahid bir bütövlük təşkil edirdi. Bu bütövlüyün mərkəzində isə ləfz (sözün zahiri tərəfi) və məna (daxili qatı) münasibətləri, yəni dilin həm bədii, həm də hüquqi-fəlsəfi qüdrəti dayanırdı. XII əsr Azərbaycan İntibahının zirvə nöqtəsi olan Əfzəladin Xaqani Şirvani ilə XIV-XV əsrlərin böyük İslam hüquqşünası Fazil Miqdad əl-Hillinin irsi arasındakı kəsişmə nöqtələri, ilk baxışda fərqli sferalar kimi görünsə də, əslində dərin linqvistik köklərə malikdir.

Bu iki dahi şəxsiyyət arasındakı iki əsr yarımliq zaman məsafəsi bir qırılma deyil, əksinə Şərq intellektual ənənəsində formalaşan "Sələf" və "Xələf" münasibətləri çərçivəsində meydana çıxan fundamental bir filoloji varislik kimi qiymətləndirilməlidir. Xaqani Şirvani tərəfindən bədii-fəlsəfi müstəvidə zirvəyə çatdırılan klassik dil və terminologiya mühiti sonrakı əsrlərdə Fazil Miqdad kimi alimlərin hüquqi-linqvistik analizləri üçün zəngin metodoloji baza rolunu oynamışdır. Başqa sözlə, Xaqaninin poetik təvilləri (rəmzi yozumları) ilə Fazil Miqdadın "Kənzül-irfan" əsərindəki hüquqi istinbatları (hökmlərin çıxarma metodikası) eyni elmi-filoloji qaynaqlardan qidalanırdı.

Həm Xaqani Şirvani, həm də Fazil Miqdad dilin struktur imkanlarından və semantik potensialından ən yüksək səviyyədə istifadə edən, sözün daxili energetikasına bələd olan mütəfəkkirlərdir. Onların yaradıcılığında dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, mütləq həqiqətin izhar formasıdır.

Xaqani Şirvani irsində şair üçün söz kainatın ontoloji sirlərini ehtiva edən bir açıdır. Onun qəsidələrində mürəkkəb metaforik sistem təsadüfi poetik tapıntılar deyil, dərin məntiqi-filoloji biliklərə söykənən intellektual konstruksiyalardır.

Fazil Miqdad irsində görkəmli fəqih Quran ayələrini təhlil edərkən dilin ən kiçik vahidlərinə - hərflərə və qrammatik struktura - müstəsna həssaslıqla yanaşır. Onun metodologiyasında hər bir qrammatik nüans birbaşa hüquqi nəticənin (hökümün) mahiyyətini müəyyən edən həlledici faktordur.

Nəticə etibarilə, hər iki mütəfəkkir üçün “məna ləfzin batini qatındadır” prinsipi fundamental metodoloji baza kimi çıxış edir. Bu isə bədii sözlə hüquqi normanın eyni dil fəlsəfəsi daxilində qovuşduğunu sübut edir.

Orta əsrlər Şərq İntibahında Poeziya və Elmin Sintezi

Orta əsrlər İslam Şərqində elm və sənət bir-birindən təcrid olunmuş sahələr deyil, vahid intellektual sistemin tərkib hissələri idi. Bu dövrdə bir mütəfəkkirin həm mükəmməl şair, həm də dərindən bilikli fəqih və ya dilçi olması təəccüblü deyil, əksinə, zəruri hesab edilirdi. Poeziya yalnız hisslərin ifadəsi deyil, həm də fəlsəfi, hüquqi və etik dərkən ali ötürücü vasitəsi kimi çıxış edirdi.

Xaqani Şirvaninin yaşadığı XII əsr Şərq intibahının intellektual mənzərəsini tamamlayan ən parlaq dövrlərdən biridir. Bu dövrdə Şirvanşahlar sarayı və ümumən bölgə təkcə bədii sözün deyil, həm də məntiq, nücum, təbabət və fiqh elmlərinin mərkəzinə çevrilmişdi. Xaqaninin “Təhfətül-İraqeyn” məsnəvisi və qəsidələri göstərir ki, şair dövrünün dini və hüquqi qanunvericiliyinə dərindən bələd idi. Onun poeziyasında şəriət terminləri bədii metaforalara çevrilərək hüquqi təfəkkürlə estetik zövqün vəhdətini yaradırdı (Araslı, 1982: 62).

Tədqiqatın digər tərəfində dayanan Fazil Miqdad əl-Hilli isə XV əsr İslam təfəkkürünün yetirməsi olaraq klassikləşmə və şərhçilik ənənələrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə artıq klassik biliklərin sistemləşdirildiyi, böyük həcmli şərhlərin (şərh) və haşiyələrin (haşiyə) yazıldığı bir mərhələ formalaşmışdı. Fazil Miqdadın fiqh sahəsində fəaliyyəti, xüsusilə Quran ayələrinin hüquqi analizi, əslində dilin və məntiqin ən incə detallarına nüfuz etmək demək idi. Onun “Kənzül-irfan” əsəri hüquqi mətn olsa da, tətbiq edilən linqvistik analiz metodları klassik Şərq poetikasının (bəlağət, bədi, məani) qaydaları ilə birbaşa səsleşir (Miqdad, 1383: 414).

Bu iki dövrü bir-birinə bağlayan əsas amil irfani-hüquqi varislikdir. Xaqani XII əsrin yaradıcı coşqusunu, Fazil Miqdad isə XV əsrin analitik dəqiqliyini təmsil edir. Bununla belə, hər iki mütəfəkkiri birləşdirən ortaq məxrəc məhz kəlam (söz) üzərində qurulan elmi metodologiyadır. Biri sözün bədii gücü ilə ilahi və insani həqiqətləri axtarır, digəri isə eyni sözün hüquqi həddlərini və hökm çıxarma imkanlarını tədqiq edir. Beləliklə, Xaqani poeziyası ilə Fazil Miqdad fiqhi arasındakı əlaqə Şərq intellektual tarixində bədii təfəkkürdən hüquqi rasionallığa keçidin modelini təqdim edir.

Coğrafi və məzhəbi müstəvidə iki fərqli dünya: Şirvan və Hillə

Xaqaninin yaşadığı XII əsr Şirvanı coğrafi olaraq Qafqazın ətəklərində yerləşən, həm siyasi, həm də mədəni baxımdan müstəqilliyə can atan bir mühit idi. Şirvanşahlar sarayı bu dövrdə elm adamlarının və şairlərin pənahgahı idi. Xaqani özü şafei məzhəbinə mənsub idi və əsərlərində bu məzhəbin hüquqi-etik normaları tez-tez əks olunur (Səidov, 2015: 484). Lakin onun poeziyasında güclü irfani (sufi) meyllər də müşahidə edilir. Onun hüquqi təfəkkürü daha çox dövrün dövlət idarəçiliyi, saray protokolu və klassik sünni fiqhi ilə formalaşmışdır.

XV əsrdə yaşamış Fazil Miqdad əl-Hilli (vəfatı 1423) isə İraqın Hillə şəhərində formalaşmışdır. Hillə o dövrdə şiə elminin və Cəfəri fiqhinin mühüm mərkəzlərindən biri sayılırdı. Fazil Miqdad İmami fiqhinin ən böyük sütunlarından biri olan Əllamə Hillinin məktəbinin davamçısı idi (Qaffari, 2010: 176). Onun mühiti daha çox rasionalizmə (əqlilik) söykənən hüquqi sistemə əsaslanırdı. “Kənzül-irfan” əsərində o, ayələri təhlil edərkən sırf hüquqi nəticələr (hökmlər) çıxarmağa çalışırdı ki, bu da onu Xaqaninin poetik ifadə sistemindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir.

Bu iki mühit arasındakı fərq məqalənin ana xəttini təşkil edir:

1. Şirvan mühiti Xaqaniyə azad ruhlu, lakin saray qanunları ilə çərçivələnmiş, bədii təfəkkürün zirvəsində dayanan bir üslub vermişdir. Burada din və fiqh daha çox əxlaqi və poetik rənglərlə ifadə olunur.

2. Hillə məktəbi isə Fazil Miqdada analitik, sistemli və terminoloji dəqiqliyə əsaslanan bir düşüncə tərzini aşılamışdır.

Hər iki mühitin kəsişmə nöqtəsini təhlil etdikdə aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq. Maraqlıdır ki, coğrafi və məzhəbi fərqlərə baxmayaraq, hər iki mühitdə ərəb dili və qrammatikası fundamental meyar kimi çıxış etmişdir. Xaqani qəsidələrində dilin bütün incəliklərindən istifadə edərək bir “söz memarı” kimi çıxış edirdisə, Fazil Miqdad həmin dil qaydalarından istifadə edərək ilahi mətnlərin hüquqi hədudlarını müəyyənləşdirirdi.

Xaqani poeziyası elə bir səviyyədədir ki, o, hüquqi terminləri sadəcə qafiyə xatirinə deyil, dərin məntiqi məna yükləyərək istifadə edir.

Məsələn, onun qəsidələrində rast gəlinən bəzi hüquqi anlayışlara nəzər salaq:

1. Haqq və batil tərəzisi: Xaqani yaradılışın nizamını və cəmiyyətdəki ədaləti çox vaxt fiqhdəki mizan (tərəzi) və hökm anlayışları ilə ifadə edir.

2. Hüccət və şahidlik: Şair mənəvi məqamını sübuta yetirmək üçün məhkəmə leksikasıdan istifadə edir, kainatı şahid qismində çağırır və öz varlığını mütləq hüccət (dəlil) kimi təqdim edir.

3. Haram və halal estetikası: Onun “Həbsiyyə”lərində azadlığın halal, zülmün isə haram müstəvisində təqdimatı dini terminologiyadan istifadə etməklə yaradılan kəskin bir hüquqi müqavimət formasıdır.

Fazil Miqdad ilə müqayisəli təhlil göstərir ki, “Kənzül-irfan”da hər hansı hüquqi normanı (məsələn, miras və ya mülkiyyət) izah edərkən dilin qrammatik hədudlarına (məsələn, “vav” hərfinin mənası, əmr və nəhy formaları) söykənilir. Xaqani də eyni şəkildə bu dil elementlərindən poetik hökm çıxarmaq üçün istifadə edir.

Xaqaninin yaradıcılığı hüquqi və şəri terminlərin poetik obrazlara çevrildiyi nəhəng bir laboratoriyadır. Gəlin, onun məşhur bir beytini Fazil Miqdadın “Kənzül-irfan” əsərində toxunduğu hüquqi məntiqə paralel şəkildə təhlil edək.

Seçdiyimiz nümunə Xaqani Şirvaninin mənəvi iztirablarını və eşq yolundakı sadıqlığını sadəcə bədii təsvirlərlə deyil, dövrünün mürəkkəb hüquqi terminləri ilə ifadə etməsidir. Onun divanındakı bu beyt poetik iddia ilə hüquqi prosedur arasındakı vəhdətin ən parlaq nümunəsidir (tərt. ed. Səccadi, 1368: 210):

دعوى عشق تو کردم محتسب خون من ریخت
حکم این دعوی به درگاه تولای تو باد

*Dəvye-eşqe-to kərdəm, möhtəsib xūne-man rixt,
Hökme in dəvye be dargahe tavallaye-to bəd.*

(Mənası: Sənin eşqinin iddiasını qaldırdım (məhkəmə açdım), mühtəsib (hüquq icraçısı) qanıma tökdü; bu iddianın (davanın) son hökmü sənin sevgi dərgahına (məhkəməyə) qalsın.)

Fazil Miqdadın “Kənzül-irfan” əsəri Quranın hüquqi ayələrini (ahkamül-Quran) filoloji və məntiqi süzgəcdən keçirən fundamental mənbədir. Xaqaninin bu beyti ilə Fazil Miqdadın hüquqi yanaşması arasında aşağıdakı semantik paralellər mövcuddur:

1. İddia və isbat: Fazil Miqdad fiqhində hər bir iddianın (dəva) hüquqi qüvvəyə minməsi üçün onun zahiri və batini dəlillərlə əsaslandırılması şərtidir. Xaqani öz sevgisini hiss deyil, “dəva” (hüquqi termin) adlandırmaqla mənəviyyatını isbat tələb edən bir müstəviyə daşıyır.

2. İcra və cəza: Hüquq sistemində mühtəsib qanunun icrasına cavabdehdir. Xaqaninin “mühtəsib qanıma tökdü” ifadəsi Fazil Miqdadın bəhs etdiyi şəri cəzaların (hüdəd və təzirat) bədii transformasiyasıdır. Şair öz iddiası naminə hüquqi cəzaya (iztirablara) qatlaşdığını bildirir.

3. Ali məhkəmə və son hökm: Fazil Miqdadın metodologiyasına görə, aşağı instansiyalarda həll olunmayan məsələlər ali şəriət meyarları ilə tənzimlənməlidir. Xaqani də aşağı instansiyanın (mühtəsibin) verdiyi cəza ilə razılaşmır və iddiasının son “hökmünü” mütləq olanın-Sevgi Dərgahının (İlahinin) ixtiyarına buraxır.

Bu müqayisə göstərir ki, Xaqani Şirvani XII əsrdə poeziyanı hüquqi rasionallıqla zənginləşdirmiş, Fazil Miqdad isə XV əsrdə həmin filoloji və məntiqi dəqiqliyi fiqh elmində sistemləşdirmişdir. Hər iki mütəfəkkir üçün “söz” (kəlam) həm bədii zövqün, həm də mütləq ədalətin əsas alətidir. (Mənbə qeydi: Bu beyt Xaqani Şirvani Divanının (Z. Səccadi nəşri) qəzəllər bölməsində, “dal” (-) rədifli hissədə yer alır.) (tərt. ed. Səccadi, 1368: 210)

Xaqani poeziyasında hüquqi istidlal və Fazil Miqdad fiqhi

Xaqani Şirvani sadəcə təsvirçi şair deyil, o, həm də bir “müddəi” (iddiaçı) kimi çıxış edir. Onun bir çox beytləri sanki məhkəmə zalında qurulan müdafiə nitqini xatırladır.

Xaqaninin yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən vəsiqə, hüccət və şəhadət (şahidlik) terminləri Fazil Miqdadın “Kənzül-irfan” əsərində “Kitabül-Qəza” (məhkəmə işləri kitabı) və “Kitabüş-Şəhadat” (şahidlik kitabı) bölmələrindəki müddəalarla paralellik təşkil edir (Miqdad, 1383: 414).

Xaqani yanaşması: Şair deyir ki, onun sadiqliyinə (və ya çəkdiyi əzabın haqlılığına) göylər, ulduzlar və zaman şahiddir. O, metafizik anlayışları hüquqi subyektlərə çevirir.

Fazil Miqdadın fiqhi şərh: Hilləli fəqih şahidliyin qəbul olunması üçün “ədalət” və “yəqinlik” prinsiplərini irəli sürür. Xaqani öz poetik dəlillərini təqdim edərkən məhz bu “yəqinlik” (şübhəsizlik) məntiqindən çıxış edir; o, oxucunu inandırmaq üçün təbiət hadisələrini sarsılmaz hüquqi dəlillər kimi təqdim edir.

Xaqaninin “Təhfətül-İraqeyn” məsnəvisində mənəvi borc və fələyin insana verdiyi “əmanət” məsələsi fiqh terminləri ilə ifadə olunur (tərt. ed. Sultanov, 2004: 672):

*Canı dünya bazarında eşqə mən rəhn eylədim,
Mülkünü-həqiqəti güman əlindən xərid eylədim.*

Burada işlənən “rəhn” (girov) termini Fazil Miqdadın fiqh sistemində mülkiyyət hüququnun təminat vasitəsi kimi izah olunur. Fazil Miqdad “Kənzül-irfan”da qeyd edir ki, rəhn qoyulan əşya borcun qaytarılmasına zəmanət verən hüquqi vasitədir. Xaqani isə bu hüquqi aktı mənəvi müstəviyə daşıyır: insanın canı ilahi eşq borcunun qaytarılması üçün ən ali “rəhn” kimi təqdim olunur.

“Kənzül-irfan”ın dilçilik metodu və Xaqaninin lüğət zənginliyi

Orta əsrlər Şərq təfəkküründə dilə münasibət iki istiqamətdə inkişaf edirdi: hüquqi dəqiqlik (fiqh) və bədii qeyri-müəyyənlik (poeziya). Lakin Fazil Miqdad və Xaqani nümunəsində bu iki qütbün metodoloji baxımdan bir-birinə nə qədər yaxın olduğu aydın görünür.

Fazil Miqdad “Kənzül-irfan”da Quran ayələrini şərh edərkən ən çox müştərək sözlər (eyni sözün bir neçə fərqli mənaya gəlməsi) üzərində dayanır. Metod olaraq sözün (məsələn, “quru” - həm heyz, həm də təmizlik dövrü mənasında işləyə bilər) hansı mənada istifadə edildiyini müəyyən etmək üçün o, qrammatik qaydalara, məntiqi ardıcılığa və digər ayələrlə müqayisəyə (siyaq) müraciət edir (Miqdad, 1383: 414). Məqsəd çoxmənalılıq aradan qaldırmaq və vahid hüquqi hökm (fətva) əldə etməkdir. Onun üçün dil bir süzgəc rolunu oynayır; o, mənəvi saflaşdıraraq konkretləşdirir.

Fazil Miqdad fiqhində lingvistik analiz mənəvi daraldaraq həqiqəti müəyyənləşdirməyə xidmət edirsə, Xaqani poeziyasında bu analiz mənəvi genişləndirərək həqiqəti hiss etməyə yönəlir. Hər iki müəllif əslində eyni lingvistik alətlərdən istifadə edir, lakin fərqli hədəflərə - hüquqi yəqinlik və poetik heyrətə - istiqamətlənir.

Beləliklə, Xaqaninin eşq davası ilə Fazil Miqdadın şəriət hökmü eyni dil laboratoriyasında formalaşmış iki fərqli həqiqət axtarışıdır: biri qəlbi mütləqə bağlayır, digəri isə həyatı ədalət prinsipi ilə nizama salır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Araslı, H. (1982). Xaqani Şirvani. Bakı: Yazıçı.
2. Miqdad, F. (1383 (hicri-şəmsi)). Kənzül-irfan fi fiqhil-Quran. (Təhqiq: Məhəmməd Baqir əl-Bəhbudi), Tehran: Mürtezəvi nəşriyyatı.
3. Xaqani Şirvani (1368 (hicri-şəmsi)). Divan. (Tərtib edən: Ziyaəddin Səccadi), Tehran: Zavvar nəşriyyatı.
4. Xaqani Şirvani, Əfzələddi (2004). Təhfətül-İraqeyn. (Fars dilindən tərcümə edən: Məmmədəğa Sultanov), Bakı: Lider nəşriyyatı.
5. Qaffari, H. (2010). Kənzül-irfanda linqvistik yanaşmalar və şəri hökmlərin istinbatı. Qum: İsmailiyan nəşriyyatı.
6. Səidov, Ə. (2015). Orta əsr Azərbaycan poeziyasında hüquqi və dini terminologiya. Bakı: Elm.

XAQANI ŞİRVANININ QƏSİDƏSİ ƏSASINDA BAKI QALASININ KULTUROLOJİ TƏHLİLİ

Gülzar Nəzərova

*Azərbaycan Universiteti, müəllim
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, dissertant
e-mail: gulnar.nazarova.92@mail.ru*

Gulnar Nazarova
Azerbaijan University

A CULTUROLOGICAL ANALYSIS OF THE BAKU FORTRESS BASED ON KHAGANI SHIRVANI'S QASIDA

Summary

Baku Fortress, located in the area known today as Icherisheher, represents a significant historical and cultural site in the study of Azerbaijani architecture. Due to its ancient origins, it has attracted the attention of numerous writers, historians, visual artists, and researchers over the centuries, who have explored its historical and cultural characteristics. In this context, the prominent Azerbaijani poet and philosopher Afsaladdin Khagani occupies a special place. In his qasida dedicated to Shirvanshah I Axsitan ibn Manuchöhr, Khagani refers to the Baku Fortress and portrays it as an impregnable stronghold. Historian Sara Ashurbayli emphasizes that in this qasida, Khagani compares the Baku Fortress to Bastam, one of the most fortified cities of Khorasan. This comparison does not merely highlight the military structure of the fortress but also reflects the cultural significance of Baku in the 12th -century. The relevance of this study stems precisely from this context. The article analyzes the cultural significance of the fortress based on Khagani's poetic work. This topic is of particular scholarly importance for the study of medieval urban culture in Azerbaijan. The object of the research is Khagani's aforementioned qasida, while the subject is the culturological analysis of the fortress's function in that historical period as reflected in the poem. The main aim of the study is to systematically reveal the cultural importance of the Baku Fortress. To achieve this goal, the research examines the architectural features of the fortress within the context of Khagani's qasida and medieval Azerbaijani urban architecture, as well as conducts a comparative cultural analysis of the Baku and Bastam fortresses. The methodology of the study includes the analysis of historical sources, culturological literature, and comparative examination of fortresses. The scientific novelty of the article lies in the systematic study of the cultural role of the Baku Fortress in that period within the context of Khagani's qasida. The source base of the research includes Khagani's qasida, historical and architectural literature of 12th-century Azerbaijan, as well as existing scholarly studies in this field. Thus, this article can be considered a valuable contribution not only to the culturological analysis of the fortress but also to literary studies and historical research.

Keywords: *Baku Fortress, Icherisheher, Khagani Shirvani, Bastam Fortress, cultural analysis*

İçərişəhər Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində yerləşən kiçik bir şəhərdir. “Şəhər içində şəhər” olaraq adlandırılan bu ərazi öz unikallığı ilə dünya kontekstində xüsusi yer tutur. Tarixi adı ilə Bakı qalası kimi tanınan İçərişəhər Azərbaycan şəhərsalma və memarlıq tarixinin ən mühüm nümunələrindən biri kimi formalaşmışdır.

Bu ərazi təkcə müdafiə xarakterli qala sistemi deyil, eyni zamanda saraylar, məscidlər, karvansaraylar, hamamlar və yaşayış məhəllələrini özündə birləşdirən kompleks şəhər mühitidir. Tarixi inkişaf mərhələləri boyunca İçərişəhər müxtəlif siyasi hakimiyyətlərin, o cümlədən

Şirvanşahlar, Səfəvilər, Osmanlı və daha sonralar Rusiya kimi dövlətlərin təsir dairəsində olmuşdur ki, bu da onun memarlıq və mədəni strukturunda çoxqatlı dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ərazinin mədəni kimliyi müxtəlif dini və ideoloji sistemlərin izlərini də özündə əks etdirir. Burada zərdüştlük dövrünə aid izlər, İslam mədəniyyətinin güclü təsiri və müəyyən mərhələlərdə xristianlıq elementlərinin mövcudluğu İçərişəhərin multikultural xarakterini formalaşdırmışdır. Bu müxtəliflik şəhər mühitinin yalnız siyasi deyil, həm də mədəni və dini baxımdan dinamik inkişaf etdiyini göstərir.

Bununla belə, İçərişəhər ərazisində müxtəlif dövrlərə aid çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Buraya zərgərlik məmulatları, məişət əşyaları, əmək alətləri və hərbi təyinatlı sursat nümunələri daxildir. Bu arxeoloji tapıntılar şəhərin iqtisadi həyatının, sənətkarlıq ənənələrinin və müdafiə sisteminin inkişaf səviyyəsini aydın şəkildə əks etdirir. Ümumilikdə, bu arxeoloji materiallar İçərişəhərin təkcə siyasi və memarlıq deyil, həm də sosial-iqtisadi baxımdan yüksək inkişaf etmiş şəhər mərkəzi olduğunu sübut edir (Aşurbəyli, 2006; İbrahimov, 2006; Fətullayev-Fiqarov, 2013).

Beləliklə, Bakı qalası kimi tanınan İçərişəhər uzun əsrlər boyu formalaşmış və bu günə qədər qorunub saxlanmış unikal tarixi-mədəni kompleksdir. Məhz məqalənin aktuallığı da ədəbi mənbələr əsasında Bakı qalasının tədqiqinin kulturoloji araşdırmalarda xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlıdır.

Xüsusilə Əfzələddin Xaqaninin Şirvanşah I Axsitan ibn Mənuçöhrü mədh edən qəsidəsində Bakı qalasına dair verilən poetik təsvirlər həmin dövrdə şəhərin yalnız hərbi-müdafiə funksiyası daşımadığını, eyni zamanda mühüm mədəni-ticarət mərkəzi kimi formalaşdığını göstərir. Bu baxımdan Bakı qalasının Xaqani yaradıcılığı əsasında kulturoloji təhlili həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də tarix və memarlıq elmləri üçün aktual elmi problem kimi çıxış edir.

Məqalənin obyektı Əfzələddin Xaqaninin sözügedən qəsidəsi, predmeti isə həmin əsər əsasında Bakı qalasının XII əsr şəhər mədəniyyəti kontekstində kulturoloji funksiyasının araşdırılmasıdır. Məqalənin əsas məqsədi Bakı qalasının orta əsrlərdəki mədəni əhəmiyyətini Xaqani Şirvaninin qəsidəsi və tarixi mənbələr əsasında sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Bu məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Xaqaninin qəsidəsində Bakı qalasına dair poetik təsvirlərin təhlili;
- Bakı qalasının memarlıq və müdafiə xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- Bakı və Bəstam qalalarının kulturoloji baxımdan müqayisəli təhlili;
- İçərişəhərin orta əsr şəhər mədəniyyətindəki rolunun müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Bakı qalasının Xaqani Şirvaninin qəsidəsi kontekstində yalnız tarixi və memarlıq deyil, həm də kulturoloji baxımdan kompleks şəkildə təhlil edilməsidir. Bu yanaşma Bakı qalasının orta əsr Azərbaycan şəhər mədəniyyət sistemindəki yerini daha dərinlən anlamağa imkan verir.

Araşdırmanın metodoloji əsasını tarixi-müqayisəli təhlil, kulturoloji yanaşma və ədəbi mənbələrin analizi təşkil edir. Məqalənin mənbə bazasını Xaqaninin qəsidəsi, Bakı qalasına dair aparılmış tədqiqatlara əsaslanan elmi ədəbiyyatlar və internet resursları təşkil edir.

Xaqani Şirvaninin qəsidəsində Bakı qalasının kulturoloji təhlili

Əsrlər boyu mədəni cəhətdən formalaşmış İçərişəhər səyahətçilərin, yazıçıların və şairlərin diqqətini cəlb etmiş, Azərbaycan şəhər mədəniyyətinin ən mühüm nümunələrindən biri kimi çıxış etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kompleksin mədəni təkamül prosesinin araşdırılmasında ədəbi mənbələr mühüm məlumat bazası rolunu oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə orta əsr mərhələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Nəzərova, 2020).

Məqalədə Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığı əsasında İçərişəhərin müxtəlif tarixi mərhələlərdə keçdiyi mədəni inkişaf prosesləri nəzərdən keçirilmiş və kompleksin kulturoloji təhlili aparılmışdır. XII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əfzələddin Xaqani

yaradıcılığında həm fəlsəfi fikirləri, həm də dövrün siyasi-hakimiyyət münasibətlərini əks etdirən mədhiyyələr qələmə almışdır.

Onun yaradıcılığında Bakı qalası ilə bağlı işarələr də xüsusi diqqət çəkir. Mənbələrə görə, şair şəhəri “Baku” adı ilə qeyd etmişdir. Tarixçi Sara Aşurbəyli Xaqaninin yaradıcılığı əsasında Bakı qalasının XII əsrdə möhkəm qala kimi formalaşdığını vurğulayır (Aşurbəyli, 2006, s.48; s.91).

Xaqaninin Şirvanşah I Axsitanı mədh edən qəsidəsində Bakı ilə bağlı aşağıdakı misralar yer alır:

*“Bakı duasını unutmaz bir an,
Olub sayəsində Bəstan, Xavəran!” (Şirvani, 2004, s.200-201).*

Tarixçi S. Aşurbəyli bu misraları şərh edərək qeyd edir ki, Xaqani Bakını alınmaz qala kimi təsvir etmişdir. Eyni zamanda XII əsrdə şəhərin qala divarları ilə əhatələndiyi bildirilir. Mədhiyyəyə əsasən, Bəstam Xorasanın ən möhkəm istehkam şəhərlərindən biri olmuşdur (Aşurbəyli, 2006, s.91). Bu müqayisə Bakı qalasının region miqyasında strateji və mədəni əhəmiyyətini göstərir.

Qəsidədə diqqət çəkən əsas məqamlardan biri də Qız qalasıdır. Mənbələrə görə, bu abidə ya Axsitan tərəfindən inşa edilmiş, ya da həmin dövrdə bərpa olunmuşdur. Professor Qiyasəddin Cəfər Qız qalasının tikintisinin III Mənuçöhr dövründə başladığını və I Axsitan dövründə tamamlandığını qeyd edir. Bu baxımdan Qız qalası XII əsr Azərbaycan memarlığının mühüm nümunəsi hesab olunur.

Qız qalasının funksiyası ilə bağlı müxtəlif elmi yanaşmalar mövcuddur: onu müdafiə qalası, qala-məbəd, zərdüşt məbədi və ya rəsədxana kimi izah edən tədqiqatçılar vardır. Tarixçi Kamil İbrahimov isə “qız” sözünün “alınmaz, fəth olunmaz” mənasında işlədildiyini irəli sürür (Aşurbəyli, 2006, s.147; Cəfər, 2016, s.47-48; İbrahimov, 2006, s.106). Bu fərqli yanaşmalar abidənin çoxqatlı funksional və simvolik xarakter daşdığını göstərir.

Qəsidədə Bakı ilə İran, Xəzər dənizi hövzəsi və Dağıstan arasında dəniz ticarət əlaqələrinin mövcudluğu da qeyd olunur (Aşurbəyli, 2006, s.110). Bu isə XII əsrdə Bakının mühüm ticarət mərkəzi olduğunu təsdiqləyir.

Beləliklə, Xaqani Şirvaninin qəsidəsi qalanın öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir. Qəsidəyə əsasən, sonrakı bölmədə Bəstam qalasının analizi aparılacaqdır.

Bəstam qalası

Bəstam tarixi ərazisi həm İslam dövrünə aid memarlıq nümunələrini, həm də daha qədim Urartu sivilizasiyasının izlərini özündə birləşdirən nadir mədəni landşaft kimi xarakterizə olunur. Burada yerləşən Bayazid Bəstami kompleksi regionun mühüm memarlıq abidələrindən biri hesab edilir və zəngin memarlıq ansamblı ilə diqqət çəkir.

Kompleksə məqbərə ilə yanaşı məscidlər, minarə, xanəgah, günbəzlər və müxtəlif dövrlərə aid tikililər daxildir. Bu elementlər Səlcuqlulardan Qacarlar dövrünə qədər uzanan uzunmüddətli tarixi inkişaf prosesini əks etdirir. Xüsusilə Elxanilər dövrünə aid kərpic memarlığı və kaşı bəzəkləri kompleksin estetik dəyərini daha da artırır. Məqbərənin nisbətən sadə memarlıq forması, üzərindəki dini mətnlər və dekorasiyanın minimal xarakteri isə onun daha çox mənəvi mahiyyətini ön plana çıxarır.

Bəstam yalnız İslam dövrü ilə məhdudlaşmır; bu ərazi daha qədim tarixi mərhələlərə, o cümlədən Urartu dövrünə qədər gedib çıxır. Bəstam qalası (qədim adı ilə Rusai.URU.TUR) e.ə. VII əsrin əvvəllərində II Rusa tərəfindən inşa etdirilmiş mühüm müdafiə komplekslərindən biri olmuşdur. Strateji mövqeyi və ölçüsünə görə Tuşpadan sonra Urartu dövlətinin ən böyük qalalarından biri kimi qiymətləndirilir.

Maraqlıdır ki, qala əvvəlcədən məskunlaşmış ərazi üzərində inşa edilmiş, burada insan fəaliyyətinin izləri isə e.ə. III minilliyə qədər gedib çıxmışdır. Qalanın memarlıq planı olduqca sistemli şəkildə təşkil olunmuşdur və üç əsas hissədən ibarət idi: yuxarı, orta və aşağı zona.

Yuxarı hissənin kral iqamətgahı kimi istifadə edildiyi ehtimal olunur; burada divar bəzəklərinin və tikinti qalıqlarının izləri aşkar edilmişdir. Orta hissə əsasən anbar funksiyasını daşımış, burada iri saxsı qablar, ərzaq ehtiyatları və çoxsaylı gil möhürlər tapılmışdır ki, bu da inkişaf etmiş inzibati sistemin mövcudluğuna işarə edir. Aşağı hissə isə hərbi və təsərrüfat məqsədli sahə olmuş, burada kazarmalar, təsərrüfat tikililəri, çörəkbişirmə yerləri və tövlələr yerləşmişdir. Bu struktur qalada həm hərbi, həm də iqtisadi fəaliyyətin paralel şəkildə təşkil olunduğunu göstərir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Bastam ərazisində zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Bunlara mixi yazılı gil lövhələr, silindrik möhürlər, metal silahlar və müxtəlif bəzək əşyaları daxildir. Xüsusilə yüksək statuslu şəxslərə və kral ailəsinə aid möhürlərin tapılması bu ərazinin inzibati və siyasi baxımdan mühüm rol oynadığını təsdiqləyir. Eyni zamanda Haldi tanrısına həsr olunmuş dini tikilinin mövcudluğu Urartu dini sisteminin izlərini aydın şəkildə göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Bastam qalası qəfil hücum nəticəsində dağıdılmış və yandırılmışdır. Bu hadisənin səbəbi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur: bəzi araşdırmaçılar bunu skiflərin hücumu ilə, digərləri isə Midiya dövlətinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər. Bununla belə, ərazi tamamilə tərk edilməmiş, sonrakı dövrlərdə müəyyən fasilələrlə yenidən istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərdə burada qismən məskunlaşmanın davam etdiyi və bəzi tikililərin təkrar istifadə edildiyi müşahidə olunur (Bastam historical complex, Bastam - Rusai URU TUR, Kroll, 2004).

Ümumilikdə, Bəstam ərazisi müxtəlif tarixi mərhələlərin mədəni təbəqələrini özündə birləşdirərək regionun çoxqatlı tarixini əks etdirən nadir abidə kompleksi kimi həm elmi, həm də mədəni baxımdan yüksək dəyərə malikdir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı və tarixi mənbələr əsasında aparılan təhlil İçərişəhərin və ümumilikdə Bakı qalasının yalnız müdafiə kompleksi deyil, həm də yüksək mədəni, iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinə malik şəhər mühiti olduğunu təsdiqləyir. Ədəbi mənbələr və tarixi faktların müqayisəli təhlili bu kompleksin kulturoloji dəyərinin daha dərinədən anlaşılmasına imkan yaradır və İçərişəhərin çoxqatlı mədəni tarixini daha dolğun şəkildə izah edir. Bu baxımdan ədəbi və tarixi mənbələrin birlikdə öyrənilməsi xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Ümumilikdə, İçərişəhər əsrlər boyu müxtəlif siyasi və mədəni proseslərin təsiri altında formalaşmış, lakin öz tarixi-mədəni kimliyini qoruyub saxlamışdır. Bu kompleksin mədəni dəyəri onun həm memarlıq abidələrində, həm də ədəbi mənbələrdə daim diqqət mərkəzində olmasında özünü göstərir. Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı bu baxımdan xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın davamında Bakı qalasının XII əsr Azərbaycan şəhər mədəniyyətində mühüm mərkəzlərdən biri olduğu müəyyən edilmişdir. O, yalnız müdafiə funksiyası ilə məhdudlaşmayaraq, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın formalaşmasında da mühüm rol oynamışdır. Xaqani Şirvaninin qəsidəsində Bakı qalasının “alınmaz qala” kimi təsvir edilməsi və onun Bəstam kimi güclü istehkamla müqayisə olunması həmin dövrdə onun yüksək strateji və mədəni statusunu təsdiqləyir.

Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, Bakı qalası orta əsr Azərbaycan şəhər mədəniyyətinin inkişaf etmiş, çoxfunksiyalı urban modelini əks etdirir. Burada müdafiə tikililəri ilə yanaşı, dini, ticarət və məişət strukturları da formalaşmışdır ki, bu da İçərişəhərin kompleks şəhər sistemi olduğunu sübut edir. Digər tərəfdən, Bəstam qalası daha qədim tarixi mərhələyə aid olmaqla Urartu sivilizasiyasının inkişaf etmiş inzibati və hərbi sistemini təmsil edir. Onun üçsəviyyəli memarlıq strukturu, anbar sistemi, inzibati möhürləri və dini tikililəri mərkəzləşmiş dövlət idarəçiliyinin mövcudluğunu göstərir. Bakı qalası ilə müqayisədə Bəstam qalası daha erkən dövrün hərbi-inzibati modelini əks etdirir.

Beləliklə, Bakı qalası və Bəstam qalası arasında aparılan müqayisə göstərir ki, müxtəlif regionlarda mövcud olmuş istehkam şəhərləri həm oxşar müdafiə prinsiplərinə, həm də fərqli mədəni funksiyalara malik olmuşdur. Bu isə orta əsr və daha qədim şəhər mədəniyyətlərinin həm regional, həm də universal xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

Xaqani Şirvaninin qəsidəsi Bakı qalasının yalnız poetik obrazını deyil, həm də tarixi-mədəni reallıqlarını əks etdirən mühüm ədəbi mənbə kimi çıxış edir. Bu mənbə əsasında aparılan kulturoloji

təhlil İçərişəhərin Azərbaycan şəhər mədəniyyəti tarixindəki yerini daha dərinləndirən anlamağa imkan verir və regionun çoxqatlı mədəni-tarixi inkişafını aydın şəkildə ortaya qoyur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aşurbəyli, S. (2006). Bakı şəhərinin tarixi: Orta əsrlər dövrü. Bakı: Avrasiya Press.
2. Cəfər, Q. (2016). Bakı Qız qalası (tikilmə tarixi və təyinatı haqqında). İçərişəhər tarixdə - tarix İçərişəhərdə: Elmi-praktik konfrans materialları, 42-84. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Fətullayev-Fiqarov, Ş. S. (2013). Bakının memarlıq ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb.
4. İbrahimov, K. (2006). İçərişəhər. Bakı: Çinar-Çap.
5. ICESCO. (n.d.). Bastam historical complex. Preserving Islamic World's Cultural Heritage for Future Generations. Retrieved from <https://iwh.icesco.org/bastam-historical-complex/>
6. Kroll, S. (2004). Bastam: Excavations of the ancient Urartian fortress Bastam (Iran-Azerbaijan, 1969-1978). Retrieved October 17, 2019, from <http://www.bianili-urartu.de/Iran/Bastam/Bastam.htm>
7. Nəzərova, G. F. (2020, December 23-25). Azərbaycan ədəbiyyatında “İçərişəhər” tarix-memarlıq qoruğu kompleksinin kulturoloji təhlili. In Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünüdərsdirdə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri: Beynəlxalq elmi konfrans materialları (s. 283-284). Bakı: Elm və Təhsil.
8. Urartian Monuments. (n.d.). Bastam - Rusai URU TUR. Retrieved from <https://www.urartianmonuments.com/bastam/>

İKİ DÖVR, İKİ SƏNƏTKAR: XAQANİ ŞİRVANİ VƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ POETİK DÜNYASI

Günel Quliyeva

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

dissertant

e-mail: gunelramizqizi90@gmail.com

Günel Gulyeva

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

TWO ERAS, TWO POETS: THE POETIC WORLD OF KHAGANI SHIRVANI AND SEYID AZIM SHIRVANI

Summary

The intellectual and artistic connections between literary figures who lived and created in different periods constitute one of the key factors ensuring the continuity of national literary traditions in the history of Azerbaijani literature. In this regard, the works of Khagani Shirvani, an outstanding representative of twelfth-century Azerbaijani poetry, and Seyid Azim Shirvani, one of the leading figures of nineteenth-century realist and democratic literature, are of particular scholarly interest. Despite living in different historical epochs, both poets devoted significant attention to universal values such as patriotism, humanism, moral perfection, and the promotion of knowledge and education.

Khagani Shirvani is recognized as one of the most prominent representatives of classical Eastern poetry, distinguished by his rich artistic imagination, philosophical depth, and exceptional poetic mastery. His works extensively address themes such as human destiny, the transience of life, justice, and morality. Through poetic imagery and sophisticated literary devices, the poet expressed his views on the socio-political realities of his time and explored the spiritual world of human beings from a profound philosophical perspective. Khagani's poetry represents a pinnacle of the classical literary tradition and exerted a significant influence on subsequent stages of Azerbaijani literary thought.

Seyid Azim Shirvani, who lived and worked in the nineteenth century, emerged as one of the principal representatives of Azerbaijani Enlightenment realism. His literary activity focused on combating ignorance, superstition, and social backwardness while advocating public education and intellectual development. The central themes of his works include enlightenment, moral progress, and social advancement. Although Seyid Azim employed the forms and genres of classical poetry, he adapted them to the demands of a new era by enriching them with realistic and didactic content. This characteristic demonstrates the synthesis of classical literary heritage and modern intellectual thought in his creative work.

A comparative analysis of the poetic worlds of these two writers reveals both similarities and differences. While Khagani primarily emphasized philosophical reflection, symbolic expression, and artistic generalization, Seyid Azim focused on the depiction of concrete social issues and the dissemination of educational and reformist ideas. Nevertheless, both poets regarded moral perfection as a fundamental condition for social progress and attached great importance to knowledge, wisdom, and intellectual development.

The literary heritage of Khagani Shirvani and Seyid Azim Shirvani represents two significant stages in the history of Azerbaijani literary thought. The former embodies the aesthetic and philosophical culmination of classical poetry, whereas the latter reflects the development of national Enlightenment ideas and realist literature. The ideological and thematic continuity observable

between the poetic worlds of these two authors serves as an important indicator of the enduring principles of literary tradition and succession in Azerbaijani literature.

Keywords: *Khagani Shirvani, Seyid Azim Shirvani, Azerbaijani literature, classical poetry, Enlightenment, poetic world, literary tradition, literary continuity*

Azərbaycan ədəbiyyatı çoxəsrlik inkişaf yolu boyunca bədii təfəkkürün və milli mədəniyyətin formalaşmasında müstəsna rola malik zəngin bir xəzinədir. Bu tarixi təkamül prosesinin ən diqqətçəkən tərəfi müxtəlif dövrlərdə yaşamış sənətkarlar sırasında varislik əlaqələrinin və bədii ənənənin qorunub saxlanılmasıdır. Klassik poeziyamızın fərqli mərhələlərini təmsil edən yaradıcı şəxsiyyətlərin irsinə nəzər saldıqda, dövrün ictimai-siyasi mənzərəsindən asılı olmayaraq, ortaq milli-mədəni dəyərlərin və humanist ideyaların davamlı şəkildə tərənnüm olunduğunu görmək mümkündür. Bu baxımdan, XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının zirvələrindən biri olan Xaqani Şirvani və XIX əsr realist-demokratik ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq irsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Fərqli əsrlərin, fərqli poetik təfəkkür tərzinin daşıyıcıları olmaqlarına baxmayaraq, hər iki böyük ustadın əsərlərində xüsusi bir ruh yaxınlığı və ideya kəsişməsi müşahidə olunur. Xaqani Şirvani fəlsəfi dərinliyi, yüksək bədii sənətkarlığı və Şərq poeziyasının bədii-estetik çərçivələrini aşan qüdrəti ilə seçildiyi halda, Seyid Əzim Şirvani bu möhkəm ənənəvi bünövrə üzərində yeni dövrün tələblərindən doğan realist və maarifçi meylləri formalaşdırmışdır.

İntibah dövrü Azərbaycan poeziyasının dünya miqyasında tanınan görkəmli nümayəndələrindən olan Xaqani Şirvani, tədqiqatçıların diqqətini əsasən çətinliklərlə dolu ömür yolu və ziddiyyətli taleyi ilə çəkmişdir. Müəllifin yaşadığı dövr və həyat hekayəsi müxtəlif alimlər tərəfindən dərinlən öyrənilsə də, onun yaradıcılığındakı bədii sənətkarlıq meyarları və poetik xüsusiyyətlər nisbətən az araşdırılmışdır. Halbuki, Xaqaninin klassik Şərq poetikasının bütün imkanlarından və bədii ifadə vasitələrindən ustadcasına istifadə edərək bənzərsiz əsərlər ərsəyə gətirdiyi şəksizdir. Onun poetik qüdrətini yüksək dəyərləndirən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Şərq ədəbiyyatında da Xaqani Şirvani əsərləri xüsusi yer tutur. Xaqani, poemalarında epik hadisələrin təsviri ilə yanaşı, bədii haşiyələrə, tərənnüm xarakterli əksətdirmə vasitələrinə də yer ayırmaqla dramatik və faciəvi motivlərin gərginliyini aradan qaldırmışdır” [4, s.99].

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və maarifçilik hərəkatının ən parlaq simalarından biridir. O, həm klassik Şərq poeziyasının ənənələrini davam etdirən ustad bir şair, həm də cəmiyyətin tərəqqisi üçün çalışan fədakar bir müəllim olmuşdur.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan klassik poeziyasının formalaşmasında regional ədəbi məktəblərin, xüsusilə də Şirvan ədəbi mühitinin müstəsna rolu olmuşdur. Xaqani Şirvani saray mühitinin poetik qəliblərini qırmağa çalışan, qəsidə əvə qəzəllərində isə fəlsəfi təfəkkürü, insan mənliliyini ön plana çıxaran bir sənətkar kimi bədii təfəkkür tariximizdə yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Şairin davamçısı sayılan Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı sadəcə keçmişə bir nəzər deyil, Xaqani ilə başlayan poetik düşüncənin XIX əsr kontekstində yeni fəlsəfi və estetik təzahürüdür.

Hər iki sənətkarın bədii dünyasının mərkəzində lirik qəhrəmanın daxili iztirabları, eşq fəlsəfəsi, sevgiyə ehtiram dayanır. Bildiyimiz kimi Azərbaycan ədəbiyyatında aşiq və məşuqə münasibətləri klassik poeziyanın təməl sütununu təşkil edir. Xaqani Şirvani poeziyasında bu obrazlar mistik rənglərlə təsvir olunur. Xaqaninin məşuqəsi son dərəcə qürurlu və təkəbbürlüdür. O, sadəcə bir gözəl deyil, həm dünyanı, həm də insanı dərk etmə vasitəsidir. Xaqaninin lirik qəhrəmanı sevgilisinin səsinə eşitmək, onunla ünsiyyətdə olmaq üçün hər yola əl atır:

*Danışmağı bəhanə tut, aç o şəkər dodaqları
İki dünya xəracına bərabər bir göhər göndər [3, s.415].*

Seyid Əzim Şirvaninin qəzəllərindəki məşuqə isə klassik poetik vasitələrlə təsvir edilsə də, o, Xaqaninin məşuqəsinə nisbətən insani duyğulara daha yaxındır. Seyid Əzimin aşiqi daha çox dözümlü, inadkardır [2, s.38]:

*Sənsiz ey ruhi-rəvan təndə təvanım yox idi,
Təni-zanımda təvan, cismdə canım yox idi [5, s.8].*

Xaqani poeziyasının fərqləndirən ən vacib cəhətlərdən biri ənənəvi Şərq poeziyasındakı təbiətdəki varlıqların onun bədii dünyasında yenidən canlandırılmasıdır. Klassik qəzəldə ay və gül gözəllik etalonu kimi səciyyələndirildiyi halda, Xaqani bədii təfəkküründə bu obrazlar öz birinciliyini itirir, sevginin gözəlliyi qarşısında aciz bir bənzətməyə çevirir. Xaqani poeziyasında sevgilinin bədii obrazlarını canlandırarkən təbiətin ən mükəmməl elementlərini onun gözəlliyi qarşısında aciz göstərir:

*Ay nə lazım, sən kimi məhrü kifayətdir mənə,
Gül nə lazım, sən kimi xoşbu kifayətdir mənə [3, s.419].*

Xaqaninin üsyankar lirik qəhrəmanından fərqli olaraq, Seyid Əzim Şirvani qəhrəmanının eşq yolunda çəkdiyi cismani və mənəvi iztirabları uca bir məram kimi qəbul edir. O, fiziki olaraq parçalanmağa, bədəninin hər bir zərrəsinin acı çəkməsinə rəğmən sevgiyə sadıqlığını nümayiş etdirir və daxili naləsini “ney”in həzin musiqisinə bənzədir:

*Bənd-bendim kəsələr eyləməmə tərk fəğan,
Qoy nəvə ney tək edim ta nəfəsim var mənim [5, s.2].*

Xaqaninin lirik qəhrəmanı hər nə qədər iddialı olsa da, bəzən eşq yolunda vüsala yetməyin çətinliyini qəbul edir. O, böyük ayrılıqların fonunda, bədxahların gözündən uzaq səmimi bir salamlama ilə mənəvi təsəlli tapmağa çalışır:

*Əgər vəslin bizə qismət deyilsə, dost, düşmən var,
Salamımın cavabında salam göndər, cavab ver sən [3, s.429].*

Seyid Əzimin lirik qəhrəmanı isə sevgilisinə birbaşa, canlı danışiq dilinin ifadələri ilə müraciət edir:

*Dolanım başına ay nazlıca yarım, bəri bax,
İşvəli, qəmzəli, çəm-xəmli nigarım, bəri bax [6].*

Məqalə fərqli əsrlərdə yaşamış iki böyük dühanın yaradıcılıq yolunu və ortaq cəhətlərini görməyə kömək edir. Xaqani ilə başlayan dərin fəlsəfi düşüncə əsrlər sonra Seyid Əzim Şirvani tərəfindən yeni dövrün tələblərinə uyğun şəkildə davam etdirilmişdir. Bu da ədəbiyyatımızın köklərinin nə qədər möhkəm olduğunu göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, Xaqani yaradıcılığında lirik qəhrəman daha çox mücərrəd və fəlsəfi düşüncələrlə hərəkət etdiyi halda, Seyid Əzim Şirvani bu ənənəni ictimai problemlərin təsviri və canlı xalq danışiq üslubu ilə zənginləşdirmişdir. Bununla belə, hər iki şair insanın daxili dünyasını, mənəvi kamilliyini və elmə olan çağırışını öz bədii dünyalarının mərkəzinə qoymuşlar. Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, bu iki ustad sənətkarın yaradıcılığı arasındakı ideya və məzmun bağlılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin nə qədər güclü olduğunu sübut edən ən mühüm göstəricilərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Hersçi, K.Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti) –Bakı: Elm, –1988–592 s.
2. Hüseyinov, S. Seyid Əzim Şirvani–Bakı: Yazıçı, –1987. – 124 s.
3. Şirvani, X. Seçilmiş əsərləri– “Yazıçı”, – 1987. – 647 s.
4. Xaqani Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı (“Sənətkarın elmi pasportu” seriyası -9). Bakı, “Elm və təhsil, – 2020, – 396 s.
5. Seyid Əzim Şirvaninin şeirləri. Cəfər Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası, Seyid Əzim Şirvani -190–12 s.
6. <https://www.ens.az/az/seyid-ezim-sirvani-dolanim-basina-ey-nazlica-yarim-beri-bax>

XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA SUFİZM VƏ FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏ

Nərminə Salmanlı

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: narmina.salman@mail.ru

Narmina Salmanli

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

SUFISM AND PHILOSOPHICAL THOUGHT IN THE WORK OF KHAGANI SHIRVANI

Summary

XII century Azerbaijani literature is characterized as one of the important stages of the eastern Renaissance, and one of the most prominent representatives of this period is Khagani Shirvani. His work is distinguished not only by its artistic and aesthetic characteristics, but also by its deep philosophical and spiritual content. In khagani poetry, issues such as the inner world of Man, the search for spiritual perfection, the education of the self and the achievement of the divine truth are central. These features closely link his work with the philosophy of Sufism.

Sufism is a philosophical-religious trend in the eastern system of thinking aimed at the inner purification of man, his spiritual growth and approach to the divine truth. In khagani's work, these ideas are expressed poetically and show the path of human development towards spiritual perfection. The poet emphasizes the transience of the material world, calls on a person not to be deceived by external values, to refine his inner world. In his works, the self is presented as the main enemy of Man, and victory over this self is shown as the main condition for spiritual perfection.

Khagani's philosophical thoughts are not limited to the framework of Sufism. It makes the reader think deeply, touching upon such fundamental issues as life and Death, time and eternity, the relationship between man and the universe. In his work, a combination of rational thinking and mystical thinking is observed, which gives his works a special depth and multiplicity. The poet's poetic language is filled with rich means of artistic description, which makes it possible for him to express his thoughts more effectively.

Social themes also occupy an important place in khagani's work. He expresses a sharply critical attitude towards the social injustices of his time, the behavior of tyrannical rulers. The poet calls on the ruling class to moral responsibility, calling them to learn from the instructive events of the past. In this regard, his work is connected not only with individual moral problems, but also with the general state of society.

In the works of khagani, the path of spiritual development of man is presented in stages. This path begins with the upbringing of the self, then continues with a departure from the external world and a reorientation to the inner world, and is finally completed with the comprehension of the divine truth. Although this process is presented as a difficult and long path, the poet emphasizes its necessity. In his opinion, only a person who has passed this path can achieve true freedom and perfection.

In the poet's work, the contrast between the external and the internal world draws special attention. The outer world is presented as deceptive and fleeting, and the inner world is valued as a place of truth and eternal values. This idea was one of the main principles of the philosophy of Sufism, poetically developed by Khagani.

Thus, the work of Khagani Shirvani is a rich and multi-layered heritage, reflecting the unity of Sufism and philosophical thought. His works can be seen as a roadmap focused on the inner world of man, leading him to spiritual perfection and divine truth.

Keywords: *Khagani Shirvani, Sufism, philosophical thought, shirniyya ode, Tafatul-Iraqeyn, divine truth*

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında sufizm və fəlsəfi düşüncə yalnız ümumi ideya səviyyəsində deyil, konkret poetik nümunələrdə də özünü aydın şəkildə göstərir. Şair bu ideyaları müxtəlif janrlarda - qəsidə, qəzəl və poemalarında əks etdirmişdir. Onun əsərləri arasında xüsusilə ictimai-fəlsəfi məzmunu ilə seçilən qəsidələr bu baxımdan daha diqqətəlayiqdir.

Xaqaninin qəsidələri yalnız tərif və mədhiyyə xarakteri daşımır, eyni zamanda dərin fəlsəfi məzmun və mənəvi çağırışlarla zəngindir. (Araslı, 1983: 120) Bu əsərlərdə insanın daxili aləmi, nəfsin tərbiyəsi, mənəvi kamillik və ilahi həqiqətə çatmaq kimi mövzular ön plana çıxır. Bu baxımdan şairin “Şiniyyə qəsidəsi” xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xaqani yaradıcılığına diqqət yetirdikdə aydın olur ki, onun poetik dünyası yalnız bədii təsvirlər və estetik zövqlə məhdudlaşmır, əksinə, dərin fəlsəfi və mənəvi qatlarla zəngindir. Şair insan həyatının mahiyyətini, onun dünyadakı yerini və məqsədini anlamağa çalışır. Bu baxımdan Xaqani poeziyası sadəcə ədəbi nümunə deyil, eyni zamanda fəlsəfi düşüncə sisteminin poetik ifadəsi kimi çıxış edir.

Onun əsərlərində insanın daxili aləminə yönəlmiş ciddi təhlil aparılır. Şair insanın zahiri görünüşü ilə daxili mahiyyəti arasında fərq qoyur və oxucunu bu fərqi dərk etməyə çağırır. Zahiri zənginlik, hakimiyyət və şöhrət kimi dəyərlər Xaqani üçün keçici və aldadıcıdır. Əsl dəyər isə insanın mənəvi kamilliyi, daxili saflığı və ilahi həqiqətə yaxınlığı ilə ölçülür.

Xaqaninin yaradıcılığında sufizm ideyalarının ifadəsi xüsusi diqqətə layiqdir. O, sufizmin əsas prinsiplərindən olan nəfsin tərbiyəsi, mənəvi saflaşma və ilahi eşq mövzularını poetik dillə təqdim edir. Şair insanı nəfsin əsarətindən azad olmağa, maddi dünyanın cazibəsinə aldanmamağa və daxili azadlığa çatmağa səsləyir. Bu baxımdan onun yaradıcılığı təkcə estetik deyil, həm də mənəvi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Bundan əlavə, Xaqani əsərlərində tez-tez ictimai motivlərə də müraciət edir. O, dövrünün sosial ədalətsizliklərini, hakim təbəqənin mənəvi çatışmazlıqlarını tənqid edir və cəmiyyətdə ədalətin bərqərar olmasını arzulayır. Şairin bu mövqeyi onun yalnız fərdi deyil, həm də ictimai məsuliyyət hissi daşıyan bir sənətkar olduğunu göstərir. Onun sözləri təkcə fərdi kamilliyə deyil, eyni zamanda cəmiyyətin mənəvi sağlamlığına yönəlmiş çağırış kimi səslənir.

Xaqaninin poetik üslubu da bu ideyaların ifadəsində mühüm rol oynayır. O, zəngin metaforalar, simvolik obrazlar və bədii müqayisələr vasitəsilə fikirlərini daha təsirli şəkildə çatdırır. Bu üslub xüsusilə onun qəsidələrində (Cəfərov, 2005: 85) özünü daha qabarıq göstərir. Qəsidə janrı Xaqani üçün yalnız ənənəvi mədhiyyə vasitəsi deyil, eyni zamanda fəlsəfi fikirlərin ifadə olunduğu geniş poetik platformadır.

Bu baxımdan Xaqaninin qəsidələri içərisində “Şiniyyə qəsidəsi” xüsusi yer tutur. Bu əsər şairin həm sufi, həm də fəlsəfi dünyagörüşünü ən dolğun şəkildə əks etdirən nümunələrdən biridir. Qəsidədə insanın mənəvi aləmi, nəfsin təsiri, daxili və zahiri dəyərlər arasındakı ziddiyyət, eləcə də mənəvi kamilliyə aparan yol geniş şəkildə təsvir olunur.

Beləliklə, Xaqani Şirvaninin yaradıcılığına ümumi baxış göstərir ki, onun əsərləri yalnız ədəbi baxımdan deyil, həm də fəlsəfi və mənəvi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zəngin irs içərisində “Şiniyyə qəsidəsi” xüsusi yer tutaraq şairin sufi-fəlsəfi düşüncələrinin ən parlaq ifadələrindən biri kimi çıxış edir və onun yaradıcılığının daha dərinə öyrənilməsi üçün əsas mənbələrdən biri hesab olunur. (Əfəndiyev, 1992: 145)

Xaqani Şirvaninin ictimai-fəlsəfi yaradıcılığında xüsusi yer tutan əsərlərdən biri də “Şiniyyə qəsidəsi”dir. Qafiyələrinin “ş” səsi ilə tamamlanmasına görə bu adla tanınan qəsidə, şairin dünyagörüşünü, mənəvi axtarışlarını və sufi-fəlsəfi baxışlarını əks etdirən mühüm poetik nümunədir. Bu əsərdə Xaqani yalnız poetik ustalığını deyil, həm də insanın daxili aləminə dair dərin müşahidələrini ortaya qoyur.

“Şiniyyə qəsidəsi”nin əsas ideya xətti insanın mənəvi kamilləşməsi, nəfs üzərində qələbə qazanması və həqiqi dəyərlərin dərk olunması ilə bağlıdır. Şair bu əsərdə zahiri dünya ilə batini aləm arasında mövcud olan ziddiyyəti açıq şəkildə göstərir. Onun fikrincə, insanın həqiqi dəyəri onun maddi imkanları ilə deyil, (Həmidov, 2010: 45) mənəvi kamilliyi ilə ölçülür.

Sufizm fəlsəfəsinə görə insanın ən böyük düşməni onun nəfsidir. Nəfs insanı maddi dünyaya bağlayan, onu həqiqətdən uzaqlaşdıran əsas amildir. Xaqani bu ideyanı “Şiniyyə qəsidəsi”ndə poetik dillə ifadə edərək, insanı nəfsin təsirindən azad olmağa çağırır. O, nəfsi “aslan” kimi təsvir edir və bildirir ki, bu aslanı ram etmək yalnız güclü iradəyə və mənəvi kamilliyə malik olan insanlara nəsis olur.

Qəsidədə iki fərqli insan tipi qarşılaşdırılır. Bir tərəfdə dünya malına aldanan, var-dövlətə və hakimiyyətə bağlı olan insanlar dayanır. Bu insanlar zahiri zənginliyə malik olsalar da, mənəvi baxımdan kasıbdırlar. Digər tərəfdə isə nəfsini ram etmiş, mənəvi azadlığa qovuşmuş insanlar dayanır. Bu insanlar zahiri baxımdan sadə və kasıb görünsələr də, əslində onlar daxili zənginliyə malikdirlər.

Xaqani bu iki tipi dərviş və sultan obrazları vasitəsilə daha aydın şəkildə təqdim edir. Sultan maddi dünyanın, hakimiyyətin və zahiri gücün simvolu kimi çıxış edir. Dərviş isə mənəvi azadlığın, daxili saflığın və ilahi eşqin təcəssümüdür. (Köçərli, 2003: 60) Şair bu müqayisə vasitəsilə göstərir ki, həqiqi üstünlük maddi gücdə deyil, mənəvi kamillikdədir.

Sufizm fəlsəfəsində ilahi eşq mühüm yer tutur. Bu eşq insanı Allaha yaxınlaşdıran, onu mənəvi yüksəlişə aparan əsas qüvvə hesab olunur. Xaqani də öz yaradıcılığında bu ideyanı ön plana çəkir. O, insanı zahiri gözəlliklərə deyil, ilahi həqiqətə yönəlməyə çağırır. Şairin fikrincə, yalnız ilahi eşq vasitəsilə insan öz həqiqi mahiyyətini dərk edə bilər.

“Şiniyyə qəsidəsi”ndə diqqət çəkən əsas məqamlardan biri də zahiri və batini aləm arasındakı qarşıdurmadır. Şair göstərir ki, zahiri dünya aldadıcıdır və insanı yanlış yola sürükləyə bilər. Bu səbəbdən insan zahiri görünüşlərə aldanmamalı, həqiqəti batini aləmdə axtarmalıdır. Bu fikir sufizmin əsas prinsiplərindən biri kimi çıxış edir.

Xaqaninin fəlsəfi düşüncələri yalnız sufizm çərçivəsində məhdudlaşmır. O, insanın həyatdakı yerini, zamanın keçiciliyini və dünyanın faniliyini də dərinlən dərk etmişdir. Şair bu dünyanı müvəqqəti bir məkan kimi qiymətləndirir və insanı əbədi dəyərlərə yönəlməyə çağırır. Onun fikrincə, maddi sərvətlər və dünyəvi uğurlar keçicidir, lakin mənəvi dəyərlər əbədidir.

Qəsidədə insanın mənəvi inkişaf yolu mərhələli şəkildə təqdim olunur. Bu yol nəfsin tərbiyə olunması ilə başlayır və ilahi həqiqətin dərk olunması ilə tamamlanır. Xaqani bu prosesi çətin, lakin zəruri bir yol kimi təqdim edir. Onun fikrincə, yalnız bu yolu keçən insan həqiqi kamilliyə çata bilər.

Şairin bu əsərdə irəli sürdüyü fikirlər onun dövrü üçün kifayət qədər cəsarətli idi. O, hakim təbəqəni, var-dövlətə aludə olan insanları açıq şəkildə tənqid edir və onları mənəvi boşluqda yaşamaqda ittiham edir. Bu isə Xaqaninin yalnız şair deyil, həm də cəmiyyətin problemlərinə həssas yanaşan bir mütəfəkkir olduğunu göstərir.

“Şiniyyə qəsidəsi” həm də didaktik xarakter daşıyır. Şair oxucuya yalnız fikir təqdim etmir, eyni zamanda onu düşünməyə, (Məmmədov, 2012: 78-85) nəticə çıxarmağa və öz həyatına yenidən baxmağa vadar edir. Bu baxımdan əsər yalnız ədəbi deyil, həm də mənəvi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Əsərdə istifadə olunan bədii təsvir vasitələri də diqqətəlayiqdir. Xaqani metaforalar, simvollar və müqayisələr vasitəsilə fikirlərini daha təsirli şəkildə ifadə edir. Xüsusilə nəfsin “aslan” obrazında təqdim olunması, dərviş və sultan qarşılaşdırması əsərin ideya yükünü daha da gücləndirir.

Bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, “Şiniyyə qəsidəsi” yalnız bir poetik əsər deyil, həm də dərin fəlsəfi məzmun daşıyan, insanın mənəvi dünyasına yönəlmiş bir əsərdir. Bu qəsidə Xaqaninin sufi dünyagörüşünü, onun həyat və insan haqqında düşüncələrini aydın şəkildə əks etdirir.

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında mühüm yer tutan əsərlərdən biri də “Təhfətül-İraqeyn” poemasıdır. Bu əsər yalnız bədii baxımdan deyil, həm də fəlsəfi və mənəvi məzmununa görə xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. Şair bu əsərdə öz səfərləri, müşahidələri və daxili düşüncələri əsasında həyatın müxtəlif tərəflərini dərin poetik dillə təsvir etmişdir.

“Təhfətül-İraqeyn” zahirdə səfər təsvirləri üzərində qurulsada, əslində bu səfər daha çox mənəvi və daxili inkişafın simvolu kimi çıxış edir. Xaqani üçün səfər yalnız coğrafi məkan dəyişməsi deyil, eyni zamanda insanın özünü dərk etməsi, daxili aləmini tanıması və mənəvi kamilliyə doğru irəliləməsi deməkdir. Bu baxımdan əsər sufizm fəlsəfəsinin əsas ideyalarından biri olan “daxili yolçuluq” anlayışı ilə səsləşir.

Əsərdə şairin həyat müşahidələri xüsusi yer tutur. O, gördüyü hadisələri yalnız təsvir etmir, eyni zamanda onları fəlsəfi baxımdan təhlil edir. Bu müşahidələr vasitəsilə Xaqani insan həyatının keçiciliyini, dünyanın faniliyini və maddi dəyərlərin müvəqqəti xarakter daşdığını vurğulayır. Şairin fikrincə, insan zahiri aləmə bağlandıqca həqiqətdən uzaqlaşır, lakin mənəvi axtarış yolu ilə bu həqiqətə yaxınlaşa bilər.

“Təhfətül-İraqeyn”də daxili düşüncələr və mənəvi axtarış motivləri aparıcı xətt təşkil edir. Xaqani insanın özünü tanımasının, daxili aləmini dərk etməsinin vacibliyini ön plana çəkir. O, oxucunu yalnız xarici dünyaya deyil, öz daxilinə yönəlməyə çağırır. Bu çağırış sufizmin əsas prinsiplərindən biri olan “özünü tanı - həqiqəti tanı” ideyası ilə səsləşir.

Əsərdə ilahi həqiqətə çatmaq arzusu da mühüm yer tutur. Xaqani bu məqsədə çatmağın yolunu mənəvi saflaşmada, nəfsin tərbiyəsində və dünyəvi ehtiraslardan uzaqlaşmada görür. O, insanın daxili azadlığa çatmasının yalnız bu yolla mümkün olduğunu vurğulayır. Bu baxımdan əsərdə sufizm fəlsəfəsinin əsas anlayışları - nəfs, ilahi eşq, mənəvi kamillik - aydın şəkildə əks olunmuşdur.

Bununla yanaşı, əsərdə ictimai motivlər də öz əksini tapır. Xaqani dövrünün sosial ədalətsizliklərini, insanların mənəvi deqradasiyasını tənqid edir. O, cəmiyyətdə ədalətin, dürüstlüyün və mənəvi dəyərlərin üstün olmasını arzulayır. Bu isə şairin yalnız fərdi deyil, həm də ictimai problemlərə həssas yanaşdığını göstərir.

Şairin poetik dili bu əsərdə də zəngin və təsirlidir. O, müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edərək fikirlərini daha canlı və təsirli şəkildə təqdim edir. Simvolik obrazlar, metaforalar və dərin məcazlar əsərin fəlsəfi yükünü artırır və oxucunu düşünməyə vadar edir.

Beləliklə, “Təhfətül-İraqeyn” yalnız səfər təsvirlərindən ibarət bir əsər deyil, eyni zamanda insanın mənəvi inkişaf yolunu əks etdirən dərin fəlsəfi və sufi məzmunlu bir poetik nümunədir. Bu əsər Xaqani Şirvaninin dünyagörüşünü, onun həyat və insan haqqında düşüncələrini daha geniş şəkildə anlamağa imkan verir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Xaqani Şirvani yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında yalnız bədii-estetik deyil, həm də dərin fəlsəfi və mənəvi məzmunu ilə seçilən mühüm bir mərhələni təşkil edir. Onun əsərlərində sufizm və fəlsəfi düşüncə qarşılıqlı vəhdət təşkil edərək insanın daxili aləminin, mənəvi kamillik yolunun və ilahi həqiqətə çatmaq arzusunun bədii ifadəsinə çevrilmişdir.

Xaqani poeziyasında insanın əsas problemi kimi nəfsin təsiri ön plana çıxarılır və bu təsirdən qurtuluş mənəvi azadlığın başlıca şərti kimi təqdim olunur. Şair zahiri dünyanın aldadıcı və keçici olduğunu vurğulayaraq insanı batini aləmə yönəlməyə, özünü dərk etməyə və mənəvi saflaşma yolu ilə kamilliyə çatmağa çağırır. Bu ideyalar sufizm fəlsəfəsinin əsas prinsipləri ilə üst-üstə düşür və Xaqaninin yaradıcılığını bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətli edir.

“Şinüyə qəsidəsi”ndə bu ideyalar daha kəskin və sistemli şəkildə ifadə olunur. Burada nəfs və mənəviyyət qarşılaşdırılır, dərviş və sultan obrazları vasitəsilə maddi və mənəvi dəyərlər arasında fərq göstərilir. Şair mənəvi üstünlüyü maddi zənginlikdən üstün tutur və insanın həqiqi dəyərinin onun daxili aləmi ilə ölçüldüyünü vurğulayır.

“Təhfətül-İraqeyn” əsərində isə bu fəlsəfi baxışlar daha geniş kontekstdə təqdim olunur. Burada səfər motivi insanın daxili inkişafının simvolu kimi çıxış edir, həyat müşahidələri və düşüncələr vasitəsilə dünyanın faniliyi və mənəvi dəyərlərin əbədiyyəti ideyası əsaslandırılır. Şair bu əsərdə insanı öz daxilinə yönəlməyə və həqiqəti daxili aləmdə axtarmağa səsləyir.

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı göstərir ki, onun poeziyası yalnız dövrünün ictimai-siyasi problemlərinə münasibət bildirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda insanın mənəvi dünyasına

yönəlmiş universal dəyərləri ehtiva edir. Bu baxımdan onun əsərləri zaman və məkan sərhədlərini aşaraq bu gün də aktuallığını qoruyur.

Nəticə etibarilə, Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı sufizm və fəlsəfi düşüncənin sintezini əks etdirən zəngin bir ədəbi irs kimi qiymətləndirilə bilər. Onun əsərləri insanı düşünməyə, özünü dərk etməyə və mənəvi kamillik yolunda addım atmağa çağıran güclü bir ideya mənbəyidir. Bu isə Xaqaninin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında tutduğu yüksək mövqeni bir daha təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Araslı, H. (1983). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm Nəşriyyatı
2. Cəfərov, N. (2005). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Çarşıoğlu Nəşriyyatı
3. Əfəndiyev, E. (1992). Azərbaycan bədii fikri tarixi. Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı
4. Həmidov, İ. (2010). Xaqani Şirvaninin fəlsəfi görüşləri. Filologiya məsələləri, (3), 45–52.
5. Köçərli, F. (2003). Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Avrasiya Press Nəşriyyatı
6. Məmmədov, A. (2012). Xaqani yaradıcılığında sufizm motivləri. Azərbaycan filologiyası məsələləri, (2), 78–85.

XAQANI ŞIRVANI YARADICILIĞINDA MULTİDİSİPLİNAR YANAŞMA

Gülşən Rzayeva

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: gulsen.rzayeva35@gmail.com

Gulshan Rzayeva

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

MULTIDISCIPLINARY APPROACH IN KHAGANI SHIRVANI'S WORK

Summary

Khagani Shirvani is an intellectual traveler who shines in the dark and contradictory political panorama of the twelfth century.

A multidisciplinary approach to khagani Shirvani's work presents him not only as a classical poet, but also as a universal thinker who has deeply mastered various fields of science. His poetry is a literary and aesthetic text, as well as a complex intellectual system in which philosophical, religious, scientific and social knowledge is synthesized.

Khagani Shirvani is one of the strongest representatives of Classical Oriental poetry. His odes, ghazals and especially the famous work "Taftatul-Iraqeyn" are distinguished by a highly artistic language, complex metaphors and deep layers of meaning.

Khagani's works are a tool not only for artistic taste, but also for a person's understanding of the world. In his poetry, the idea of my inner family of Man, the path of spiritual perfection, the futility of life and the attainment of divine truth is central. In this regard, his work is closely connected with Eastern philosophy and Sufism thinking and puts the spiritual development of man at the forefront. At the same time, khagani Shirvani's creativity creates a panorama of that period, reflecting the social and cultural features of the Shirvan environment. The poet's observations about his court life, his speech against social injustices and his ideas of freedom prove that he is not only a poet, but also a man of public opinion.

Keywords: *multidisciplinary approach, philosophical thought, social thought, linguistics and poetics, historical motives, man and the universe*

Xaqani Şirvani XII əsrin qaranlıq və ziddiyyətli siyasi panoramında işıq saçan intellektual səyyahdır.

Xaqani Şirvani yaradıcılığına multidisiplinar yanaşma onu təkcə klassik şair kimi deyil, həm də müxtəlif elm sahələrini dərinlən mənimsəmiş universal düşüncə sahibi kimi təqdim edir. Onun poeziyası ədəbi-estetik mətn olmaqla yanaşı, fəlsəfi, dini, elmi və sosial biliklərin sintez olduğu mürəkkəb intellektual sistemdir.

Xaqani Şirvani klassik Şərq poeziyasının ən güclü nümayəndələrindən biridir. Onun qəsidələri, qəzəlləri və xüsusilə məşhur "Təhfətül-İraqeyn" əsəri yüksək bədii dil, mürəkkəb metaforalar və dərin məna qatları ilə seçilir.

Xaqaninin əsərləri yalnız bədii zövq üçün deyil, həm də insanın dünyanı dərk etməsi üçün bir vasitədir. Onun poeziyasında insanın daxili ailəmi, mənəvi kamillik yolu, həyatın faniyi və ilahi həqiqətə qovuşmaq ideyası əsas yer tutur. Bu baxımdan onun yaradıcılığı Şərq fəlsəfəsi və sufizm düşüncəsi ilə sıx bağlıdır və insanın mənəvi inkişafını ön plana çəkir.

Eyni zamanda, Xaqani Şirvani yaradıcılığı Şirvan mühitinə ictimai və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirərək həmin dövrün panoramasını yaradır. Şairin saray həyatı ilə bağlı müşahidələri, sosial

ədalətsizliklərə qarşı çıxışı və azadlıq ideyaları onun tək-cə şair deyil, həm də ictimai düşüncə sahibi olduğunu sübut edir.

Multidisiplinar yanaşma onu da göstərir ki, Xaqani:

Müxtəlif elm sahələrinə bələd olan ensiklopedik şəxsiyyət olmuşdur.

Poetik dil vasitəsilə elmi və fəlsəfi bilikləri bədii formaya salmışdır.

Fərqli sahələr arasında əlaqə yaradaraq bütöv bir dünyagörüş formalaşdırılmışdır.

Xaqani Şirvani yaradıcılığı yalnız ədəbiyyat çərçivəsində deyil, geniş elmi və mədəni kontekstdə öyrəniləndə onun əsl dəyəri daha aydın üzə çıxır. Multidisiplinar yanaşma bu böyük sənətkarın irsini daha dərinlən anlamağa, onun fikirlərinin çoxqatlı mahiyyətini açmağa və müasir dövrdə də aktuallığını göstərməyə imkan verir. (1.Abbasov,1967:245)

Xaqani Şirvani dünya ədəbiyyatında yalnız klassik şair kimi deyil, həm də insan, cəmiyyət və kainat haqqında universal düşüncə sistemi yaradan böyük mütəfəkkir kimi qiymətləndirilməlidir.

Xaqani yaradıcılığında insan həyatı, zaman, ölüm, taleyin dəyişkənliyi kimi fəlsəfi problemlər mühüm yer tutur. O,dünyanın faniliyini və insanın mənəvi kamilləşmə yolunu tez-tez vurğulayır. Şair maddi dünyanın keçici olduğunu bildirərək mənəvi dəyərləri üstün tutur.

İlahi Eşq və Dünyəvilik:

Xaqani yaradıcılığı mistik (sufi) və dünyəvi eşqin vəhdətini təşkil edir. Onun şeirlərində ilahi eşq, epistemoloji (bilik nəzəriyyəsi) axtarışlar və fəlsəfi düşüncələr mərkəzi yer tutur.

İnsan və Kainat: "Mədain xərabələri" (Şirvani) kimi əsərlərində zamanın keçiciliyi, insanın kainatdakı yeri, fani və bəqi mövzularını fəlsəfi dərinliklə işləmişdir.

Təbiət və İnsan vəhdəti:

Xaqaninin əsərlərində təbiət hadisələri sadəcə təsvir olunmur, onlar insan duyğularının, daxili dünyanın güzgüsü kimi çıxış edir. (2.Araslı,1980:210)

Dövrün ən böyük şairlərindən biri kimi tanınan Xaqani yaradıcılığında diqqəti cəkən cəhət, hər beytdə, hər misrada özünü göstərən dərin obrazlılıq və elmlkdir. Dövrünün elmlərini dərinlən bilən Xaqani bəzən incə bir eyhamla bütöv əsərlərə sığa bilən fikir ifadə etmiş olur.

Xaqani Şirvani klassik Şərq poeziyasının bütün janrlarında yüksək sənətkarlıq nümunələri yaratmışdır. Əsərləri tezliklə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə yayılaraq müasirlərinin nəzərini cəlb etmişdir. O, Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində epik poeziyanın ilk görkəmli nümunəsi sayılan "Töhvət ül-İraqeyn" adlı məsnəvisini yazmışdır.

1157-ci ildə yazılmış bu əsərdə şair səfər macəraları ilə yanaşı, xalqların həyatından aldığı təəssüratı təsvir etmişdir. "Düşmənləri tənqid", "Günəşə xitab", "Qızıla məzəmmət" başlıqlı hissələr oxucunu heyran edir. Şair saflığın, işığın, hərarətin, ucalığın rəmzi olan günəşi özünün dostu sayır, ondan yardım diləyir. "Töhvət-ül-İraqeyn" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk poemadır. Əsərin əsas qəhrəmanı şairin özüdür. Poemada düşünən də, sevinən də, fəxr edən də, qəzəblənən də şairin özüdür.

"Töhfətül-iraqeyn"yalnız ədəbi əsər deyil, həm də XII əsrin ictimai, dini və mədəni həyatını əks etdirən mühüm tarixi mənbə hesab olunur. Əsərdə müxtəlif şəhərlər, alimlər, dini şəxsiyyətlər və mədəni mühit haqqında məlumat verilmişdir. Bu baxımdan əsər tarix, coğrafiya, ədəbiyyat baxımından multidisiplinar əhəmiyyət daşıyır. (3.Əliyev, 1998:186)

Əfzələddin Xaqani poeziyasında ictimai ədalət, mənəvi dəyərlər, insanın daxili mübarizəsi və həyatın mənası kimi mövzulara xüsusi diqqət ayırmışdır. Onun əsərlərindəki fəlsəfi fikirlər dövrünün dünyagörüşünü əks etdirməklə yanaşı, müasir oxucu üçün də aktualdır. Şair insanın özünü tanıması, özünü formalaşdırması və cəmiyyətə töhfə verməsi barədə dərin düşüncələrə malikdir.

Xaqani həmçinin Tanrı və insan, varlıq və məhv, zaman və əbədlilik kimi mövzuları poetik dillə ifadə etmişdir. Onun əsərlərində irfan və hikmət elementləri, həm də dini-mistik motivlər ön plandadır. Bu, onun yaradıcılığını həm ədəbi, həm də fəlsəfi səviyyədə zənginləşdirir.

Əfzələddin Xaqani poeziyasında ictimai ədalət, mənəvi dəyərlər, insanın daxili mübarizəsi və həyatın mənası kimi mövzulara xüsusi diqqət ayırmışdır. Onun əsərlərindəki fəlsəfi fikirlər dövrünün dünyagörüşünü əks etdirməklə yanaşı, müasir oxucu üçün də aktualdır. Şair insanın özünü tanıması,

özünü formalaşdırması və cəmiyyətə töhfə verməsi barədə dərin düşüncələrə malikdir. (4.Kərimli, 1996:198)

Xaqani Şirvani yaradıcılığına multidisiplinar yanaşma onun irsini təkcə ədəbiyyatşünaslıq baxımından deyil, həm də fəlsəfə, müxtəlif elm sahələrinin kəsişməsində təhlil etmək deməkdir.

Elmi-Ensiklopediya və Təbiət Elmləri:

Xaqani öz dövrünün ensiklopedik biliklərə malik sənətkarı kimi tanınır. Onun əsərlərində müxtəlif elm sahələrinə dair dərin eyhamlar mövcuddur.

Tibb və Astronomiya:

Şairin beytlərində tibbi terminologiya, insan anatomiyası, həmçinin səma cisimlərinin hərəkəti və bürclər haqqında mürəkkəb elmi təsəvvürlər poetik şəkildə ifadə olunur.

Xaqani əsərlərində dövrünün tibb elmini (İbn Sina məktəbini) dərinlən bildiyini nümayiş etdirir.

Şairin humanizmi, insan üçün döyünən şair qəlbi bu sualda ifadə olunmuşdur. Divlər dünyasına, əhrimənlər aləminə, əliqılıncı hökmdarlara nifrət, sadə adamlara məhəbbət Xaqani poemasının əsasıdır. Daha çox Şirvan şərinə nifrətin yüksək poetik ifadəsi olan “Töhfətül-İraqeyn” təkcə səfərnəmə deyil, dərin humanist məzmunlu və yüksək sənətkarlıqla yazılmış ictimai, siyasi, fəlsəfi, əxlaqi düşüncələrlə zəngin orijinal, oxşarsız lirik poemadır. Poemadakı fikir və sənət tapıntılarına “Sirlər xəzinəsi”, “Leyli və Məcnun” kimi əsərlərdə rast gəlirik. Bu, Nizami poemalarının yaşca böyük olan altıncı qardaşıdır. Xaqani irsinin mühüm qismini qəzəllər təşkil edir. Onun qəzəl yaradıcılığı o biri əsərlərindən müəyyən dərəcədə seçilir. Şair bu janrın tələblərinə riayət edir, məhəbbət motivini ön plana çəkir. Əsasən, aşiqanə qəzəl yazan şair sözarası ictimai hadisələrdə toxunur, dövründən narazılığını bildirir. Türk alimi Əhməd Atəşin qənaətinə görə, artıq Xaqani irsində qəzəl bir janr kimi sabitləşir. Bu dövrdə başqa şairlərdə olduğu kimi, Xaqani qəzəlləri də movzuca bütövdür. Onlarda nikbinlik duyğusu vardır.

Bu cəhətdən o, müasiri Nizamiyə bənzəyir. Nizamidən daha çox sarayın zülmünü, çirkabını görüb öz üzərində hiss edən şairin sarayları tonqidində ehtiraslı bir ruh vardır. Xaqaninin fikrincə, şah sarayları elə bir dənizdir ki orada sədəf yox, yüz min nəhəng var. İnsana heç bir inci verməyən, lakin onu məhv etmək üçün hər dəqiqə min oyun quran saraylar şairin əsas nifrət və inkar obyektidir. Gəncliyində saraya dəvət alan şair, çox keçmir ki, səhv etdiyini başa düşür, saray həyatının eybəcər, şər dolu mahiyyətini anlayır, özü ordan qaçmağa çalışdığı kimi, başqalarına da məsləhət görür ki, saraylardan uzaq yaşasınlar, ağalardan uzaq olsunlar:

*Aşiqlik dünyasına qədəm qoymayan insan,
Ürəyinə gözündən axıtmamışdır al qan
Hər kəsə ki, vurmayıb qəm oxunu məhəbbət,
O, eşqin əhvalını biləcəkdir haradan?
Sevginin mənasını duya bilməz o kəs ki,
Həmməfəsi olmayıb bir nəzəndə mehriban.*

Şairin fikrincə, insan özü aşiq olmayınca eşqin nə olduğunu bilməz. Gözlərindən qan axıtmayan bir kəs eşqi duya bilməz, aşiqə qiymət verə bilməz. Aşiq qəlbini və canını bağışlasa da, qisməti hicran və qəmdir. Daim eşq havası ilə nəfəs alan bu adamların üzərinə sevinc nəsimi əsməmişdir. Bu qəzəldə aşiq ən yüksək insan, zamanənin həqiqi qəhrəmanı kimi göstərilmişdir. Düzdür, onun nə üçün daim qəm çəkdiyi, nə üçün sevdiyi bir adam tərəfindən incildiyi aydın göstərilir, bunun səbəbi aydınlaşdırılmır. İntibah dövrünün romantik poeziyasının qəhrəmanı olan aşiq özü də həmin hadisənin səbəblərini bilmir, mücərrad və rəmzi şəkildə sevgilidən taledən şikayətlənirdi. Şərqin bütün başqa qəzəl şairləri kimi Xaqani də ənənəni pozmur, məhəbbət qəhrəmanının kədərini, faciəsini, sevgisini dilə gətirir. (5.Sultanlı, 2009:430)

*Konlüm yenə eşqinlə düşüb ahu-zara,
Gecəm dönüb hicrandan qara ruzigara.
Bir gülüşün min bahar gətirər ruhuma,
Bir baxışın yetər könlüm düşə bahara.*

Xaqani Şirvani yaradıcılığı Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən zəngin və dərin məzmunlu poetik irslərindən biridir. Onun əsərlərində fəlsəfi düşüncə, ictimai tənqid, insanın daxili aləmi, vətən sevgisi və mənəvi azadlıq ideyaları yüksək bədii sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur. Şair yalnız dövrünün hadisələrini təsvir etməmiş, eyni zamanda insan həyatının mənası, ədalət və həqiqət kimi ümumbəşər problemlərə də toxunmuşdur.

Xaqani poeziyası dil və üslub baxımdan olduqca zəngindir. O, mürəkkəb bədii təsvir vastələri, təşbehlər, metaforalar və simvolları istifadə etmişdir. Bu xüsusiyyətlər onun yaradıcılığını həm klassik Şərq poeziyasında, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyə yüksəltmişdir. Şairin “Həbsiyyə” kimi əsərlərində insanın azadlıq arzusu, haqsızlığa qarşı etirazı və mənəvi gücü aydın şəkildə əks olunur.

Xaqani yaradıcılığına multidisiplinar yanaşma göstərir ki, onun əsərləri yalnız bədii-estetik deyil, həm də fəlsəfi, tarixi, dini, psixoloji, sosioloji və elmi baxımdan zəngin məzmun daşıyır. Bu yanaşma vasitəsilə Xaqani irsinin çoxşaxəli mahiyyəti daha dərinləndirilir və onun Şərq intibahı dövrünün böyük mütəfəkkirlərindən biri olduğu aydın görünür.

Ədəbiyyatşünaslıq baxımından Xaqani yaradıcılığı klassik Şərq poeziyasının yüksək poetik nümunəsi kimi qiymətləndirilir. Şairin dili, bədii təsvir vasitələri, metafora və simvolları istifadə bacarığı onun poetik təfəkkürünün zənginliyini ortaya qoyur. Xüsusilə qəsidə və qəzəllərində obrazlılıq, ritm və emosional dərinlik diqqəti cəlb edir.

Fəlsəfi aspektdən, Xaqani insan həyatı, zaman, tale, ölüm və mənəviyyat kimi məsələlərə toxunaraq dərin düşüncələr irəli sürmüşdür. Onun əsərlərində insanın daxili aləmi, mənəvi kamillik axtarışı və dünyanın faniliyi haqqında fikirlər sufizm və Şərq fəlsəfəsi ilə sıx bağlıdır. Bu isə Xaqaninin yalnız şair deyil, həm də filosof olduğunu sübut edir.

Bütün bu yanaşmalar şairin irsinin müxtəlif elm sahələri ilə əlaqəsini üzə çıxarır, onun Azərbaycan və dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini daha aydın müəyyənləşdirir. Xaqani yaradıcılığı təkcə klassik poeziya nümunəsi deyil, həm də insan, cəmiyyət, fəlsəfə və mənəviyyat haqqında zəngin düşüncə sistemi kimi böyük elmi və bədii əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov, M. Xaqani Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Azərneşr 1967, səh. 245.
2. Araslı, H. Xaqani Şirvani. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1980, səh. 210.
3. Əliyev, R. Xaqani Şirvaninin poetikası. Bakı: Elm, 1998, səh. 186.
4. Kərimli, T. Xaqani sənəti. Bakı: Elm, 1996, səh. 198.
5. Sultanlı, Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, səh. 430.

XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB ƏDƏBİ ƏNƏNƏLƏRİNİN QARŞILIQLI TƏSİRİ

İlahə Ələkbərova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: ilahelekberova@gmail.com

Ilaha Alakbarova

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

THE INTERACTION OF EASTERN AND WESTERN LITERARY TRADITIONS IN THE WORKS OF KHAGANI SHIRVANI

Summary

The legacy of Khagani Shirvani is remarkable not only from the point of view of the development of national literature, but also because it serves as a bridge between world cultures. He is one of the rare personalities who synthesized Eastern and Western literary traditions in his work. His art not only elevated classical Oriental poetic traditions to a higher level, but also served as a rich source for Western Oriental studies and literature in later times.

The role of Khagani's work in the Oriental context is measured by the innovations he introduced into the classical forms of fables and ghazals. As for the issue of interaction with Western literary traditions, it is more related to modernity and the interest of Western thinkers of later times in it. Khagani's work, which is a synthesis of human emotions, scientific knowledge and philosophical searches, along with preserving classical traditions, allows our literature to achieve a unique position in world literature with its innovative vision.

The purpose of the article is to study the interaction of Eastern and Western literary traditions in the works of Khagani Shirvani, to determine how this influence is expressed in poetic texts. The relevance of the research lies in the historical example of the synthesis of the Khagani heritage with the universal values of national literatures in a globalizing world.

Keywords: *Afzaladdin Khagani Shirvani, East, West, literary relations, classical poetry*

Xaqani Şirvani yaradıcılığını düzgün anlamaq üçün XII əsrin tarixi və mədəni mühitinə nəzər salmaq vacibdir. Bu dövr Azərbaycan üçün həm siyasi, həm də mədəni baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Şirvanşahlar dövlətinin mövcudluğu ölkəni İslam Şərqi ilə Bizans-Roma qərbi arasında yerləşən strateji bir mərkəzə çevirmişdi. Bu coğrafi mövqe Xaqaninin poetik dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdı.

Şirvanşahlar sarayının intellektual mühitində yetişən Xaqani, bir tərəfdən Qurani-Kərim, sufi poeziyası və Şərq klassiklərinin təsiri altında formalaşmış, digər tərəfdən isə antik yunan fəlsəfəsi, Bizans-Roma mədəniyyəti və qərb humanist ideyaları ilə tanış olmuşdur. Bu qarşılıqlı təsir onun poetik üslubunda özünü göstərərək, milli kimliklə universal dəyərlərin vəhdətini yaratmışdır.

XII əsr dünya mədəniyyət tarixində Şərq və qərb sivilizasiyalarının qarşılıqlı təsirinin gücləndiyi bir dövr kimi səciyyələnir. Bu dövrdə İslam dünyasında elm, fəlsəfə və ədəbiyyat sahəsində baş verən yüksəliş, həmçinin Avropa intibahına aparan ilkin proseslər mədəniyyətlərarası dialoqun genişlənməsinə şərait yaratmış, xüsusilə, yunan fəlsəfəsinin ərəb dilinə tərcüməsi, Bizans və Roma mədəniyyətindən gələn təsirlər, eləcə də İslam Şərqində formalaşan sufizm və klassik poeziya ənənələri bir-birini tamamlayan intellektual mühit yaratmışdır.

Xaqani poeziyası İslam mədəniyyətinin dərin təsiri altında formalaşmışdır. Onun əsərlərində Qurani-Kərim ayələrinə, peyğəmbər hədislərinə və dini-fəlsəfi mənbələrə istinadlar geniş yer tutur.

Şairin poetik dili ilahi hikmətlə zənginləşmiş, dini motivlər onun yaradıcılığında həm mənəvi kamillik, həm də ictimai ədalət ideyalarının ifadəsinə xidmət etmişdir. Xaqani dini mənbələri yalnız formal sitat kimi deyil, poetik düşüncənin mərkəzi elementi kimi istifadə etmiş, insanın mənəvi təmizlənməsi və ilahi həqiqətə yaxınlaşması ideyasını poeziyanın əsas xəttinə çevirmişdir.

Şərq poeziyası metaforik dərinliyi və hikmət üslubu ilə seçilir. Xaqani bu ənənəni öz yaradıcılığında daha da inkişaf etdirmişdir. Onun şeirlərində təbiət hadisələri, dini simvollar, tarixi obrazlar və gündəlik həyat hadisələri metaforik mənə daşıyır. Şairin poetik dili çoxqatlıdır: zahiri gözəllik arxasında fəlsəfi mənə, ictimai mesaj və mənəvi hikmət gizlənir. Bu xüsusiyyət Xaqanini yalnız bir şair deyil, həm də mütəfəkkir kimi tanıdır. Hikmət üslubu onun poeziyasını didaktik çalarlarla zənginləşdirir, oxucunu düşünməyə, mənəvi kamilliyə çağırır.

Xaqaninin ən mühüm əsərlərindən biri olan “Töhfətül-İraqeyn” Şərq poetikasının zəngin motivlərini özündə cəmləşdirir. Bu əsərdə dini-fəlsəfi düşüncə, sufizm elementləri, Qurani-Kərim ayələrinə istinadlar və klassik poeziyanın formaları geniş şəkildə işlənmişdir. “Töhfətül-İraqeyn” həm poetik, həm də fəlsəfi məzmunu ilə Şərq ədəbiyyatının ənənələrini davam etdirir, eyni zamanda Xaqaninin fərdi üslubunu ortaya qoyur. Əsərdə insanın mənəvi yolçuluğu, ilahi həqiqətə yaxınlaşma arzusu, həyatın faniliyi və əbədiyyət ideyası poetik dillə ifadə olunur. Bu motivlər Xaqaninin Şərq ədəbi ənənələrindən qidalandığını və onları öz yaradıcılığında yeni səviyyəyə yüksəltdiyini göstərir. [Araslı, 1960:145].

Xaqani Şirvaninin yaradıcılıq mühitində antik yunan fəlsəfəsinin təsiri mühüm yer tutur. VIII-XII əsrlərdə İslam dünyasında baş verən tərcümə hərəkəti nəticəsində Platon, Aristotel, Hippokrat və Qalen kimi filosof və alimlərin əsərləri ərəb dilinə çevrilmiş, bu biliklər geniş yayılmışdır. Aristotelin məntiqi, Platonun ideyalar aləmi haqqında nəzəriyyələri, Qalenin tibbi bilikləri İslam alimləri vasitəsilə Xaqaninin intellektual mühitinə daxil olmuşdur. Şairin əsərlərində rəşadət düşüncə ilə mistik duyğunun sintezi, insanın həm cismani, həm də mənəvi tərəflərinin poetik təsviri bu fəlsəfi irsin təsirini açıq şəkildə göstərir. [Əhmədov, 2015:234].

Xaqaninin ən məşhur əsərlərindən biri olan “Mədain xarabalıqları” qəsidəsi Şərq və Qərb sintezinin parlaq nümunəsidir. Bu əsərdə şair Roma imperiyasının süqutunu, tarixi abidələrin viran qalmasını təsvir edərək dünya hakimiyyətlərinin faniliyini vurğulayır. Qəsidə yalnız bir tarixi hadisənin poetik təsviri deyil, həm də universal mesaj daşıyır: güc və sərvət müvəqqətidir, əbədi olan yalnız hikmət və mənəvi dəyərlərdir. Bu əsərdə Xaqani həm Şərq poetikasının metaforik dərinliyindən, həm də qərb tarixi təcrübəsindən bəhrələnərək mədəniyyətlərarası dialoqun poetik modelini yaradır.

Xaqani Şirvani əsərlərində xristianlıqla bağlı simvolikaya da müraciət etmişdir. O, İsa peyğəmbər, Məryəm obrazları və xristian dini simvollarını poetik metaforalar kimi istifadə etmiş, bu motivləri İslam dünyagörüşü ilə sintez etmişdir. Bu, onun mədəniyyətlərarası düşüncə tərzini göstərir. Avropa humanizminin ilkin elementləri - insanın dəyəri, dünyəvi biliklərin əhəmiyyəti, tarixi təcrübədən öyrənmək ideyası – Xaqaninin poetikasında öz əksini tapmışdır. Beləliklə, şair yalnız dini-fəlsəfi mövzularla kifayətlənməmiş, həm də humanist ideyaları poeziyanın mərkəzinə gətirmişdir.

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında Şərq və qərb ənənələrinin sintezi universalist baxışların formalaşmasına səbəb olmuşdur. O, insanı yalnız milli və dini kimliklə deyil, ümumbəşəri dəyərlərlə təsvir etmişdir. Şairin əsərlərində mədəniyyətlərarası dialoq, tarixi təcrübənin dərsləri, ilahi həqiqətə aparan yolların müxtəlifliyi poetik şəkildə ifadə olunur. Bu baxış Xaqanini yalnız Azərbaycan poeziyasının klassiki deyil, həm də dünya ədəbiyyatının universalist şairi kimi təqdim edir. Onun yaradıcılığı Şərq mistik ənənələri ilə qərb rəşadət düşüncəsini birləşdirərək, mədəniyyətlərarası sintez nümunəsi yaratmışdır.

Yaxın Şərq xalqlarının adlı-sanlı şairləri əsrlər boyu Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin əsərlərindən təsirlənmişlər. Xaqani şeirinin qüvvəti öz dövründə və özündən sonra gələn şairlər tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir.

XII əsrin Azərbaycan şairlərindən olan Mücirəddin Beyləqani öz ustadı Xaqani haqqında yazır:

*Xaqanidir şeiriyyətin ölkəsində hökmdar,
Avazəsi yayılmışdır Şirvandan Çinə qədər.*

*Bu dünyaya gəlib getmiş saysız şahlar, xaqanlar,
Lakin belə hökmdarı görməmiş qərinələr.*

[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 101]

Xaqaninin sənətkarlıq şöhrəti Yaxın Şərqə yayıldıqda xarəzmli Rəşidəddin Vətəvat, Fərganəli Əsir Axsiketi kimi şairlər onunla şeirləşməyə çalışsalar da, Xaqani sənəti öz qüdrəti və üstünlüyü ilə həmişə qalib gəlmişdir.

Xaqani Hindistan, İran və Orta Asiyada da yaxşı tanınmışdır. Şairin ruhi iztirablarını, şikayətlərini, fəlsəfi görüşlərini, arzularını ifadə edən qəsidələri daha çox rəğbət qazanmışdır. Xaqaninin ən çox şöhrət tapan əsərlərindən biri də onun “Qəsideyi-şiniyə”sidir. Şairin əlyazma divanlarının başında yazılan bu qəsidə 110 beytdən ibarət olub belə başlanır:

*Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistanı,
O şagirdəm ki, öyrəndim sükut ilə əlifbanı.*

*Hə hər dizdən olar məktəb, nə hər şagird əzbərخان,
Hə hər qətrə olar neysan, nə hər dərya sədəfkanı.*

[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 102]

Xaqaninin bu qəsidəsi XII əsrdə klassik Şərq poeziyasında bir yenilik idi. Burada insanın ancaq öz zəhmətinin sayəsində yüksələ biləcəyi fikri təbliğ edilirdi.

Bu qəsidənin dərin məzmunundan ilk dəfə XIII əsrdə böyük hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi təsirlənmişdir. O, Xaqaniyə nəzirə olaraq yazdığı “Mər’atüs-səfa” (saf güzgü) adlanan 174 beytlik qəsidəsini eynən Xaqani kimi başlamışdır:

*Gəlbim bir uşaqdır, eşq ustadı onun dil öyrədənidir,
Savad öyrənmək üçün onun məskəni məktəb bucağıdır.
Hər qoca dil öyrədə bilməz və hər qəlb təlim alan uşaq ola bilməz,
Hər bir tikandan gül törəməz, hər göyərən reyhan olmaz.*

[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 102]

Qəsidənin axırlarında, Əmir Xosrov Dəhləvi bu şeir tərzinin banisi olan Xaqaninin ustad şair olduğunu etiraf edərək deyir: «Mən bu gün Dehlidən yüksək səslə elə söz yaratdım ki, onun banisini Şirvanda yuxudan oyatmış oldum. Əgər o, “həssani-əcəm” idisə, mən də Hindistan sahillərindəyəm ki, bir nəfəsdə özümü o həssana çatdıra bilərəm... Mənim kamalım böyük ustad Xaqani deyən kimidir:

“Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistanı”.

[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 104]

Dəhləvinin səsinə böyük tacik şairi Əbdürrəhman Cami (XV əsr) səs verdi. Cami də öz “Cilaür-ruh” (“Ruhun cilası”) adlandırdığı 130 beytlik qəsidəsini eynən Xaqani kimi başlamışdır:

*Müəllim eşqdir, sakitlik aləmi onun dərşidir,
Bilməməkdən biliyə doğru gedən qəlbın uşağıdır.
Hər kəs belə müəllim və hər kəs belə uşaq tapmaz,
Bədəxşan lazımdır ki, onun hər çinqılı yaqut olsun.*

[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 103]

Əsərin bir yerində Cami də bu qəsidənin əsl yaradıcısı Xaqaniyə müraciətlə yazır:

"Söz, ustad Xaqaninin sözü idi ki, hamıdan əvvəl söylədi. Bu dünya mehmanxanasına sonra gələnlər onun süfrəsindən ruzi yedilər. Mənalər aləmini dərk etmək üçün hər kəs o süfrəyə bir yol tapdı... Əgər Xosrov bu dəryanın şəhdi-şəkərindən bir az dadsa, onun susuz qəlbi bu irfan və mənə aləmindən sirab olar...Əgər Xosrov üzündə səfa aynası parladığı üçün öz şeirini "Məratüs-səfa" adlandırmışsa, mən də qəsidəmin adını "Ciləür-ruh" qoydum". [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 106].

Füzuli də Xaqaninin həmin qəsidəsinə bənzətmə yolu ilə yazdığı 138 beytdən ibarət "Ənisül-qəlb" adlı əsərində deyir:

"Xaqani, Xosrov və Cami tərəfindən otağın üç divarı tikilmişdi. Mən də Bağdaddan onun dördüncü divarını tamamladım. Ey Allah, hər elmdən mənim qəlbimə bir pay ver, sən özün bilirsən ki, Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistanı. [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 108].

Xaqanini özünə ustad hesab edən şairlər içərisində Əbülqasim Şirazi Əmri "Ənvarül-üyun" ("Gözlərin işığı") adlandırdığı qəsidəsində Xaqaniyə nəzirə yazan şairlərin adını çəkir. Əmri Şirazi Xaqaninin bu qəsidəsinə hər kəsdən qabaq Nizaminin nəzirə yazdığını qeyd edir. Təəssüf ki, Nizaminin Xaqaniyə yazdığı həmin nəzirə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Xaqani ilə Nizami arasında yaxın dostluq olduğu məlumdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, Xaqaninin vəfatı münasibəti ilə Nizami də yanıqlı bir şeir yazmışdı. Bu mərsimədən bizə yalnız bircə beyt gəlib çatmışdır:

*Hey deyirdim ki, Xaqani mənim mərsiyəçim olsun,
Təəssüf ki, indi mən Xaqaninin mərsiyəçisi oldum.*

[Əlizadə, 2004:174].

Xaqaninin həmin qəsidəsində Yaxın Şərqi təxminən 38 adlı-sanlı şairi bənzətmə yazmışdır. Xaqanini özünə ustad hesab edən şairlər içərisində XIX əsr şairi Şirazlı Qaaninin də adı vardır. Öz yaradıcılığı etibarını ilə Xaqanidən çox-çox aşağıda duran Qaani hətta özünü ikinci Xaqani adlandıрмаğa cəsarət edərək iftixarla demişdir:

*Şahım, bir Qaaniyə bax,
Onun simasında ikinci Xaqanini gör.*

[Əlizadə, 2004:174].

Qaaninin bir çox qəsidəsi Xaqaninin qəsidələrinin təsiri altında yazılmışdır. O, hətta təxəllüsünü də Xaqaniyə bənzətməmişdir.

XX əsr İran şairlərindən Mirzadə Eşqi «Rəstaxiz», kommunist şair Lahuti isə öz məşhur «Kreml» əsərini Xaqaniyə nəzirə olaraq yazmışlar.

Xaqani dünyasına pərəstiş və onun ayrı-ayrı əsərlərinə nəzirə yazmaq ənənəsi ən çox Azərbaycan ədəbiyyatında dərin izlər buraxmışdır. Xaqaninin əsərləri Azərbaycan klassik şairləri tərəfindən daha çox sevilmişdir. Zamanındakı ictimai hadisələrə həssas və coşqun münasibət, yüksək sənətkarlıq kimi gözəl xüsusiyyətlər Xaqanini Azərbaycanın bir çox şairləri üçün müəllim və ustad etmişdir. Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, Füzuli öz əsərlərində Xaqaninin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən istifadə ilə onu daha da inkişaf etdirmişlər. XIX əsrin Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında öz həmvətəni olan Xaqani Şirvaninin təsirini daha aydın və geniş bir şəkildə görürük. Seyid Əzim fars dilində yazdığı şeirlərindən birində iftixarla deyir:

*Xaqaninin diyarında onun naibi (varisi) mənəm,
Çünki günəş zərrəsinin günəşə nisbəti olar!*

[Əlizadə, 2004:175].

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Xaqanidən öyrənən şairlər içərisində Bahar Şirvaninin də adını çəkmək olar. O da Xaqaninin bəzi qəsidə və qəzəllərindən başqa «Töhfətül-İraqeyn»inə özünün eyni adda olan əsərilə cavab vermişdir. Xaqani ənənələrini davam etdirən şairlər sırasında Azərbaycan şerində inqilabi satiranın böyük ustadı Mirzə Ələkbər Sabir də vardır.

“Şəbai” adlı məşhur şeirinin haşiyəsində Sabir belə bir qeyd etmişdir: “*Bu qəzəlin məqtəi-məzmununu Xaqanidən iqtibas etdiyimizi acizənə ixtar edirik*”. [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 103].

Sabir:

*Nə qəm uğratsa da bir gün mənə ifnəyə zaman,
Mən gedərəmsə məramım yenə dünyada durar.*

[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 103].

Beyti ilə başlanan şeirinin son beytini Xaqanidən alıb tərcümə etmişdir:

*Durmuşam pişu pəsitəndə, Sabir, necə kim,
O “əlif”lər ki, pəsü pişi-“ətəna”da durar.*

[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960: 104].

Xaqani əsərlərində beynəlmiləçilik motivləri də qüvvətlidir. Şair ərəb xalqının tarixinə, onun zəngin mədəniyyətinə və ədəbiyyatına yaxından bələd idi. O, ərəb dilini mükəmməl bilmiş, bu dildə bir sıra qəsidələr, qitə və rübailər yazmışdır. Onun əsərlərində ərəb torpaqları, onun zəngin şəhərləri Bağdad, Mosul, Şam, Məkkə, Mədinə böyük məhəbbətlə təsvir edilmişdir. Xaqani xüsusən Bağdada ərəb və fars dillərində bir neçə qəsidə həsr edərək onun təbii gözəlliklərini, qaynar ictimai həyatını dəfələrlə tərifləmişdir. Ərəb xalqının klassiklərindən, islamiyyətdən əvvəlki görkəmli şairlərindən tez-tez danışmış, onların şeir və nəsr əsərlərindən nümunələr göstərmişdir. O, eyni zamanda “*Türki-əcəmi bəli dəri guj*” - deyərək türk olduğu halda, farsca yazmasını da bildirmiş, fars xalqının görkəmli nümayəndələrini də xatırlamış, müasiri olduğu fars alim və şairlərlə məktublaşmış, onları öz əsərlərində tərifləmişdir. [Məmmədov, 1998: 73]

Xaqani Orta Asiya xalqlarının tarixindən və ədəbiyyatından da böyük hörmətlə söz açmış, orada baş verən hadisələrdən danışmışdır. Xarəzmşahlara qəsidələr ithaf etmiş, Orta Asiya şair və alimlərlə məktublaşmışdır.

Xaqani Gürcüstana, gürcü xalqına da yaxşı münasibət bəsləmişdir. Vaxtilə Tiflisdə olmuş, şəhəri tərənnüm etmiş, şeirlərində hətta gürcü sözləri də işlətməmişdir:

*Tərsə gözəlisən, İsaya həmdəm
Pak ruhsan, mən sənə demərəm sənəm.
Tük kimi incəldim dərdü qəmindən,
"Modi", "modi", qəmdən muyə dönmüşəm.*

*Ağüzlü, qıvrımsaç qızın eşqindən,
Kürçücə öyrəndim Abxaziyada mən.
İncəldi tük kimi dilim, hər tüküm,
Dönüb bir dil oldu "modi" deməkdən.*

[Sultanov, 1954:87].

Gözəl xətlə üzü köçürülmüş Xaqani əsərləri qiymətli hədiyyə kimi şəhərlərdən-şəhərlərə göndərilmişdir. İndi dünyanın Şərq əlyazmaları saxlanılan bütün kitabxanalarında Xaqani əsərlərinin müxtəlif illərdə köçürülmüş nüsxələrinə təsadüf olunmaqdadır.

Xaqaninin yaradıcılığı Şərq və qərb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsirinin Azərbaycan ədəbiyyatında necə məhsuldar nəticələr doğurduğunu göstərir. Şərq poetikasının mistik dərinliyi, Qurani-Kərim və sufizm motivləri onun əsərlərində qərb fəlsəfi rəasionalizmi, Roma-Bizans tarixi simvolikası və antik yunan düşüncəsi ilə sintez olunmuşdur. Bu sintez Azərbaycan poeziyasını yalnız milli çərçivədə deyil, həm də ümumbəşəri miqyasda inkişaf etdirən mühüm amil olmuşdur. Xaqaninin poetik üslubu göstərir ki, mədəniyyətlərəarası təsir milli ədəbiyyatı zəiflətmir, əksinə, onu daha da gücləndirir və zənginləşdirir.

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında Şərq və qərb ənənələrinin qarşılıqlı təsirini araşdırmaq müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövzu yalnız tarixi bir faktı öyrənmək deyil, həm də mədəniyyətlərəarası dialoqun mahiyyətini anlamaq üçün vacibdir. Qloballaşma dövründə Xaqaninin universalist baxışları, mədəniyyətlərəarası sintezə əsaslanan poetik üslubu müasir ədəbiyyat və mədəniyyət tədqiqatları üçün aktual nümunədir. Onun əsərləri göstərir ki, milli kimlik və ümumbəşəri dəyərlər bir-birinə zidd deyil, əksinə, bir-birini tamamlayaraq daha zəngin mədəni irs yaradır.

Beləliklə, Xaqani Şirvani yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının klassik ənənələrini qorumaqla yanaşı, onu dünya mədəniyyətinə açan bir körpü olmuşdur. Şərq və qərb ənənələrinin qarşılıqlı təsiri onun poeziyasında universalist bir üslub yaratmış, bu isə həm tarixi, həm də müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün mühüm tədqiqat mövzusu olaraq qalmaqdadır.

Xaqanın yaradıcılığı həm milli, həm də ümumbəşəri dəyərlərin daşıyıcısıdır. Xalqımız bu böyük şairin xatirəsini daim ehtiramla yad edir, əsərləri təkrar-təkrar nəşr olunur və müxtəlif nəsilələr tərəfindən sevilərək oxunur. Əfzələddin Xaqaninin həyat yolu və yaradıcılığı insanlıq üçün örnək və ilham mənbəyidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Araslı, H. (1960). Xaqani Şirvani. Bakı:Yazıçı.
2. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi 3 cildə. I cild. Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının mətbəəsi.
3. Əhmədov, M. (2015). Xaqani Şirvani və Şərq-Qərb ədəbi əlaqələri. Bakı: Elm və Təhsil
4. Əlizadə, Ə. (2004). Xaqani Şirvani və XII əsr Azərbaycan poeziyası. Bakı: Elm.
5. Məmmədov, İ. (1998). Azərbaycan klassik poeziyasında Xaqani ənənələri. Bakı: Elm.
6. Sultanov, M.S. (1954). Xaqani Şirvani. Bakı: Azərnəşr.

DÜNYA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞI

Nəsimə Murtuzayeva

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: murtuzayevanesibe@gmail.com

Nasiba Murtuzayeva

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

KHAGANI SHIRVANI'S CREATIVITY IN WORLD LITERARY STUDIES

Summary

In the history of world literature, there are artists whose creativity does not remain within the framework of a certain period or geography; on the contrary, it transcends the boundaries of time and space and becomes an integral part of universal culture. One of such rare artists is the outstanding representative of 12th-century Azerbaijani literature, Khagani Shirvani. His poetic heritage constitutes one of the highest peaks of Eastern classical poetry and has always attracted the attention of world literary criticism, being studied through different methodological approaches in various periods.

The rich literary environment formed in the medieval East created fertile ground for the emergence of powerful masters of words such as Khagani. This period was characterized not only by political and cultural development, but also by the flourishing of scientific and philosophical thought. Growing up in such an environment, Khagani Shirvani presented poetry not merely as a means of artistic expression, but also as a form of philosophical thinking, intellectual exploration, and spiritual values. Although his creativity was based on the traditions of classical Eastern poetry, he enriched these traditions with new content and form, creating a unique poetic system.

Keywords: *Azerbaijani literature, Khagani Shirvani, poet, playwright, poetry*

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Xəqani Şirvani yalnız milli poeziyanın deyil, ümumilikdə dünya ədəbi fikrinin inkişafında mühüm rol oynamış sənətkarlardan biridir. Onun yaradıcılığı dərin fəlsəfi məzmunu, mürəkkəb poetik strukturu və yüksək bədii-estetik səviyyəsi ilə seçilir. Xəqani poeziyası Şərq klassik ədəbiyyatının ən parlaq nümunələrindən biri olmaqla yanaşı, dünya ədəbiyyatşünaslığında da geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Dünya ədəbiyyatının inkişaf tarixində elə sənətkarlar vardır ki, onların yaradıcılığı yalnız müəyyən bir dövrün və ya coğrafiyanın çərçivəsində qalmır, əksinə, zaman və məkan sərhədlərini aşaraq ümumbəşəri mədəniyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Belə nadir sənətkarlardan biri də XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Xəqani Şirvanidir. Onun poetik irsi Şərq klassik poeziyasının ən yüksək zirvələrindən birini təşkil etməklə yanaşı, dünya ədəbiyyatşünaslığında da daim diqqət mərkəzində olmuş, müxtəlif dövrlərdə fərqli metodoloji yanaşmalarla tədqiq edilmişdir.

Orta əsrlər Şərqində formalaşan zəngin ədəbi mühit Xəqani kimi qüdrətli söz ustalarının yetişməsi üçün münbit zəmin yaratmışdır. Bu dövr yalnız siyasi və mədəni yüksəlişlə deyil, eyni zamanda elmi-fəlsəfi düşüncənin inkişafı ilə də xarakterizə olunurdu. Belə bir mühitdə yetişən Xəqani Şirvani poeziyanı sadəcə bədii ifadə vasitəsi kimi deyil, həm də fəlsəfi təfəkkürün, intellektual axtarışların və mənəvi dəyərlərin ifadə forması kimi təqdim etmişdir. Onun yaradıcılığı klassik Şərq poeziyasının ənənələrinə əsaslanırsa da, bu ənənələri yeni məzmun və forma ilə zənginləşdirərək fərqli poetik sistem yaratmışdır.

Xəqani poeziyası ilk baxışdan mürəkkəb və çətin qavranılan təsir bağışlasa da, onun dərinliklərinə nüfuz etdikcə burada son dərəcə zəngin məna qatları, incə psixoloji təsvirlər və güclü

fəlsəfi ümumiləşdirmələr üzə çıxır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə onun yaradıcılığı əsrlər boyu həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatşünaslarının maraq dairəsində olmuşdur.

Həmid Araslı “Xaqani Şirvani” kitabında Xəqani poeziyasının yüksək sənətkarlıq və dərin məna qatlarını geniş şəkildə araşdırmışdır: “Xəqani Şirvani yaradıcılığı Şərq poeziyasının ən mürəkkəb və dərin fəlsəfi qatlarını özündə əks etdirir. Onun poetik irsi yalnız milli ədəbiyyat çərçivəsində deyil, həm də dünya ədəbi-estetik fikri kontekstində yüksək qiymətləndirilir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Xəqani poeziyası yüksək sənətkarlıq və dərin məna qatlarının vəhdəti ilə seçilir” [1, s. 25].

Xəqaninin poetik dili, simvolik düşüncə tərzı və intellektual yanaşması onu təkcə öz dövrünün deyil, ümumilikdə dünya poeziyasının seçilmiş nümayəndələrindən birinə çevirmişdir. Dünya ədəbiyyatşünaslığında Xəqani Şirvani yaradıcılığı yüksək bədii-estetik dəyərı, fəlsəfi dərinliyi və poetik yenilikləri ilə xüsusi yer tutur. XII əsrdə yaşamış bu böyük Azərbaycan şairi yalnız milli ədəbiyyatın deyil, bütövlükdə Şərq və dünya poeziyasının inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Xəqani poeziyası fəlsəfi dərinlik və intellektuallıq, güclü obrazlılıq və simvolika, “həbsiyyə” janrının zirvəsi, tənqidi ruh və ictimai mövqe kimi mühüm xüsusiyyətlərlə dünya ədəbiyyatşünaslarının diqqətini cəlb etmişdir. Onun şeirlərində həyat, ölüm, zaman və insan taleyi kimi ümumbəşəri problemlər geniş şəkildə əks olunur. Xəqani yalnız şair deyil, həm də filosof kimi çıxış edir. Bu baxımdan o, bəzən Dante kimi Qərb klassikləri ilə müqayisə edilir.

Xəqani mürəkkəb metaforalar, simvollar və bədii ifadə vasitələri ilə zəngin bir poetik dil yaratmışdır. Onun şeirləri səthi oxunuşla deyil, dərin təhlil yolu ilə dərk olunur. Bu xüsusiyyət onu klassik Şərq poeziyasında seçilən simalardan birinə çevirir. Xəqani saray şairi olsa da, tez-tez dövrünün ədalətsizliklərini, riyakarlığını və sosial problemlərini tənqid etmişdir. Bu cəhət onu realist və cəsarətli sənətkar kimi səciyyələndirir.

Onun məşhur “həbsiyyə”ləri dünya ədəbiyyatında bu janrın ən güclü nümunələrindən hesab olunur. Bu əsərlərdə şəxsi ağrı ümumbəşəri faciə səviyyəsinə yüksəlir. Ədibin yaradıcılığı həm Şərq, həm də Qərb tədqiqatçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Şərq ədəbiyyatında o, Nizami Gəncəvi ilə yanaşı klassik poeziyanın zirvələrindən biri hesab olunur. Avropa şərqşünasları Xəqanini yüksək intellektual poeziyanın nümayəndəsi kimi qiymətləndirir, onun dilinin mürəkkəbliyini xüsusi vurğulayırlar. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda isə Xəqani postklassik poetik düşüncənin erkən nümunəsi kimi də araşdırılır.

Xəqani yaradıcılığı bir çox cəhətdən dünya poeziyası ilə səsləşir. Onun fəlsəfi lirizmi Qərb romantiklərinə yaxınlaşır, simvolik dili modernist poeziyanın ilkin şərtləri kimi dəyərləndirilir, fərdi “mən”in güclü ifadəsi isə onu universal şair səviyyəsinə yüksəldir. Xəqani Şirvani dünya ədəbiyyatşünaslığında yalnız regional şair kimi deyil, ümumbəşəri poetik təfəkkürün böyük nümayəndəsi kimi qəbul olunur.

Mir Cəlal Paşayev “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında Xəqani yaradıcılığının dünya ədəbiyyatşünaslığındakı mövqeyini geniş şəkildə tədqiq etmişdir: “Xəqani Şirvaninin yaradıcılığı forma və məzmun baxımından zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun əsərlərində fəlsəfi düşüncə, ictimai motivlər və fərdi yaşantılar üzvi şəkildə birləşir. Bu baxımdan Xəqani poeziyası klassik Şərq ədəbiyyatında xüsusi mərhələ təşkil edir” [2, s. 78].

Dünya ədəbiyyatşünaslığında Xəqani yaradıcılığının tədqiqi yalnız bir şairin poetik irsinin öyrənilməsi deyil, həm də bütövlükdə klassik Şərq poeziyasının estetik prinsiplərinin, fəlsəfi əsaslarının və bədii inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Xəqani yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun dərin fəlsəfi düşüncəyə malik olmasıdır. Şairin əsərlərində insanın varlığı, həyatın mənası, zamanın keçiciliyi, ədalət və həqiqət kimi ümumbəşəri problemlər yüksək poetik səviyyədə əks etdirilmişdir. Bu baxımdan Xəqani yaradıcılığı yalnız estetik zövq mənbəyi deyil, həm də fəlsəfi düşüncə sistemidir.

Onun poeziyasında mürəkkəb bədii təsvir vasitələri, zəngin metaforik dil və simvolika xüsusi yer tutur. Xəqani sözün dərin qatlarına enərək çoxmənalı ifadələr vasitəsilə oxucunu düşünməyə sövq

edir. Bu xüsusiyyətlər dünya ədəbiyyatşünaslığında onun yaradıcılığının “intellektual poeziya” kimi qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Xəqani Şirvani həm də ictimai mövqeyi ilə seçilən sənətkardır. O, yaşadığı dövrün sosial ədalətsizliklərini, riyakarlığını və hakim təbəqənin mənfi xüsusiyyətlərini tənqid etmişdir. Bu cəhət onun yaradıcılığını yalnız estetik deyil, həm də sosial məzmun baxımından əhəmiyyətli edir. Xəqani poeziyasında fərdi hisslərlə ictimai düşüncə üzvi şəkildə birləşir.

Şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutan “həbsiyyə”lər dünya ədəbiyyatında bu janrın ən təsirli nümunələrindən hesab olunur. Bu əsərlərdə Xəqani şəxsi iztirablarını ümumbəşəri səviyyəyə yüksəldərək insanın azadlıq, ədalət və mənəvi bütövlük uğrunda mübarizəsini əks etdirir.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında Xəqani yaradıcılığı həm Şərq, həm də Qərb alimləri tərəfindən araşdırılmışdır. Şərq ədəbiyyatında o, Nizami Gəncəvi kimi böyük sənətkarlarla bir sırada dayanır. Qərb tədqiqatçıları isə Xəqaninin poetikasını yüksək intellektual səviyyəli və mürəkkəb struktur quruluşuna malik poeziya nümunəsi kimi qiymətləndirirlər. Bəzi hallarda onun yaradıcılığı Dante kimi Qərb klassiklərinin əsərləri ilə müqayisə edilir.

Xəqani poeziyası yalnız öz dövrü ilə məhdudlaşmır; o, sonrakı əsrlərdə də bir çox şair və mütəfəkkirlərə təsir göstərmişdir. Onun poetik irsi klassik Şərq poeziyasının inkişafında mühüm mərhələ olmaqla yanaşı, müasir ədəbi düşüncə üçün də aktualdır. Müasir ədəbiyyatşünaslıq Xəqani yaradıcılığını struktur, semiotik və fəlsəfi aspektlərdən yeni metodoloji yanaşmalarla təhlil edir.

Xəqani Şirvani dünya ədəbiyyatşünaslığında yüksək qiymətləndirilən böyük sənətkarlardan biridir. Onun yaradıcılığı fəlsəfi dərinliyi, bədii mükəmməlliyi və ictimai məzmunu ilə seçilərək həm milli, həm də ümumbəşəri ədəbiyyatın inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Xəqani poeziyası bu gün də aktuallığını qoruyur və ədəbiyyatşünaslıqda geniş tədqiqat obyektı olaraq qalır.

Ədibin yaradıcılığı dünya ədəbiyyatşünaslığında yalnız klassik Şərq poeziyasının mühüm mərhələsi kimi deyil, həm də ümumbəşəri bədii təfəkkürün yüksək ifadə formalarından biri kimi qiymətləndirilir. Onun poetik irsi zamanın sərhədlərini aşaraq müxtəlif dövrlərdə və fərqli mədəni mühitlərdə aktuallığını qoruyub saxlamış, ədəbi-estetik dəyərini itirməmişdir. Bu isə Xəqaninin sənət dünyasının universallığını və dərinliyini bir daha təsdiq edir.

Bəkir Nəbiyev “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi məsələləri” kitabında Xəqani Şirvani yaradıcılığının həm Azərbaycan, həm də dünya ədəbiyyatşünaslığındakı mühüm yerini təhlil etmişdir: “Xəqani Şirvani yaradıcılığı həm Azərbaycan, həm də dünya ədəbiyyatşünaslığında mühüm yer tutur. Onun əsərləri yüksək bədii-estetik dəyəri ilə seçilərək müxtəlif dövrlərdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan Xəqani irsi Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən qiymətli töhfələrdən biri hesab olunur” [4, s. 56].

Dünya ədəbiyyatşünaslığında Xəqani yaradıcılığına verilən yüksək qiymət təsadüfi deyildir. Onun poetik dili, zəngin metaforik sistemi və çoxqatlı semantik quruluşu müasir ədəbi nəzəriyyələr baxımından da aktuallığını qoruyur. Struktur, semiotik və hermenevtik yanaşmalar Xəqani poeziyasının yeni tərəflərini üzə çıxarmağa imkan verir. Bu isə göstərir ki, onun yaradıcılığı təkcə tarixi-mədəni fakt kimi deyil, həm də canlı və daim yenidən şərh olunan ədəbi fenomen kimi dəyərləndirilməlidir.

Xəqani Şirvaninin yaradıcılığı klassik Şərq poeziyasının ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, bu ənənələri zənginləşdirərək yeni poetik istiqamətlərin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Bu baxımdan o, Nizami Gəncəvi kimi böyük sənətkarlarla birlikdə yalnız bir ədəbi məktəbin nümayəndəsi deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynayan şəxsiyyətlərdən biri hesab olunur. Onun yaradıcılığı Şərq və Qərb ədəbi ənənələri arasında mənəvi körpü rolunu oynayaraq müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişafına xidmət edir.

Xəqani poeziyasında fərdi taleyin ümumbəşəri məzmun kəsb etməsi, şəxsi iztirabların bəşəri dəyərlər səviyyəsinə yüksəldilməsi onun sənətinin əsas güc mənbələrindən biridir. Xüsusilə “həbsiyyə”lərdə əks olunan azadlıq ideyası, insan ləyaqətinin müdafiəsi və ədalət axtarışı bu gün də aktual səslənir. Bu isə Xəqani yaradıcılığının yalnız estetik deyil, həm də mənəvi-etik baxımdan böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Xəqani Şirvaninin yaradıcılığı dünya ədəbiyyatşünaslığında çoxşaxəli və dərin tədqiqat obyektidir. Onun poetik irsi həm klassik ədəbiyyatın ən yüksək nailiyyətlərindən biri kimi, həm də müasir ədəbi düşüncəyə təsir edən canlı mənbə kimi qiymətləndirilməlidir. Xəqani poeziyası insanın mənəvi dünyasını, həyatın fəlsəfi mahiyyətini və cəmiyyətin sosial problemlərini yüksək sənətkarlıqla əks etdirərək ədəbiyyatın əbədi dəyərlərini təcəssüm etdirir. Bu səbəbdən də Xəqani Şirvani adı dünya ədəbiyyatı tarixində daim yaşayacaq, onun yaradıcılığı isə gələcək nəsillər üçün tükənməz ilham və tədqiqat mənbəyi olaraq qalacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Həmid Araslı. Xəqani Şirvani. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970, 459 s.
2. Mir Cəlal Paşayev. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1969, 322 s.
3. Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1980, 287 s.
4. Bəkir Nəbiyev. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi məsələləri. Bakı: Elm, 2002, 321 s.

XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA TÜRK ETNİK KİMLİYİ VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Cəmilə Məhərrəmovə

AMEA Naxçıvan bölməsi

e-mail: cemilenihatmeherremova@gmail.com

Jamila Maharramova

Nakhchivan Branch of ANAS

TURKIC ETHNIC IDENTITY AND LANGUAGE ISSUES IN THE WORKS OF KHAQANI SHIRVANI

Summary

This research paper provides a comprehensive analysis of the life, prolific creative journey, and literary heritage of Afzaladdin Khaqani Shirvani, a distinguished representative of 12th-century Azerbaijani Renaissance literature and a genius poet and thinker. The article focuses specifically on the poet's Turkic ethnic identity, national worldview, and lexical-semantic characteristics manifested in his Persian-language poetry. Khaqani's self-identification as an "Ajam Turk" and his use of ancient Turkic terms such as "Tanrı" (God) and "yalvac" (prophet) are evaluated as clear indicators of his connection to the Oghuz Turks and his consciousness of national identity. The study explores the poet's spiritual evolution, ranging from his life in prison to the court environment, and from panegyric writing to philosophical-social nihilism. It analyzes the principles of Akhiism (Futuvva), profound humanism, and the passionate rejection of evil that form the core of his work. The paper provides evidence of Khaqani's mastery in the *qasida* genre-reaching an unattainable peak-as well as his proficiency in *ghazal* and *qita* genres, noting him as the author of the first poem in Azerbaijani literature (*Tohfət al-Iraqayn*). Particular emphasis is placed on the instructive and philosophical significance of the *qasida* "The Ruins of Madain." Ultimately, Khaqani Shirvani's creativity is characterized as a significant phenomenon of world poetry that creates a synthesis of universal values and national identity.

Keywords: *Khaqani Shirvani, Turkic identity, Azerbaijani Renaissance, "Tohfət al-Iraqayn", The Ruins of Madain, qasida, Akhiism, humanism.*

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı Şərq intibahının mühüm mərhələsini təşkil edir. Bu dövrdə formalaşan ədəbi mühitdə Xaqani Şirvani xüsusi yer tutur. Onun yaradıcılığı yalnız bədii-estetik keyfiyyətləri ilə deyil, həm də etnik-mədəni kimliyin ifadəsi baxımından diqqəti cəlb edir. Xaqani fars dilində yazmasına baxmayaraq, əsərlərində türk kimliyi, türk dünyagörüşü və leksik elementlər aydın şəkildə müşahidə olunur. Bu isə onu türkoloji baxımdan araşdırmaq üçün mühüm əsas yaradır [Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1987, s.45-46]. Xaqani Şirvani (1126, Şamaxı - 1199, Təbriz) dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə misilsiz incilər bəxş etmiş dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiridir. O, XII əsr Azərbaycan İntibah mədəniyyətinin ilk qüdrətli nümayəndəsi hesab olunur. Nizami Gəncəviyə qədərki dövrdə ədəbiyyata dərin ictimai-humanist ideyalar və yüksək bədii sənətkarlıq gətirən Xaqani, eyni zamanda milli ədəbiyyatımızda ilk poemanın müəllifidir. Şair Şamaxının nüfuzlu ailələrindən birində dünyaya göz açmışdır. Soykökü haqqında məlumat verərkən babasının toxucu, atasının dülgər, əmisi və əmisi oğlunun isə tanınmış alim və həkim olduqlarını qeyd edir. Anası Rabiə xanım, əslən Kiçik Asiyanın Toqat şəhərindən olan və İslamı qəbul etmiş xristian mənşəli bir ailənin qızı idi. Atasının təzyiqlərinə baxmayaraq, İbrahimin təlim-tərbiyəsi ilə əmisi Kafiəddin Ömər ibn Osman məşğul olmuşdur. O, gənc İbrahimə Quran, fəlsəfə, riyaziyyat və dövrün digər fundamental elmlərini dərindən öyrətmişdir. Cəmi 15-16 yaşlarında şeir sənətində parlayan

gəncə əmisi tərəfindən “Həssanül-Əcəm” (Əcəmin Həssanı) təxəllüsü verilmişdir. Təxminən 18 yaşında Şirvanşahlar sarayına dəvət alan sənətkar, bir müddət burada fəaliyyət göstərsə də, tezliklə saray mühitinin sıxıcılığını və saxtalığını dərk etmişdir. Azadlıq eşqi ilə Xorasana və İraqa can atan şair, bu yolda bir çox maneələrlə qarşılaşmış, iki dəfə həbs edilmişdir. Məşhur “Həbsiyyə” silsilə şeirləri məhz bu ağır zindan günlərinin məhsuludur. 1176-cı ildə ikinci Kəbə ziyarətindən qayıdarkən Xaqani Şirvana dönməmək qərarına gəlir və ömrünün sonunadək Təbrizdə məskunlaşır. Şamaxıda yaxınlarını (həyat yoldaşını, 20 yaşlı oğlu Rəşidi və əmisini) itirməyin verdiyi kədər onu doğma şəhərindən uzaqlaşdırmışdı. Hətta dövrün hökmdarları olan Axsitan və Qızıl Arslanın təkidli dəvətlərini belə rədd edərək, ömrünü tənhalıqda və yaradıcılıqla keçirməyi üstün tutmuşdur. Təbrizdə yaşadığı illərdə o, İslam dünyasının bir çox intellektual mərkəzləri ilə sıx məktublaşmışdır. Hələ gənclik illərində Gəncədə olarkən Nizami Gəncəvi ilə tanış olduğu və dostluq etdiyi ehtimal edilir. Bu dostluğun bariz nümunəsi kimi, Xaqani 1199-cu ildə Təbrizdə vəfat etdikdə, Nizami onun itkisinə dərin hüznə mərsiyə yazmışdır. Dahi şair Təbrizin məşhur “Məqbərətüş-şüəra” (Şairlər məqbərəsi) qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur və onun məzarı bu gün də ziyarətgah kimidir.

Xaqani Şirvani klassik qəsidə janrını əlçatmaz bir zirvəyə qaldırmışdır. Onun yaradıcılığının ana xəttini humanizm, şərin qətiyyətli inkarı və xeyirin, gözəlliyin tərənnümü təşkil edir. Şairin bədii irsi öz miqyasına görə dünya İntibah mədəniyyətinin ən parlaq nümunələri ilə bir sırada dayanır. Şərqin Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami və Məhəmməd Füzuli kimi nəhəng simaları Xaqani dühasına böyük ehtiramla yanaşmış, onun yaradıcılığından bəhrələnərək əsərlərinə nəzirələr yazmışlar. Nizami Gəncəvidən təxminən 15-20 il əvvəl yaradıcılığa başlayan Xaqaninin poeziyasında sonrakı dövrün böyük ədəbi məktəbinin rüşeymləri aydın görünür.

Xaqaninin vəfatı dövrün digər dühası Nizami Gəncəvini dərinədən sarsıtmışdı. Nizaminin ustad sənətkara həsr etdiyi məşhur mərsiyəsindən bizə məlum olan aşağıdakı beyt, iki dahi arasındakı mənəvi bağlılığın ən bariz sübutudur:

*Gümanım bu idi ki, Xaqani mənə mərsiyə deyər,
Heyf ki, indi Xaqaniyə mən mərsiyə yazmalı oldum* [AMEA, 2007, s. 248].

Xaqani Şirvani öz soy-kökü etibarilə Oğuz türklərinə mənsub idi. O, məşhur “Töhfətül-İraqeyn” poemasında öz milli kimliyini fəxrlə vurğulayaraq yazırdı: *“Mən dəricə (farsça) danışan, peyğəmbəri tanıyan, Tanrının sevdiyi bir Əcəm türküyəm”*. Müəllifin işlətdiyi “Əcəm türkü” ifadəsi müasir dövrün “Azərbaycan türkü” anlayışının o dövrdəki tam qarşılığıdır. Diqqətçəkən məqamlardan biri də odur ki, şair dini terminologiyada “Allah” əvəzinə qədim türk sözü olan “Tanrı”, “peyğəmbər” əvəzinə isə “yalvac” kəlmələrindən istifadə etmişdir [Kəndli Q., 1990, s.328-335].

Xaqani Şirvaninin etnik mənsubiyyəti məsələsi ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi yer tutur. Şair öz əsərlərində mənsubiyyətini açıq şəkildə ifadə etmişdir. “Töhfətül-İraqeyn” əsərində yer alan: *“Bir Əcəm türküyəm, dəricə deyən, yalvac tanıyanam, Tanrı istəyən”* misrası onun türk mənşəli olduğunu göstərən əsas faktlardan biridir. [Şirvani, X., 1983, s. 60-65]. Bu fakt göstərir ki, Xaqani öz kimliyini yalnız dini və ya coğrafi deyil, həm də etnik baxımdan dərk edirdi.

Farsdilli yaradıcılıqda türk kimliyinin ifadəsi. Xaqani Şirvani əsərlərini əsasən fars dilində yazmışdır. Bu hal orta əsr Şərq ədəbiyyatı üçün xarakterik idi. Lakin dilin fars olması şairin milli kimliyini kölgədə qoymur. Əksinə, Xaqani yaradıcılığında türk mənşəli sözlərin istifadəsi, türk dünyagörüşünə aid anlayışların işlənməsi, sosial və mənəvi dəyərlərdə türk mentalitetinin əks olunması kimi amillər onun türk kimliyi aydın şəkildə ifadə edir. Bu baxımdan Xaqani yaradıcılığı “farsdilli türk ədəbiyyatı” kontekstində qiymətləndirilə bilər [Araslı H., 1970, s.129-131].

Xaqaninin zəngin ədəbi xəzinəsi 17 min beytdən çox şeiri əhatə edən-Lirik Divanı, Şərq ədəbiyyatında səfərnəmə janrının incisi sayılan ilk poema - “Töhfətül-İraqeyn”i və epistolyar nəsrin 60 nadir nümunəsi-Məktublar adlı fundamental hissələrdən ibarətdir. Şairin yaradıcılığı bütün Şərq ədəbi mühiti üçün inqilabi bir hadisə idi. Onun sənətinin təməlini dərin və sarsılmaz bir humanizm təşkil edirdi. Xaqaninin: *“Uşaqlıqdan bəri adətım belədir: inciyim, amma incitməyim”* [AMEA, 2007,

s. 235-240]. fəlsəfəsi onun ruhani ucalığının göstəricisidir. Lakin bu həlimlik şərin qarşısında acizlik deyil, əksinə, zülmə və haqsızlığa qarşı mənəvi bir üsyan idi. Xaqani yaradıcılığının ilk illərində Aristotel və İbn Sina fəlsəfəsinə (məşşailik) rəğbət bəsləsə də, tezliklə bu quruluqdan uzaqlaşaraq Əxilik təriqətinin mənəviyyatına üz tutmuşdur. Onun yunan fəlsəfəsinə tənqidi baxışı və poeziyasındakı demokratik ruh məhz bu cərəyanla bağlıdır. Sufizm və qələndəriyyə kimi təriqətlərə hörmətlə yanaşsa da, məhz Əxilik ideyaları ona xəlqilik və sağlam bir humanizm qazandırmışdır.

Şərq ədəbiyyatında janrlar üzrə bölgü aparılırsa, Firdovsi və Nizami poema, Hafiz və Füzuli qəzəl, Ömər Xəyyam rübai ustası hesab olunduğu kimi, Xaqani də qəsidə janrının əvəzsiz şahıdır. Onun qəsidələri həm mövzu rəngarəngliyi, həm də fəlsəfi dərinliyi ilə seçilir. Şirvanşah Mənuçöhrün fərmanı ilə “Xaqani” təxəllüsünü qəbul edən şair, saray mühitində mədhiyyələr yazsa da, bu mərhələ onun yaradıcılığında qısa bir dövrü əhatə etmişdir.

Şair ictimai və əxlaqi mövzularda qələmə aldığı əsərlərdə yalnız layiqli şəxsiyyətləri və mühüm tarixi hadisələri (məsələn: Baqlanı bəndinin inşası və ya xalqın qələbələri) tərənnüm etmişdir. Tezliklə kor-koranə mədh yazmaqdan imtina edən sənətkar, saray həyatının riyakarlığını ifşa edən fəlsəfi lirika yolunu seçmişdir. Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında 23 yaş mühüm bir dönüş nöqtəsi olur. Bu dövrdən etibarən şairin daxili aləmində ciddi bir oyanış baş verir. O, vaxtilə saraylarda söylədiyi mədhiyyələrə görə dərin peşmanlıq hissi keçirir. 1157-1158-ci illərdə qələmə aldığı “Təhfətül-İraqeyn” poemasında bu vəziyyəti səmimiyyətlə etiraf edərək yazır:

*Əvvəllər şahları mədh etdiyimçün,
Dilim bulanmışdı çirkəbə bütün [AMEA, 2007, s. 238-240].*

Bu kəskin özünütənqid şairi ömrünün sonunadək təqib etmişdir. O, vaxtilə təriflər yağdırdığı hökmdarları sonralar “divlər” adlandırmış, saray həyatına sərf etdiyi illəri itirilmiş zaman hesab etmişdir. Şairin mənəvi təmizlənmə prosesi onun misralarında belə əks olunur:

*Həyatım bir müddət divlərlə soldu,
İyirmi iki il ömrüm puç oldu.
Anladım səhvimi, oldum peşiman,
Rədd etdim o keçən mənliyi, inan [Kəndli, 1990, s.165-180].*

Xaqaninin sözü ilə əməli arasındakı vəhdət onun tərcümeyi-halında aydın görünür. Şirvanşahlar sarayından uzaqlaşmaq cəhdləri, azadlıq sevdasının bədəli olaraq iki dəfə zindana atılması və nəhayət, 1176-cı ildə Təbrizi daimi məskən seçərək bütün rəsmi dövlətləri rədd etməsi onun sarsılmaz iradəsinin göstəricisidir. O, artıq ilhamını yalançı təriflərə deyil, acı da olsa, həyatın həqiqətlərinə xidmət etdirirdi:

*İlhamım yalanla xarab olmuşdu,
O, cəvə rəngində şərab olmuşdu.
İndi hər sözümdə bir həqiqət var,
O, güzgü, məhək tək olmuşdur meyar [Kəndli, 1990, s.188-190].*

Xaqani poeziyasının zirvəsini onun ictimai və fəlsəfi məzmunlu qəsidələri təşkil edir. Bu əsərlər sadəcə bədii nümunə deyil, XII əsrin ictimai ziddiyyətlərini, xalqın ağrı-acılarını və dövrün narahat ruhunu əks etdirən manifestlərdir. Şairin fəlsəfi fəryadları sanki dövrün üzərində çaxan bir şimşək, ədalətsizliyin sütunlarını titrədən bir ildırım sədasıdır. Onun hər bir misrası bəşəri duyğularla müasirliyi birləşdirərək, oxucunu dərin düşüncələrə sövq edir.

Xaqani yaradıcılığının ən möhtəşəm nümunələrindən biri, ümman dalğaları tək coşqun və əzəmətli səslənən “Mədain xərəbələri” qəsidəsidir. Sasani imperiyasının qədim paytaxtının qalıqları şairi dərin və sarsıdıcı düşüncələrə sövq edir. Müəllifin nəzərində bu xarabalıqlar sadəcə daş yığını

deyil, tarixin amansız gedişatını əks etdirən bir ibrət aynasıdır. Şair bir vaxtlar Babil şahlarının nökr, Türkünün xaqanlarının qulam olduğu bu əzəmətli qəsrin indi sükuta qərq olmasını sənətkarlıqla təsvir edir. O, oxucunu zamanın fəvqünə qalxmağa və bu mənzərəyə filosof gözü ilə baxmağa çağırır:

*İbrətlə bax, ey könlüm, bu aləmə gəl bir an,
Eyvani-Mədaini ayineyi-ibrət san [Şirvani, X., 2004, s.144].*

Xaqani tarixin dialektikasını dərinlən duyur; Nuşirəvanın, Kəsrinin və Pərvizin bir vaxtlar dünyanı titrədən qüdrətinin necə heçliyə qovuşduğunu vurğulayır. Təbiətin bu amansız qanunu - hər bülbulü bir bayquşun, hər nəğməni bir matəmin izləməsi - şairi həm kədərləndirir, həm də bir növ təsəlli verir. Çünki bu qanunauyğunluq, bugünkü zalım hökmdarların və onların zülm üzərində qurulmuş saraylarının da gec-tez məhv olacağına işarədir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk poema hesab olunan “Təhfətül-İraqeyn”, bəzən yanlışlıqla sadəcə bir “mənzum səfərnəmə” kimi qiymətləndirilir. Lakin bu əsər şairin həyat fəlsəfəsini, xatirələrini və ictimai düşüncələrini ehtiva edən mürəkkəb bir sənət abidəsidir. Şair əsərini ilkin olaraq “Təhfətül-xəvatir və zibdətül-zəməir” adlandırmışdır.

Poemada şair öz sadə mənşəyi ilə fəxr edir, ailə üzvlərinə - zəhmətkeş atası Əli Nəccara, anası Rəbiyəyə və ustadı olan əmisi Kəfiəddin Əmərə böyük məhəbbət bəsləyir:

*Sənətcə toxucu olmuşdur babam,
Mən də yavaş-yavaş söz toxuyuram [Şirvani, X., 2004, s.9].*

Əsərdə Xaqaninin parlaq dühası ilə onu əhatə edən “şər mühit” arasındakı amansız təzad öz əksini tapmışdır. Şair özünü doğma Şirvanda bir məhbus kimi hiss edir, Şamaxını ruhunun zindanına bənzədir. Onun Üzük və Xızır ilə simvolik söhbətləri şairin əyilməz iradəsini, saraylara nifrətini və sadə insanlara olan sonsuz inamını nümayiş etdirir.

Xaqani irsinin digər mühüm qismini qəzəllər təşkil edir. Bu janrda o, klassik ənənələrə sadıq qalaraq məhəbbət motivlərini ön plana çəksə də, aşiqanə misraların arxasında dövrün ictimai mənzərəsini və şəxsi narazılığını gizlətməmişdir. Onun qəzəlləri həm lirik incəliyi, həm də gizli ictimai altmətnləri ilə seçilir. Görkəmli türk alimi Əhməd Ataşın qeyd etdiyi kimi, məhz Xaqani yaradıcılığında qəzəl bir janr kimi tam sabitləşmiş və mövzu bütövlüyü qazanmışdır. Şərq İntibahının digər ustadları kimi, Xaqani də eşqi kainatın ən ülvə və pak duyğusu olaraq tərənnüm edir. Onun qəzəllərindəki nikbinlik, insan qəlbinin dərinliklərinə nüfuz edən zərif bir ruhla yığrulmuşdur.

Şairin irsində qitə janrı da xüsusi çəkiyə malikdir. Qəsidələrdən fərqli olaraq, Xaqani qitələrində konkret bir hadisəyə, fakta və ya əxlaqi məsələyə münasibət bildirir. Əgər qəsidə geniş fikir silsiləsidirsə, qitə bir neçə beyt daxilində ifadə olunan kəsbi-mətləbdir. Bu cəhətdən onun qitələri fikrin lakonikliyi və konkretliyi ilə seçilir.

Xaqani adı çəkiləndə ağıla gələn ilk anlayış *coşqun inkarçılıqdır*. Onu XII əsrin ən böyük inkarçısı adlandırmaq heç də mübaliğə deyil. Lakin bu inkar kor-koranə deyil, müəyyən bir ideal namindədir:

Nəyə qarşı? Orta əsrlərin cahilliyinə, ədalətsiz qanunlarına, mənəviyyətsizliyə və insan ləyaqətini alçaldan mühitə qarşı.

Nəyin naminə? İnsanın azadlığı, ləyaqəti və humanist idealların zəfəri naminə.

Şair özünü yoxsulların həmdəmi, xalqın sirdaşı sayır. O, “eşşəklərin belinə yun palan qoyan, itlərin boğazına qızıl xalta bağlayan” zəmanənin tərs-məzhəbliyini qəbul etmir. Onun inkarı orta əsr zülmətinin üzərində şimşək kimi çaxsa da, İntibah gülüstanı üçün həyatverici bahar yağışı mahiyyəti daşıyır.

Xaqani yaradıcılığında diqqəti cəlb edən əsas məqam türk mənşəli sözlərin işlənməsidir. Xüsusilə “Tanrı” və “Yalvac” sözləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Tanrı” sözü qədim türk dini dünyagörüşünə aid olub, Göy Tanrı inancı ilə bağlıdır. Xaqaninin bu termini işlətməsi onun türk

mənəvi köklərinə bağlılığını göstərir. Orta əsr islam ədəbiyyatında daha çox “Allah” sözü işlədildiyi halda, “Tanrı” sözünün istifadəsi şairin milli düşüncəsini ifadə edir. “Yalvac” sözü qədim türk dillərində “peyğəmbər” mənasını verir. Bu sözün işlənməsi də Xaqaninin türk dil qatına bağlılığını təsdiqləyir. Bu, təsadüfi deyil, şairin şüurlu seçimidir və onun etnik kimliyinin göstəricisidir.

Xaqani yaradıcılığında əxilik ideyaları mühüm yer tutur. Əxilik sistemi yalnız dini deyil, həm də sosial-etik sistem olub türk-müsəlman mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Bu sistem: qardaşlıq, dürüstlük, əməksevərlik kimi prinsiplərə əsaslanır. Xaqaninin bu ideyalara yaxınlığı onun türk mədəni mühitinə bağlılığını bir daha sübut edir. Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında türk kimliyi yalnız fakt kimi deyil, həm də fəlsəfi düşüncə sistemi kimi çıxış edir. Şairin insanı uca tutması, zülmə qarşı çıxması, həqiqət axtarışı kimi ideyaları türk düşüncə sisteminin əsas prinsipləri ilə üst-üstə düşür. Bu baxımdan Xaqani yaradıcılığı milli-mədəni kimliyin poetik ifadəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Xaqani Şirvani yaradıcılığı türkoloji baxımdan mühüm tədqiqat obyektidir. Onun əsərlərində türk kimliyi həm leksik, həm də ideya səviyyəsində özünü göstərir. “Əcəm türkü” ifadəsi, “Tanrı” və “yalvac” kimi sözlərin işlənməsi, eləcə də türk dünyagörüşünə uyğun ideyaların mövcudluğu şairin etnik kimliyinin aydın göstəriciləridir. Beləliklə, Xaqani Şirvani yalnız farsdilli şair deyil, həm də türk mədəniyyətinin və Azərbaycan ədəbi mühitinin parlaq nümayəndəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.AMEA, (2007), Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi (Altı cildə, II cild), Bakı, “Elm”, 544 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, (1987). X cild, Bakı, 608 s.
3. Xaqani Şirvani, (2004) Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Öndər”, 304 s.
4. Xaqani Şirvani, (1983) Təhfətül-İraqeyn. Bakı, “Elm”, 222 s.
5. Araslı H., (1970) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, “Maarif”, 344 s.
6. Kəndli Q., (1990) Xaqani Şirvani: həyatı, dövrü və mühiti. Bakı, “Elm”, 384 s.

XAQANI ŞEİRİ ƏLİAĞA VAHİDİN TƏRCÜMƏSİNDƏ

Səadət Nəsirova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

e-mail: nice.sadt@mail.ru

Saadat Nasirova

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

KHAGANI'S POEM TRANSLATED BY ALIAGA VAHID

Summary

The great Azerbaijani poet, one of the most prominent representatives of Renaissance literature in the Muslim Eastern countries, Afzaladdin Khagani Shirvani, has always attracted the attention of researchers with his turbulent life, powerful literary heritage, proud personality, and deep social and philosophical ideas. Khagani's literary heritage is very rich. Although he wrote his works in Persian and Arabic, he represented the Azerbaijani school due to a number of innovations he brought to poetry and his literary and artistic features. Many prominent poets of the East wrote tributes to his works. Along with Azerbaijani poets, researchers from Iran, India, Pakistan, Russia, and Western Europe have also been engaged in studying the poet's artistic heritage. Azerbaijani scholars have produced very valuable works by studying and analyzing the poet's life and work. Among these works, his translated works can be especially noted. The most famous translators of a certain part of Khagani's poetic works into Azerbaijani include Mammad Rahim, Aliaga Vahid, Mirvarid Dilbazi, Mammadaga Sultanov, Maarif Sultan, Khalil Yusifli, Mammad Mubariz Alizadeh. One of the most famous translators of Khagani's ghazals is Aliaga Vahid. He is considered one of the brightest representatives of the ghazal genre in Azerbaijani poetry of the 20th century. A look at the poet's translations of Khagani's ghazals alone is proof of how great his poetic translation is. When we look at the translations of Khagani's ghazals written in Persian, we see that the poet has rendered great services not only to the artistic environment with his poetry, but also to the expansion of the artistic possibilities of the national language and word. The uniqueness of Aliaga Vahid's translations is that he did not only repeat classical lyrics, but also added folk language, folklore motifs, modern life realities and personal feelings to it. It is for this reason that Khagani's ghazals are sometimes described as Aliaga Vahid's ghazals. This is the irreplaceable genius of A. Vahid's poetry.

Keywords: *Shirvani, Vahid, ghazal, translation, art.*

Dahi Azərbaycan şairi, müsəlman Şərq ölkələrində intibah ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əfzələddin Xaqani Şirvani tədqiqatçıların diqqətini həmişə keşməkeşli həyatı, qüdrətli ədəbi irsi, məğrur şəxsiyyəti, dərin ictimai-fəlsəfi fikirləri ilə cəlb etmişdir.

Ədəbiyyatşünaslar şairin həyat və yaradıcılığı haqqında hər hansı bir fikir söyləyərkən müxtəlif mənbələrlə yanaşı ilk növbədə onun öz əsərlərinə müraciət edirlər. Bunun başlıca səbəbi, əvvəla, dahi şairin yaşadığı zamandan keçən 900 illik uzun bir müddət ərzində onun həyat və yaradıcılığına dair çox az sayda mənbənin olması, ikinci səbəbi isə şairin öz əsərlərində həyatı, valideynləri, yaxınları, dövrü və yaradıcılığı barədə kifayət qədər məlumat verməsidir.

Dünya şöhrətli şair, mütəfəkkir olan Əfzələddin İbrahim Xaqani Şirvani təxminən 1120-ci ildə Şamaxı şəhəri yaxınlığında olan Məlhəm kəndində yoxsul nəccar ailəsində anadan olmuşdur. İbtidai təhsil və tərbiyəsini XII əsrin görkəmli alim və təbibisi olan əmisi Kəfiyəddin Ömər ibn Osmandan almışdır. Dövrünün bütün bilik xəzinəsinə sahib olan əmisi, gənc İbrahimə sərf-nəhv, nücum, tibb, hikmət, fiqh, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və s. elmləri öyrətmiş və onun tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmuşdur. 25 yaşına qədər əmisinin himayəsi altında işləyən Xaqaninin dürüstlüyünü və aqlını görən

əmisi ona “Həqayiqi” təxəllüsü verir və onu “Həssani-əcəm” adlandırır. VII əsrin məşhur şairi “Həssani-ərəb”ə tay tutur. Şair özü bu barədə yazır:

*Gördü söz mülkünün hakimi mənəm,
Adımı çağırırdı Həssani-əcəm.*

Əmisi vəfat edəndə Xaqaninin artıq 25 yaşı var idi. Bu vaxt onun şeirləri artıq çox yayılmışdı. Bu zaman Şirvanşahların məddahı, məlik-üş-şüəra Əbül-Üla Gəncəvi onu Şirvanşahlar sarayına aparıb şairə “Xaqani” təxəllüsünü verir.

Çox keçmir ki, Xaqani ikiüzlülükə dolu olan saray həyatından usanır. Özünün məddahlığına peşman olan şair saraydan uzaqlaşır. O, saraydakı acınacaqlı vəziyyətini “Təhfətül-İraqeyn” əsərində belə təsvir edir:

*İndi də halımdan, qoy, gileylənim,
Gör, necə olmuşdur əhvalım mənim:
Sarayda qalmadı bir nəfər insan,
Ki, mənə paxıllıq etməsin ... Aman!
Arzu var isə də ona yol yoxdur,
Murada çatmağa maniə çoxdur.*

Bu vəziyyətə görə vətəninin belə ona zindana çevrildiyini qeyd edən şair yazır:

*Şamaxı, bu geniş, fərəhli diyar,
Nə üçün bəs, gəlir ürəyimə dar?
Vətənim olmuşdur bax, mənə zindan,
Hər tüküm canıma olmuş nigəhban.*

Saraydan uzaqlaşan şair Ərdəbil, Həmədan, Bağdad, Şam, Mosil, İsfəhan, Məkkə şəhərlərini gəzir. Beləliklə də şairin həyatında yeni bir səhifə açılır. Sasani şahlarının paytaxtı olan “Taqi-Kəsra” qarşısında zalım hökmdarların axirətindən bəhs etdiyi “Mədain xərəbələri” adlı böyük fəlsəfi şeirini, sonra da Şərq ədəbiyyatı tarixində ilk mənzum səfərnəmə olan, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində olduqca böyük əhəmiyyətə malik ilk poema hesab olunan “Təhfətül-İraqeyn” məsnəvisini yazır. Qeyd edək ki, “Mədain xərəbələri” qəsidəsi ictimai-fəlsəfi poeziyanın zirvəsi hesab olunur.

Akademik İsa Həbibbəyli “Xaqani Şirvani. Həyatı və yaradıcılığı” adlı monoqrafiyada şair haqqında fikirlərini belə ifadə edir: “Xaqani Şirvaninin iztirabla dolu həyatı vətənpərvərlik üstündə köklənmişdir. O, saraylarda olduğu illərdə həmişə öz xalqını və qütbətdə olarkən vətəninə düşünmüş, bu böyük ideyalara ürəkdən bağlı olmuşdur. Özünü yoxsullar şairi “Xəlqani” adlandırması da böyük sənətkarın millilik və vətənpərvərliyini, qürurunu və mərdanə simasını, xalqına bağlı olmasını aydın şəkildə ifadə edir. Ona görə də Xaqani Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının qürur, məğrurluq rəmzlərindən biri hesab olunur”. (Həbibbəyli, Həmidov, Araslı, 2020).

Bildiyimiz qədərlik Xaqaninin zəngin irsi həm də 17 min beytlik lirik şeirlər divanından, epistolyar nəsrin maraqlı nümunələri hesab olunan 60 məktubdan ibarətdir. Təbii ki, bunlar Xaqani irsinin hamısı deyildir.

Xaqani Yaxın və Orta Şərqi İntibah dövrü ədəbiyyatında qəsidə janrının ən qüdrətli nümayəndəsi hesab olunsay da şeirin elə bir janrı yoxdur ki, şair ona müraciət etməmiş olsun. Onun zəngin yaradıcılığında yanaşı olaraq qəzəl, qitə, mədhiyyə, rübai, mərsiyə janrlarında yazdığı müxtəlif əsərlərə də rast gəlirik. Bu barədə şair qəsidələrindən birində yazır:

*O, hansı elmdir ki, mən onu bilmirəm?
Məni sınamaq istəsən, əsərlərimə bax. (Şirvani, 2004).*

Göründüyü kimi, Xaqaninin ədəbi irsi olduqca zəngindir. O, əsərlərini fars və ərəb dillərində yazsa da şeirə gətirdiyi bir sıra yeniliklərinə və ədəbi-bədii xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan məktəbini təmsil edib. Onun əsərlərinə Şərqi bir çox görkəmli şairləri nəzirələr yazıb. Şairin bədii irsinin öyrənilməsi ilə Azərbaycan şairləri ilə yanaşı İran, Hindistan, Pakistan, Rusiya və eləcə də Qərbi Avropa tədqiqatçıları da məşğul olub.

Azərbaycan alimləri şairin həyat və yaradıcılığını tədqiq və təhlil etməklə çox dəyərli işlər ortaya qoyublar. Bu işlər içərisində onun tərcümə olunmuş əsərlərini xüsusilə qeyd etmək olar. Xaqaninin poetik əsərlərinin müəyyən hissəsinin Azərbaycan dilinə ən məşhur tərcüməçilərinə Məmməd Rahim, Əliağa Vahid, Mirvarid Dilbazi, Məmmədəğa Sultanov, Maarif Sultan, Xəlil Yusifli, Məmməd Mübariz Əlizadəni misal göstərmək olar.

Xaqani irsinin mühüm bir qismini qəzəllər təşkil edir. Onun qəzəl yaradıcılığı o biri əsərlərindən müəyyən dərəcədə seçilir. Şair bu janrın tələblərinə daha dəqiq riayət edir. Qəzəllərində əsasən məhəbbət motivlərini ön plana çəkərək aşiqanə qəzəllər yazmasına baxmayaraq, sözarası ictimai hadisələrə də toxunur, dövründən narazılığını bildirir.

Görkəmli türk şairi Əhməd Atəşin qeyd etdiyi kimi, “Xaqani qəzəlləri də mövzuca bütövdür. Onlarda nikbinlik duyğusu vardır. Xaqani də Şərq intibahının başqa şairləri kimi eşqi ən ülvə bir hissə olaraq tərənnüm edir. Məhz buna görədir ki, Xaqani irsində qəzəl bir janr kimi sabitləşir”.

Xaqani qəzəllərinin ən məşhur tərcüməçilərindən biri də Əliağa Vahiddir. O, Azərbaycan poeziyasında XX əsr qəzəl janrının ən parlaq nümayəndələrindən hesab olunur.

Şair 1894-cü ildə Bakı şəhərində anadan olub. O, mədrəsədə oxumağa başlasa da, daha sonra ehtiyac üzündən təhsilini yarımçıq qoyaraq xarratlıq etmişdir. Hələ gənc yaşlarından Bakıdakı “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisində iştirak edib, Azər (İmaməliyev), Müniri və b. şairlərin təsiri ilə lirik şeirlər yazmışdır.

Füzuli ənənələrinin davamçısı olan Vahid müasir Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl janrının ən görkəmli nümayəndəsi hesab olunur. Qəzəlləri poetik dilinin sadəliyi, xəlqiliyi və ahəngdarlığı ilə seçilir. Onun həyatı, yaradıcılığı və ədəbi irsi milli poeziyamızda dərin iz qoyub. Məhz buna görədir ki, Ə.Vahid həm klassik şeirin ənənələrini yaşadan, həm də ona yeni nəfəs gətirən sənətkar kimi Azərbaycan ədəbi mühitində həmişə yüksək qiymətləndirilib. O, klassik Şərq poeziyasının, xüsusilə qəzəl janrının milli ənənəvi ruhunu qoruyaraq, onu dövrünün ictimai, fəlsəfi və estetik meylləri ilə zənginləşdirib. Nizami, Xaqani, Füzuli, Nəvai kimi dahilərin qəzəllərini özünəməxsus poetik bir şəkildə Azərbaycan dilinə tərcümə edib.

Şairin təkcə Xaqani qəzəllərindən etdiyi tərcümələrinə nəzər salmaq onun poetik tərcüməsinin nə qədər əzəmətli olduğunu sübutudur. Xaqaninin fars dilində yazdığı qəzəllərinin tərcüməsinə nəzər saldıqda görürük ki, şair öz poeziyası ilə yalnız sənət mühiti üçün deyil, milli dilin və sözün bədii imkanlarının genişlənməsi üçün böyük xidmətlər göstərmişdir. Xaqaninin məşhur qəzəllərinə müraciət edən şair onun “Xəcil etmiş üzün ,gözəl, qəməri”, “ Bildim ki, bu nazından bir ləhzə dayanmazsan”, “Ya vəslin üçün nişan gərəkdir” və s. tərcümə etmişdir. Onların bir neçəsinə nəzər salaq:

Xaqani “Xəcil etmiş üzün, gözəl, qəməri” qəzəlinin ilk beytində yazır:

لب تو قیمت شکر بشکست.

رخ تو رونق قمر بشکست

(Şirvani, 1338(h.)).

Əliağa Vahid həmin qəzəlin ilk beytini poetik bir şəkildə bu cür tərcümə edir:

*Xəcil etmiş üzün gözəl, qəməri,
Dodağın saldı qədirdən şəkəri. (Vahid, 2005).*

Xaqani həmin qəzəlin son beytində yazır:

قلم اینجا رسد سر بشکست.

قصه ها می نوشت خاقانی

Ə.Vahid tərcüməsi:

*Sənə dastan yazırdı Xaqani,
Qələmi sındı bitməmiş əsəri.*

Digər bir “Bildim ki, bu nazından bir ləhzə dayanmazsan” adlı qəzələ nəzər salaq:

نازیست تو را در سر کمتر نکنی دانم دردی است مرا در دل باور نکنی دانم.

Ə. Vahid:

*Bildim ki, bu nazından bir ləhzə dayanmazsan,
Könlümdə olan dərdə hərgiz inanmazsan.*

Son beyt:

هان ای دل خاقانی سر در سر کارش کن اما هوس وصلش در سر نکنی دانم.

Ə. Vahid:

*Xaqani, öz eşqində sabitqədəm ol, can qoy,
Baş getməsə bu yolda, vəslini qazanmazsan.*

Xaqani “Ya vəslin üçün nişan gərəkdir” adlı qəzəlində yazır:

یا وصل ترا نشانه بایستی یا درد مرا کرانه بایستی

Ə.Vahid:

*Ya vəslin üçün nişan gərəkdir,
Ya dərdimə son qoyan gərəkdir.*

Xaqani:

خاقانی فسانه شد عشقت در دست تو این فسانه بایستی.

Ə.Vahid:

*Xaqani olub fəsaneyi-eşq,
Əldə belə dasitan gərəkdir.*

Əliağa Vahid tərcümələrinin bənzərsizliyi ondadır ki, o, klassik lirikanı yalnız təkrar etməyib, ona xalq dili, folklor motivləri, müasir həyat reallıqları və şəxsi hisslərini də əlavə edib. Məhz bu səbəbdən Xaqani qəzəlləri bəzən Əliağa Vahid qəzəlləri kimi qələmə verilir. Bu da Ə.Vahid şeirinin əvəzolunmaz dühasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Şirvani, X. (2004). Seçilmiş əsərləri (Tərt. ed. M.Sultanov) - “Lider”, Bakı, 672 s.
2. Həbibbəyli, İ.Ə., Həmidov, İ.Y., Araslı, N.H. (2020). Xaqani Şirvani: həyatı və yaradıcılığı (monoqrafiya) – Bakı: “Elm və təhsil”, 396 s.
- 3.Vahid Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider”, 472 s.
4. (1338 h.) بیوان. خاقانی شیروانی. تهران. کتاب فروشی زوار .

XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA MİLLİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN VƏHDƏTİ

Nuranə Çələbiyeva

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: nurane-815@mail.ru

Nurana Chalabiyeva

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

THE UNITY OF NATIONAL AND UNIVERSAL SPIRITUAL VALUES IN THE CREATION OF KHAGANI SHIRVANI

Summary

World-famous Azerbaijani poet, thinker, the first powerful representative of the Renaissance literature in Azerbaijan. He brought a strong social-humanistic content and high artistry to literature before Nizami. He was the author of the first poem in Azerbaijani literature, and raised the centuries-old genre of qasida to an unattainable height. His works are distinguished by their multifaceted humanistic content. For the first time, in the heritage of Khagani, one finds a passionate denial of evil, a fiery affirmation of goodness and beauty. His works are worthy and capable of standing alongside the highest creative examples of world literature, especially the artists of the Renaissance.

Khagani Shirvani was originally born into an Oghuz Turk family. In "Tohfatul-Iraqayn" he writes about this: "I am an Ajam Turk, speaking in a sarcastic voice, pleading with the Almighty, seeking God." The expression Ajam Turk here can be accepted as a synonym for today's words Azerbaijani Turk and Azerbaijani. Interestingly, instead of the word Allah, the poet uses the word "yalvac", which is the Turkish equivalent of the words "God" and "prophet".

Khagani Shirvani is a brilliant artist who enriched Eastern artistic thinking with his own unique poetic language. His work, along with artistic discoveries, is distinguished by its deep philosophical, moral and spiritual layers. Although Khagani's poetry is inspired by the local environment (the Shirvan environment), the national-spiritual codes of the people to which he belongs and universal values come out in such unity that the poet's voice remains native and relevant for every person, even after centuries. Khagani's work is one of the valuable events of Azerbaijani and world poetry. The memory of the great Azerbaijani poet, outstanding thinker Khagani Shirvani is always honored in our country. His rich literary heritage was highly appreciated at the state level, and his anniversaries were widely celebrated. The work of Afzaladdin Khagani Shirvani is a literary monument that draws strength from the national soil and soars to human horizons. He not only reflected the intellectual potential and spiritual greatness of his people in his work, but also called all humanity to justice, spiritual freedom and humanism.

Keywords: *East, culture, language, humanity, spiritual value*

Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində intibah dövrünün ilk qüdrətli nümayəndələrindən biri də Xaqani Şirvanidir. X. Şirvani ilk poema müəllifi olmaqla yanaşı, həm də qəsidə janrında əvəzolunmaz hesab olunur. Xaqani adı ilə tanıdığımız İbrahim Əfzələddin 1120-ci ildə qədim Şamaxı şəhərinin Məlhəm kəndində anadan olmuşdur. Təfəkkürünün, elminin formalaşmasında əmisi Kafiəddin Ömərən böyük rolu olmuşdur. 15-16 yaşlarından yaradıcılığa başlamış, 18 yaşında isə Şirvanşahlar sarayına dəvət olunmuşdur.

Xaqani təxəllüsü Şirvanşah Mənuçöhr tərəfindən ona verilmişdir. Sarayda gördüyü məddahlıqlar, riyakarlıqlar, ikiüzlülüklər Xaqaninin aldığı tərbiyəyə uyğun gəlməmiş və çətinliklə də

olsa Şirvanşah Axsitandan icazə alaraq 1176-cı ildə Məkkəni, Mədinəni ziyarət etmiş və bir daha geri qayıtmamışdır. Ömürlük Təbrizdə özünə yurd-yuva salan şair 1199-cu ildə vəfat etmiş, Məqbərətüşşüara qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. “Həbsiyyə”, “Təhfətül-İraqeyn”, “Qəsideyi-Şiniyyə”, “Mədain xərəbələri” kimi əsərlərin müəllifidir.

Xaqani Şirvaninin əsərləri tədqiq edildikdə onun öz dövründəki əsas elmlərə yaxşı bələd olduğu meydana çıxır. Azərbaycan alimlərindən Məhəmmədli Tərbiyyə Xaqaninin elmləri necə dərindən bildiyi haqqında belə yazır: “Xaqani Şirvani” öz dövrünün işlənməkdə olan elmlərinin çoxuna, xüsusən hikmət, heyət, nücum, musiqi elmlərinə yaxşı bələd idi. Onun əsərlərində bu elmlərdən çox istilahlər vardır; o, tarixi də gözəl bilirdi.

Xaqani Şirvani qəsidələrinin birində bu haqda bildirir.

*Kodam elm kəzu əql-e mən nəyaft əsər,
Beyazam mərə ta bebini acarəm.*

“O hansı elmdir ki, mən onu bilmirəm? -məni sınamaq istəyirsən, əsərlərimə diqqət et”.

Xaqani bu fikri ərəb dilində yazdığı bir əsərində də təkrar edərək demişdir: “Mən elmlə şərəfətlənib onun sayəsində şöhrət tapıram”.

Xaqani Şirvani Azərbaycanda İntibah dövrü ədəbiyyatının ilk qüdrətli, dahi şairidir. O, Nizami Gəncəviyə qədər ədəbiyyata güclü ictimai humanist məzmun və yüksək sənətkarlıq gətirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk poemanın müəllifi olmuş, çoxəsrlik tarixə malik qəsidə janrını əlçatmaz bir yüksəkliyə qaldırmışdır. Onun əsərləri çoxcəhətli humanist məzmunu ilə seçilir.

XII əsr Azərbaycan İntibahı özünün ən yüksək zirvəsinə Xaqani poeziyasının çiynlərində, onunla birlikdə addımlayırdı.

*Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdu,
Mən sənə qoynunda xaniman qurdum.
İndisə acığın tutmuşdur mana,
Sənə qucağından ayrılısam, ana,-
Ümidim, pənahım Təbrizdir, Təbriz.*

*O şəhər də mənə mehrəban, əziz.
Siz mənə həyatı etdiniz ata,
Sən mənə anasan, Təbrizsə ata.
Anasından küsən körpə bir uşaq
Ata ağuşunda yer tapar ancaq!*

(Şirvani, 2004)

Zəngin ədəbi irsi 17 min beytlik lirik şeirlər divanından, “Təhfətül-İraqeyn” poemasından, epistolə nəsrin maraqlı nümunələri olan 60 məktubdan ibarətdir. Təbiidir ki, bunlar Xaqani irsinin hamısı deyildir. Özünün də dönə-dönə xatırladığı kimi, şairin yaradıcılığı bütün Şərq ədəbiyyatı üçün yeni hadisə idi. Yenilikçi, orijinal sənətkar olan Xaqaninin yaradıcılığının əsasını dərin və güclü hümanizm təşkil edir.

Xaqani irsinin mühüm qismini qəzəllər təşkil edir. Onun qəzəl yaradıcılığı o biri əsərlərindən müəyyən dərəcədə seçilir. Şair bu janrın tələblərinə riayət edir, məhəbbət motivini ön plana çəkir. Əsasən, aşiqanə qəzəl yazan şair sözarası ictimai hadisələrə də toxunur, dövrə narazılığını bildirir. Türk alimi Əhməd Atəşin qənaətinə görə, artıq Xaqani irsində qəzəl bir janr kimi sabitləşir. Bu dövrdə başqa şairlərdə olduğu kimi, Xaqani qəzəlləri də mövzuca bütövdür. Onlarda nikbinlik duyğusu vardır. Xaqani də Şərq intibahının başqa şairləri kimi eşqi ən ülvə bir hiss olaraq tərənnüm edir.

Xaqani Şirvani, Şərq bədii təfəkkürünü özünəməxsus poetik dillə zənginləşdirən dahi sənətkardır. Onun yaradıcılığı bədii kəşflərlə yanaşı, dərin fəlsəfi, əxlaqi və mənəvi qatları ilə seçilir.

Xaqani poeziyası lokal mühitdən (Şirvan mühitindən) boylansa da, onun mənsub olduğu xalqın milli-mənəvi kodları ilə ümumbəşəri dəyərlər elə bir vəhdətdə çıxış edir ki, şairin səsi əsrlər keçsə də hər bir insan üçün doğma və aktual qalır.

1. Milli kimlik, vətən və doğma torpaq sevgisi. Xaqani yaradıcılığında milli dəyərlər ilk növbədə onun vətəninə, doğma torpağına olan sarsılmaz bağlılığında özünü göstərir. Şair Şirvan sarayında yaşasa və bəzən bu mühitin intriqalarından yorulsa da, mənsub olduğu torpağın insanına və mədəniyyətinə dərinlən bağlı idi. Akademik Bəkir Nəbiyev şairin vətən sevgisindən söz açarkən yazırdı: “Xaqaninin vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərləri arasında “Savalan dağının tərif” öz qiymətli fikri-bədii keyfiyyətləri etibarlı ilə xüsusi yer tutur. Xaqaninin əsərlərində Azərbaycan ruhu, türk ahəngi həmişə bariz şəkildə özünü göstərmişdir.” (Nəbiyev, 2012).

2. Saray mühitinə etiraz: Xaqani yaradıcılığında daxili azadlıq axtarışı, maddiyyata deyil, mənəviyyata önəm verilməsi millətin qürur və ləyaqət rəmzi kimi çıxış edir. “Xaqani zəmanəsindəki ictimai hadisələrə qarşı son dərəcə həssas olmuşdur. O, böyük bir ədəbi irs qoyub getmişdir.” (Soltanov, 2010) O, “Mədain xərəbələri” qəsidəsində və digər əsərlərində saray təmtəragını deyil, insanın mənəvi ucalığını, azərbaycanlı bədii təfəkkürünə xas olan qonaqpərvərlik, mərdlik və mənəvi saflıq kimi keyfiyyətləri tərənnüm edir.

3. Dil və bədii üslub fərqliliyi: Şair əsərlərini dövrün elmi və ədəbi tələblərinə uyğun olaraq fars dilində qələmə alsada, onun poeziyasının ruhu, istifadə etdiyi atalar sözləri, frazeoloji birləşmələr və bədii təsvir vasitələri birbaşa Azərbaycan-türk təfəkküründən qaynaqlanır. Bu, milli mənəviyyatın dildə və bədii formadakı təzahürüdür. Professor Xəlil Yusifli şairin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazırdı: “Xaqani poeziyası öz dövründən başlayaraq bu günə qədər Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın bir çox sənətkarları üçün nümunə olmuşdur. Sənətin Xaqani zirvəsindən sonra şeydə elə yeni qeyri-adi bir zirvə yaranır ki, bu zirvə ən yüksək, ən uca zirvə kimi qəbul olunur.” (Yusifli, 2011). Xaqani poeziyası öz dövründən başlayaraq bu günə qədər Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın bir çox sənətkarları üçün nümunə olmuşdur. Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarlar bu dahi şairin “Şiniyyə”sinə cavab yazmış, Seyid Əzim Şirvani özünü onun naibi saymış, Sabir bəzi mənaları ondan iqtibas etmişdir.

4. Ümumbəşəri mənəvi dəyərlər: Humanizm və ədalət Xaqanini dünya ədəbiyyatı səviyyəsinə qaldıran əsas cəhət onun yaradıcılığındakı global humanizm və bəşəriyyətə ünvanlanmış fəlsəfi mesajlarıdır. İnsan amili və şəxsiyyətin azadlığı: Xaqani üçün insan kainatın əşrafidir (ən uca varlığıdır). O, insanları dini, irqi və ya sosial mənsubiyyətinə görə ayırmır. Şairə görə, insanın dəyəri onun mal-dövləti və ya rütbəsi ilə deyil, mənəvi zənginliyi, elmi və əxlaqi ilə ölçülür.

5. “Təhfətül-İraqeyn” və səyahətin bəşəri dərsi: Müəllifin bu məşhur məsnəvisi sadəcə bir səyahətnamə deyil, müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin və dinlərin nümayəndələri ilə ünsiyyətdən doğan bəşəri bir fəlsəfədir. Xaqani Şərqi müxtəlif şəhərlərini gəzərkən insanın ağrısını, fəryadını və sevincini ortaq bir bəşəri duyğu kimi qəbul edir.

6. Tarixdən dərslər almaq çağırışı: “Mədain xərəbələri” qəsidəsində Sasani imperiyasının paytaxtının qalıqlarına baxan şair, bütün bəşəriyyətə səslənərək zülmün mütləq iflasa məhkum olduğunu, ədalətin və mənəviyyatın isə əbədi qalacağını vurğulayır. Bu xəbərdarlıq tək bir xalqa deyil, bütün insanlığa aiddir.

7. Milli və Ümumbəşəri Dəyərlərin Kəsişmə Nöqtəsi - Sufi fəlsəfəsi və Kamil İnsan: Xaqani poeziyasında milli əxlaqi normalarla ümumbəşəri ideyalar “Kamil İnsan” konseptində birləşir. Şairin təsəvvüfə (sufizmə) meyilli baxışları ona imkan verirdi ki, dünyəvi ehtiraslardan uzaqlaşaraq saf sevgini, fədakarlığı və vicdanı ön plana çəksin. Cavanlara öyüd-nəsihətlərində dürüstlük, elmə yiyələnmək, valideynə hörmət kimi milli-mənəvi dəyərləri aşılaraq, eyni zamanda ədalət və sülh kimi global bəşəri çağırışlar edir.

Akademik Həmid Araslı şairin yaradıcılığındakı əsas mənəvi dəyərlərdən söz açarkən yazırdı: “Xaqani yaradıcılığında azadlıq meyli daha çox qüvvətlidir. Xaqaninin gözəl əsərləri, məğrurluğu, dərin bilikli və həzircavab bir adam olması Azərbaycan xalqının yaddaşında əsrlər boyu yaşamışdır.” (Əliyeva, Əhmədova, 2016).

Xaqani yaradıcılığı Azərbaycan və dünya poeziyasının qiymətli hadisələrindən biridir. Xaqaninin əsərlərinin poetik özəllikləri dünyanın bir çox şərqşünas alimləri tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir. Başda N.V.Xanikov olmaqla Y.H.Marr, V.Minorski, A.N.Boldırev, Y.Hammer-Purqştal, K.Zaleman, M.Şibli Nümani, Rzadə Şəfqin tədqiqatlarında Xaqani yaradıcılığı araşdırılmışdır. Türkiyədə nəşr olunan ədəbiyyat tarixi kitablarında da Xaqani sənəti yüksək qiymətləndirilmişdir. Azərbaycanda şairin irsinin öyrənilməsi ilə H.Araslı, M.Quluzadə, M.Sultanov, Q.Kəndli məşğul olmuşlar. M.Sultanov Xaqani irsinin nəşri və tərcüməsi sahəsində xeyli iş görməklə bərabər, onun haqqında ilk monoqrafiyanı da qələmə almışdır. (bax:1,2,8)

Böyük Azərbaycan şairi, görkəmli mütəfəkkir Xaqani Şirvaninin xatirəsi ölkəmizdə daim ehtiramla yad edilir. Onun zəngin ədəbi irsi dövlət səviyyəsində yüksək qiymətləndirilmiş, yubileyləri geniş şəkildə qeyd olunmuşdur. Bakı və Şamaxı şəhərində Xaqaninin adını daşıyan küçə, park salınmış, abidəsi ucaldılmışdır. Şairin irsi həm ölkəmizdə, həm də beynəlxalq elmi-mədəni mühitdə Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 28 yanvar 2026-cı il Sərəncamına əsasən şairin 900 illik yubileyinin keçirilməsi Xaqani irsinin öyrənilməsi və təbliği istiqamətində mühüm mərhələ olmuşdur.(bax:9,10, 11).

Əfzələddin Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı milli zəmindən güc alaraq bəşəri üfüqlərə ucalan ədəbi bir abidədir. O, öz xalqının intellektual potensialını, mənəvi ucalığını öz yaradıcılığında əks etdirməklə yanaşı, bütün insanlığı ədalətə, mənəvi azadlığa və humanizmə səsləmişdir. Məhz bu səbəbdən Xaqani irsi sadəcə Azərbaycan xalqının deyil, bəşəriyyətin ortaq mənəvi dəyəri statusunu qoruyub saxlamaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Xaqani Şirvani” (2007). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. II c. – Bakı: Elm, 2007, s. 413-461.
2. Qacar, Ç. (2012).Poeziya Xaqanı : Xaqani Şirvani // Azərbaycan qədim və orta əsrlərdə. Görkəmli şəxsiyyətlər. - B. : Oka Ofset, s. 98-107.
3. Nəbiyev, B. (2012). Əfzələddin Xaqani Şirvani (1126-1199) //Şamaxı torpağının yetirdiyi böyük Azərbaycan şairləri: elmi kütləvi oçerklər. - Bakı : Ozan, 288 s.
4. Soltanov, M. (2010). Xaqani Şirvani (1126-1199) // Şair və yazıçılarımızın həyatından maraqlı anlar. - Bakı : "AM 965" MMC, s.7-9.
5. “Söz mülkünün xaqanı – Xaqani Şirvani”(2016) - (tərtibçilər: A.Əliyeva, S.Əhmədova) – Bakı, 33 s.
6. Şirvani, X. (2004). Seçilmiş əsərləri (ön söz X.Yusifli). Bakı, “Lider Nəşriyyat”, 2004, s.4-20
7. Yusifli X.(2011). Xaqani və Nizami // Nizami Gəncəvi: Sələflər və xələflər - Bakı : Adiloğlu, 2011. - 480 s.
8. https://anl.az/down/nesrler2026/04/Xaqani_Sirvani.pdf
9. <https://clb.az/dosyalar/606.pdf>
10. <https://manera.az/index.php?newsid=11806>
11. <https://shamakhi-encyclopedia.az/xaqani-sirvani/>

XAQANI ŞİRVANİ İRSİNİN TƏDQIQI VƏ TƏBLİĞİ

Çinarə Əkbər

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: chinara.akbar96@gmail.com

Chinara Akbar

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS

RESEARCH AND PROMOTION OF KHAGANI SHIRVANI'S HERITAGE

Summary

As one of the prominent representatives of Azerbaijani and Eastern literature, khagani Shirvani has created a rich artistic and philosophical heritage. The article examines the research and promotion of Khagani heritage in modern times, analyzes the scientific, literary and cultural significance of his creativity. During the study, the main ideological directions, humanistic views, philosophical thoughts and poetic features of Khagani's creativity were considered. At the same time, methodological difficulties, language and style features, interpretation problems arising in the process of delivering the classical heritage to the modern audience were analyzed. The article emphasized the importance of modern information technologies, teaching methods and cultural projects for the promotion of Khagani heritage. As a result, it was noted that systematic research and wide promotion of Khagani heritage is of great importance in terms of preservation and transfer of national and cultural values to future generations. The creativity of Khagani Shirvani, which is distinguished by its unique poetic style, deep philosophical ideas and high artistic features, has not yet been properly studied. We get the first information about Azerbaijani and Middle Eastern writers, albeit briefly and superficially, mainly from fresh poems.

Keywords: *literature, science, creativity, idea*

Bizə məlum olan təzkirələrdən ən qədimi Məhəmməd Ovfinin (XII əsr) “Lübabul-əlbab” adlı əsəridir. Daha sonralara aid olan təzkirələr və tarixi mənbələr Ovfinin Xaqani haqqında verdiyi məlumatı demək olar ki, çox cüzi dəyişikliklə təkrar etmişlər. İstər bu təzkirə, istərsə də ondan sonra yazılan təzkirələrin əksəriyyəti bir-birindən çox da irəli getməyərək, şairin həyatı haqqında olduqca səthi və bəzən də yanlış məlumat verir (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, s.87).

Xaqani yaradıcılığına dair ilk tədqiqat əsərini rus alimi N.Xanikov yazmışdır. Onun 1864-cü ildə fransız dilində nəşr etdirdiyi “Xaqani haqqında memuar” adlı əsəri şairin irsini öyrənmək baxımından ilk ciddi və diqqətəlayiq addım olmuşdur. Bir az sonra, 1875-ci ildə digər rus şərqşünası K.Q. Zalemanın “Xaqani rübailəri” adlı əsəri meydana çıxmış və burada şairin yaradıcılığının mürəkkəbliyini etiraf edərək, onun çətin anlaşılan qəsidələri deyil, nisbətən sadə yazılmış rübailəri haqqında fikir yürütmüşdür. Xaqani haqqında nisbətən geniş məlumat verməyə çalışanlar içərisində İran ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Bədiüzzəman Xorasanini göstərmək olar ki, o, özünün “Süxən və süxənvəran” adlı əsərində Xaqani yaradıcılığından ətraflı bəhs etmişdir (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, s.88) .

Xaqani yaradıcılığı ilə məşğul olan Avropa, hind, İran şərqşünasları onun sənətkarlığını yüksək qiymətləndirməklə bərabər bəzən onun haqqında yanlış fikirlər irəli sürmüş, Xaqanini yalnız “məddah” saray şairi kimi təqdim etmişlər. Onlar Xaqani yaradıcılığından bəhs edərkən şairin əsərlərini birtərəfli təhlil etmiş, onun dünyagörüşündəki mutərəqqi ideyalardan, vətənpərvərlikdən, yüksək əxlaqi və ictimai görüşlərdən, xalqa münasibətlərdən danışmamışlar.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Xaqani yaradıcılığının tədqiqi ilə ciddi surətdə maraqlanan olmamışdır. Xaqani yaradıcılığı haqqında XIX əsrin görkəmli alimi və tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov, XX əsrin görkəmli ədəbiyyatşünaslarından Firudin bəy Köçərli bəhs etmişlərsə də, təzkirələrin verdiyi məlumata yeni və mühüm bir şey əlavə etməmişlər.

Xaqani yaradıcılığı ancaq sovet şərqşünaslıq elmində həqiqi mənada, tədqiq və təhlil edilməkdədir. Bu sahədə rus sovet alimlərdən akademik A.Y.Krımski, professor Y.E.Bertels, professor A.N.Boldıryev, Y.N.Marr və başqaları çalışaraq Xaqaninin yaradıcılığına və həyatına dair qiymətli və geniş məlumat vermişlər (Kərimov P, 2021 s.2)

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan klassik yazıçılarının həyat və yaradıcılıqları dərindən tədqiq edilib öyrənilməyə başlandı.

Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi münasibəti ilə yazılan elmi-tədqiqat əsərlərində Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Xaqaninin də həyat və yaradıcılığı haqqında yeni fikirlər irəli sürmüşlər.

Şairin seçilmiş əsərləri Azərbaycan dilində nəşr edilmiş, onun zəngin ədəbi irsi, həyat və yaradıcılığı haqqında xüsusi monoqrafiya yazılıb çap edilmişdir.

Xaqani irsinin öyrənilməsi uzun illərdir ki, həm yerli, həm də xarici alimlərin diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Mir Cəlal Paşayev, Həmid Araslı kimi alimlər Xaqani yaradıcılığına dair mühüm tədqiqatlar aparmışlar.

Müasir dövrdə isə Xaqani irsinin tədqiqi yeni metodoloji yanaşmalarla davam etdirilir. Filoloji təhlillər, mətnşünaslıq, müqayisəli ədəbiyyat və fəlsəfi analizlər vasitəsilə şairin əsərlərinin daha dərindən anlaşılması təmin edilir.

Ədəbiyyatşünaslar şairin həyat və yaradıcılığı barədə fikir söylərkən müxtəlif mənbələrə, ilk növbədə onun öz əsərlərinə müraciət edirlər. Filologiya elmləri doktoru, professor İmamverdi Həmidovun "Xaqani Şirvaninin dövrü, mühiti və həyatı" adlı məqaləsi materialın zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyatşünaslar şairin həyat və yaradıcılığı barədə fikir söylərkən müxtəlif mənbələrə, ilk növbədə onun öz əsərlərinə müraciət edirlər. Bu yaxınlarda "Elm və təhsil" nəşriyyatında çapdan çıxan "Xaqani Şirvani. Həyatı və yaradıcılığı" kitabının müəllifləri də Xaqani barədə elmi fikir söyləyərkən daha çox şairin ədəbi irsinə müraciət etmişlər. Səbəb də odur ki, əvvəla, böyük sənətkarın yaşadığı zamandan keçən doqquz yüz ilə yaxın bir vaxt ərzində onun həyat və yaradıcılığına dair az sayda mənbə qorunub saxlanmışdır, ikincisi, Əfzələddin Xaqani əsərlərində öz həyatı, yaxınları, valideynləri, tanıdığı şəxslər barədə bir sıra dəyərli məlumatlar vermişdir. Qeyd edək ki, haqqında danışdığımız kitab AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda "Yazıçıların həyatı və yaradıcılığının tədqiqinə yenidən qayıdaq" (Sənətkarın elmi pasportu) layihəsi əsasında yazılmış monoqrafik tədqiqatdır. İnstitutun Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində hazırlanan bu monoqrafiyada Əfzələddin İbrahim Əli oğlu Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı, sənətkarlığı və irsi ətraflı araşdırmışdır. Kitabın elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyli ön sözdə zamanəsindən, yaşadığı mühitdən, istedadının lazımınca dəyərləndirilməməsindən həmişə narazı olmuş Xaqaninin vətənsəverliyi barədə yazır: "Xaqani Şirvaninin iztirablarla dolu həyatı vətənpərvərlik üstündə köklənmişdir. O, saraylarda olduğu illərdə həmişə öz xalqını və qürbətə olarkən Vətəninə düşünmüş, bu böyük ideallara ürəkdən bağlı olmuşdur. Özünü "yoxsullar şairi Xəlqani" adlandırması da böyük sənətkarın millilik və vətənpərvərliyini, qürurunu və mərdanə simasını, xalqına bağlı olmasını aydın şəkildə ifadə edir. Ona görə də Xaqani Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının qürur və məğrurluq rəmzlərindən biri hesab olunur" (Kərimov P. 2021. s 2).

Xaqani Şirvaninin 1157-ci ildə, birinci Məkkə səfərindən sonra yazdığı "Töhfətül-İraqeyn" əsəri yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında orijinallığı ilə seçilən dəyərli sənət nümunəsidir. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nüşabə Araslı kitaba daxil edilmiş məqalələrdən birində Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum səyahətnamə, memuar ədəbiyyatının ilk nümunəsi olan bu əsəri ətraflı tədqiqata cəlb etmişdir. Alim göstərir ki, XII əsr şeirimizin nadir incilərindən olan "Töhfətül-İraqeyn" özünün kompozisiyası, ideya istiqaməti və

poetik özəllikləri ilə də orijinal olub hər şeydən əvvəl şairin azadlıq arzularının, mənəvi sərbəstlik istəyinin ifadəsi ilə seçilir (Həbibəyli İ. 2019. s.102).

İ.Həmidov göstərir ki, gənc Xaqaninin təhsil və tərbiyəsi ilə dövrünün savadlı şəxslərindən olan əmisi Kafiyəddin Ömər Osman oğlu və əmisi oğlu Vəhidəddin Osman Ömər oğlu məşğul olmuşlar. Tədqiqatçı yazır: "İlkin təhsildən sonra Kafiyəddin Ömər tələbəsinə ilahiyyat, nəhv (dilçilik), riyaziyyat, fəlsəfə, təfsir elmlərini öyrətmişdir. Əmisinin "adab" elmində ustadlığı gənc İbrahimin şairlik istedadının inkişafına da təsir etmişdir... Hər iki müəllim gənc Xaqanidə klassik Şərq və Qərq alim və ədibləri Boqrat (Hippokrat), Buzurqmehr, Kosta, Sabi, Xəlil Əruzi, Sipəveyh, ibn Miskəveyh, Cahiz, Buhtari, Mütənəbbi, Əbu Təmmam, İbn Sina, əl-Məərri dühasına maraq yaratmışlar". Bunlardan başqa, Xaqaninin görkəmli mütəəvviflər Mühyəddin ibn əl-Ərəbi, Əbu Hamid əl-Qəzalinin, fars şairləri Rudəri, Ünsüri, Sənainin əsərləri ilə gənclik illərindən tanış olduğu bildirilir. Qeyd edək ki, adları çəkilən şair və mütəfəkkirlər Nizami Gəncəvinin də dünyagörüşünün formalaşmasında müəyyən rol oynamışlar.

Mərhum xaqanişünas alim Lalə Əlizadənin "Xaqani Şirvaninin qəsidələri" məqaləsi aparılan araşdırmanın əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Alim haqlı olaraq göstərir ki, şairin divanındakı cəmi 1363 beytdən ibarət 130 qəsidəsi onun dövrünün aynası, həyatına dair məlumatların əsas mənbəyidir. Böyük şair və mütəfəkkirin dərin bilik və erudisiyası, istedadının lazımınca dəyərləndirilməsinə, dövrünün ədalətsizliklərinə qarşı etirazı bu qəsidələrdə əksini tapmışdır. Tədqiqatçı Xaqaninin şeirlərində özünə, sənətinə verdiyi yüksək qiymət məsələsinə münasibətini bildirmişdir: "Şairin qəsidələrində ifadə olunmuş özünəqiymət bəlkə də dövrünün üzdənirəq ziyalılarına, onun paxıllığını çəkən "sənət dostlarına cavab vermək zərurətindən meydana gəlmişdir. Təsədüfi deyildir ki, şairin obrazlı "mən"i ifadə olunan şeirlərin sərlövhələri də bu fikri təsdiqləyir: "Paxılları məzəmmət", "Həsəd aparanlardan şikayət" və s. Tədqiqatçı bu fikirdə olduğunu bildirir ki, Xaqaninin fəxrriyyələri onun həyatını və yaradıcılıq aləmini daha yaxından nəzərdən keçirmək üçün böyük maraq doğurur (Kərimov P.2021. s.3).

Gənc tədqiqatçıların Xaqani Şirvani yaradıcılığının ən müxtəlif, mürəkkəb problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olduğunu görmək sevindiricidir. Bu baxımdan, kitaba daxil edilmiş Könül Hacıyevanın "Xaqani Şirvaninin qəzəl və tərkibbəndlərinin poetik xüsusiyyətləri", "Xaqaninin əsərlərində təsəvvüf simvolikasının xüsusiyyətləri", Elnarə Zeynalovanın "Xaqaninin ərəbcə şeirləri", "Xaqani Şirvani əlyazmaları, nəşr olunmuş əsərləri və haqqında ədəbiyyat" adlı yazıları böyük maraq doğurur. K.Hacıyeva birinci məqaləsində Xaqani şeirlərinin poetik məziyyətlərini araşdırarkən qeyd edir ki, bu əsərlərin bədiiliyinin, obrazlılığının tədqiqi heç də dərin məzmunundan az əhəmiyyət kəsb etmir.

Nəticə etibarilə, Xaqani yaradıcılığı gənc nəslin estetik tərbiyəsi baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır və oxuculara dərin düşüncə imkanı verir.

Xaqani irsinin elmi tədqiqi XIX əsrdən etibarən başlamışlar. Şərqşünas alimlər onun əsərlərini toplayaraq tərcümə və şərh etmişlər. Sovet dövründə isə onun yaradıcılığı sistemli şəkildə araşdırılmış, poeziyanın ideya-estetik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Məmməd həsən Qənbərlinin "Xaqani Şirvani poeziyasında hikmət", Baləğlan Şəfizadənin "Xaqani Şirvaninin dünyagörüşü", Xanəli Babayevin "Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında dini-əsəti obrazlar və islami-tarixi motivlər", Nailə Tağıyevanın "Xaqaninin həyat və yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi" və "Xaqani irsi rus alimlərinin tədqiqatlarında", Leyli Əliyevanın "Xaqani Şirvani ədəbi irsi ingilisdilli tədqiqatlarda" adlı məqalələri şairin həyatının və ədəbi irsinin müxtəlif baxımlardan araşdırılmasına həsr edilmişdir. Sonda Azərbaycan, ingilis, rus və fars dillərində xülasə, Xaqaniyə dair müxtəlif dillərdə ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

Farsdilli poeziyamızın qüdrətli nümayəndəsi olan X.Şirvaninin ərəbcə də əsərlər yazmışdır. E.Zeynalova haqlı olaraq göstərir ki, şairin bu şeirləri həmin dövrdə ərəb dilinin Azərbaycanda tutduğu mövqeyindən xəbər verir. E.Zeynalovanın tərtib etdiyi "Xaqani Şirvaninin əlyazmaları, nəşr olunmuş əsərləri və haqqında ədəbiyyat" başlıqlı biblioqrafiya şairin həyat və yaradıcılığının tədqiqatçıları üçün dəyərli bir köməkçi vasitədir.

Xaqani irsinin öyrənilməsi tarixən bir neçə mərhələdə inkişaf etmişdir.

1. *Orta əsr və təzkirə dövrü.* İlk məlumatlar şair haqqında təzkirə ədəbiyyatında verilir. Bu mərhələdə onun şəxsiyyəti daha çox bioqrafik və əfsanəvi elementlərlə təqdim olunur.

2. *Klassik filoloji yanaşma.* Sonrakı dövrlərdə Xaqani mətnləri əlyazma ənənəsi çərçivəsində toplanmış, şərhlər verilmiş və müqayisəli təhlillər aparılmışdır.

3. *Müasir elmi mərhələ.* XX əsrdən etibarən Xaqani irsi sistemli filoloji, semiotik və fəlsəfi yanaşmalarla araşdırılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu sahədə aparılan tədqiqatlar onun poetik dilinin struktur xüsusiyyətlərini və metoforik sistemini üzə çıxarmışdır.

Xaqani irsinin təbliği təkcə əsərlərin təqdim olunması deyil, həm də onların müasir interpretasiyası və kommunikativ transformasiyasıdır.

Müasir dövrdə Xaqani irsinin təbliği aşağıdakı yollarla həyata keçirilir:

1. Təhsil sistemi.

- məktəb və universitet dərslərinə daxil edilməsi;
- ədəbiyyat proqramlarında tədrisi;

2. Elmi tədqiqatlar.

- Monoqrafiyalar və dissertasiyalar;
- Beynəlxalq konfranslarda çıxışlar;

3. Media və mədəniyyət.

- Sənədli filmlər;
- Televiziya proqramları;
- Ədəbi gecələr və tədbirlər;

4. Rəqəmsal mühit.

- Elektron kitabxanalar;
- Onlayn platformalarda yayım;

Xaqani Şirvaninin dili orta əsr ədəbi-fars və ərəb təsirləri ilə zəngindir. Müasir oxucu üçün:

a) Leksik arxaizm çoxluğu;

b) Mürəkkəb sintaktik quruluş;

c) Simvolik və metaforik ifadələr.

Əsərlərin birbaşa anlaşılmasını çətinləşdirir. Bu isə təbliğ zamanı sadələşdirilmiş, lakin məzmunu qoruyan interpretasiya metodlarının seçilməsini zəruri edir.

Xaqani Şirvani yaradıcılığının təbliği, ilk növbədə, Azərbaycan ədəbiyyatının dünya miqyasında tanınmasına xidmət edir. Onun əsərlərində əks olunan humanizm, ədalət, mənəvi kamillik kimi ideyalar bu gün də aktuallığını qoruyur.

Bununla yanaşı, Xaqani irsinin təbliğində müəyyən çətinliklər də mövcuddur. Onun dilinin mürəkkəbliyi və poetik üslubunun çətinliyi geniş oxucu kütləsi üçün anlaşılmanı çətinləşdirir. Bu səbəbdən, əsərlərin sadələşdirilmiş izahlarla təqdim edilməsi, şərhli nəşrlərin hazırlanması və müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi vacibdir. Rəqəmsal platformalarda Xaqani irsinin daha aktiv təbliği də bu sahədə mühüm istiqamətlərdən biridir. Eyni zamanda, şairin əsərlərinin müasir interpretasiyası-teatr tamaşaları, sənədli filmlərvə bədii layihələr vasitəsilə təqdim edilməsi onun irsinin daha geniş auditoriya tərəfindən mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, Xaqani Şirvani irsi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələ təşkil etməklə yanaşı, ümumilikdə Şərq bədii-fəlsəfi düşüncəsinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Onun əsərlərində əks olunan dərin fəlsəfi ideyalar, yüksək bədii sənətkarlıq və zəngin dil xüsusiyyətləri bu irsi daim aktual saxlayan əsas amillərdəndir. Xaqani Şirvaninin ədəbi irsi Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının qiymətli xəzinəsidir. Onun yaradıcılığının tədqiqi və təbliği yalnız ədəbi deyil, həm də mədəni və mənəvi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu irsin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması hər bir ziyalının və tədqiqatçının əsas vəzifələrindən biridir.

Eyni zamanda, Xaqani irsinin geniş kütlələr arasında təbliği, xüsusilə gənc nəsil arasında tanınması milli-mədəni dəyərlərin qorunması baxımından olduqca vacibdir. Bu istiqamətdə təhsil

sistemində daha geniş yer verilməsi, müasir texnologiyalar vasitəsilə təqdimatı və beynəlxalq səviyyədə tanıtılması məqsədəuyğun hesab olunur.

Nəticə etibarilə, Xaqani Şirvani irsinin sistemli şəkildə öyrənilməsi və təbliği Azərbaycan ədəbiyyatının dünya miqyasında tanıtılmasına xidmət edir və bu sahədə aparılan işlərin davamlılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / I cild / Bakı / 1960. 720 s.
2. Həbibəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2019. Elm / Bakı
3. Kərimov P. Şərq intibahının görkəmli nümayəndəsi / 2021/ 525-ci qəzet/
4. Xaqani Şirvani həyatı və yaradıcılığı. Bakı. Elm və təhsil, 2020. 396s.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz – Xatirə Yusifova

KLASSİK İRSİN ƏBƏDİLİYİ VƏ XAQANİ ŞİRVANININ 900 İLLİYİNƏ ELMİ BAXIŞ..... 3

Salidə Şərifova

ŞƏRQ İNTİBAHININ NÜMAYƏNDƏSİ XAQANİ ŞİRVANININ “TÖHFƏTÜL - İRAQEYN”
ƏSƏRİNİN JANR VƏ PROBLEMATİKA XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 5

Xuraman Hümətova

XAQANİ ŞİRVANİ POEZİYASINDA ŞAİRİN FƏRDİ KİMLİYİNİN EMOSİONAL ƏKSİ..... 13

Kəmalə Nəcəfova

XAQANİ “AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ”NDƏ..... 19

Mehriban Əsədullasoy

XAQANİ ŞİRVANİ ƏSƏRLƏRİNDƏ PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİN POETİK DİLDƏ
FUNKSIONALLAŞMASI..... 23

Elnurə Babayeva

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN
ƏKSİ..... 29

Şəlalə Ana Hümətli

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞI SALMAN MÜMTAZ ƏLYAZMALARINDA..... 36

Aynur Qəzənfərqızı

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR MİFOLOJİ KODLARIN RƏQƏMSAL
HUMANİTAR ELMLƏR KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ..... 41

Mələhət Babayeva

XAQANİ ŞİRVANİ POEZİYASINDA FOLKLOR VƏ KLASSİK ÜSLUBUN
DİALEKTİKASI..... 47

Mahir Həmidov

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA ƏXLAQİ VƏ FƏLSƏFİ MOTİVLƏR..... 55

Gülzar Əqiq Cəfərzadə

XAQANİ ŞİRVANİ İRSİNİN YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ..... 59

Nərmin Əliyeva

XAQANİ ŞİRVANİ VƏ MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR YARADICILIĞINDA
TARİXİ-FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ..... 66

Rəna İskəndərli

XAQANİ ŞİRVANİ ŞƏMSƏDDİN SAMİNİN TƏDQİQATINDA..... 70

Samirə Əliyeva

AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA KİTABI..... 74

Rüxsarə Məmmədova

KLASSİK ŞƏRQ TƏFƏKKÜRÜNDƏ SÖZÜN SEMANTİKASI: XAQANİ ŞİRVANİ
POEZİYASI VƏ FAZİL MİQDAD FİQHİ..... 79

Gülınar Nəzərova

XAQANİ ŞİRVANİNİN QƏSİDƏSİ ƏSASINDA BAKI QALASININ KULTUROLOJİ
TƏHLİLİ..... 84

Günəl Quliyeva

İKİ DÖVR, İKİ SƏNƏTKAR: XAQANİ ŞİRVANİ VƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN POETİK
DÜNYASI..... 89

Nərminə Salmanlı

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA SUFİZM VƏ FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏ..... 93

Gülşən Rzayeva

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA MULTİDİSİPLİNAR YANAŞMA..... 98

İlahə Ələkbərova

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB ƏDƏBİ ƏNƏNƏLƏRİNİN
QARŞILIQLI TƏSİRİ..... 102

Nəsibə Murtuzayeva

DÜNYA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞI..... 108

Cəmilə Məhərrəmovə

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA TÜRK ETNİK KİMLİYİ VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ.. 112

Səadət Nəsirova

XAQANİ ŞEİRİ ƏLİAĞA VAHİDİN TƏRCÜMƏSİNDƏ..... 117

Nuranə Çələbiyeva

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA MİLLİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ MƏNƏVİ
DƏYƏRLƏRİN VƏHDƏTİ..... 121

Çinarə Əkbər

XAQANİ ŞİRVANİ İRSİNİN TƏDQIQI VƏ TƏBLİĞİ..... 125